

הסכנה המתמדת של הקמת כנסייה נוצרית באתר מקודש זה היתה אולי הגורם החשוב ביותר, שדחף את השומרונים לקום נגד המלכות, ושחרורו של ה"טורא טבא" מידי הזרים היה מטרה ראשונה בהתקוממותיהם.

בטרם נעבור לתיאור מלחמותיהם של השומרונים — מן הראוי לעמוד על התנאים בהם לחמו. ההסבר למופת של הגורמים הפועלים לטובתו של עם מורד בשלטון הרומאי ניתן על-ידי יוסף בן-מתתיהו (בקשר למלחמות הקנאים) בהקדמתו לספר ה"מלחמות" שלו (א, ד—ו): המורדים סמכו על כוחם המספרי, עשרם, עזרת אחיהם בחו"ל, עזרתם של אויבי רומא מעבר לפרת, וכן על התמוטטות פנימית של השלטון הרומאי. לכשמשווים אנו את מצבם של השומרונים במאות החמישית והשישית עם מצבם של היהודים בארץ במאה הראשונה, לפי הסדר הנזכר של הסעיפים, נקבל תמונה ברורה על מסיבות מלחמתם של השומרונים.

כשבאים אנו להעריך את כשרו הקרבי של עם פלוני שומה עלינו לעמוד תחילה על שלושה גורמים: מספר האוכלוסים, מבנהו החברתי של העם, והמצב הגיאוגרפי והטופוגרפי של תחום-מושבו. נבדוק-נא את מצב השומרונים משלוש נקודות-ראות אלה.

קשה מאד לאמוד את מספר השומרונים בארץ במאות החמישית והשישית לסה"נ. ברשותנו נתונים אלה: בסוף המרד הראשון בימי יוסטיניאנוס נהרגו עשרים אלף שומרונים ועשרים אלף צעירים וצעירות נמכרו לעבדים⁵; באותו פרק-זמן הבטיחו השומרונים למלך פרס את עזרתם של 50 אלף חיילים שומרונים ויהודים, אם יפלוש לארץ⁶; לפי פרוקופיוס, הושמדו מאה אלף איש במרידות בימיו של יוסטיניאנוס⁷; מספרם של הכפרים השומרוניים, הידועים לנו בשמותיהם, בתחום המרד הגיע לארבעים, בקירוב. מתוך השוואה עם ידיעות מקבילות על מספר היהודים בארץ באותה תקופה, בערך, והאומדנה, המבוססת על הנחות אלה, נוכל להניח, שמספרם של השומרונים, שהיו מרוכזים בתחומי שומרון, היה כשלוש מאות אלף איש. פירוש הדבר, שאפשר היה לגייס כ-30 אלף⁸, שהיו כוח ניכר בתנאים הצבאיים, ששררו בארץ בימים ההם (ר' למטה, עמ' 130).

המבנה החברתי של עדת השומרונים היה דומה לזה של

עליהם המילה כבר במאה השלישית²; ובימיו של דיוקלטיאנוס קיסר היו אנוסים לנסוך נסך, ככל הגויים, ולא שוחררו מחובה זו, כבני-ישראל³. מצבם הוחמר ביותר בימי השלטון הביזאנטי, שהיה מודרך על-ידי הרשויות הכנסייתיות. לפי תורת הכנסייה, נגזר על היהדות, שהיא מקור הנצרות, לשמש בעל-כרחה "עדות" ל"אמת הנוצרית", ועל-כן צריכה היא להתקיים, אם גם במצב מושפל ככל האפשר. ואכן עד למאה האחרונה של המלכות הביזאנטית לא אירעו מקרים של שמד כפוי מצד השלטונות. השומרונים לא נהנו מהנחת-יסוד זו, ובעיני הביזאנטים היו שווים לכל דבר להילינים ולשאר אומות העולם, שהיו חייבים בטבילה^{3*}. בלית ברירה בחרו שומרונים הרבה בדרך של אנוסים וקיבלו את הדת הנוצרית למראית-עין. מסיבה זו היתה המלחמה בשומרונים קשה ביותר. פקידים ביזאנטיים גבוהים, כגון אֶקְסֶנְיוֹס, ששימש דוכס פלסטיני, פאוסטינוס, מושל ארץ-ישראל, ורבים אחרים היו אנוסים מסוג זה, שפעלו, כמובן, במחתרת נגד המדיניות הרשמית^{3**}. הם היוו כעין "גיס חמישי" שומרוני בתוך המנ-הלה והמפקדה הצבאית הביזאנטית. כנראה, בזכות מאמציהם נתקיימו השומרונים למרות המדיניות הרשמית האכזרית כלפיהם.

נקודת-המוקד להתמרדויות השומרונים שימש מקדשם על הר הגריזים. גם לגבי אתר זה לא השכילו השומרונים לכוון את השעה ההיסטורית. אמנם חורבן הבית בירושלים היה מאורע מזעזע ליהדות, אולם מחמת משמעותו החד-פעמית דווקא של המאורע, שניתק את היהודים מהעולם הרומאי, ניתנה להם השהות לבסס את השקפת-עולמם ואת ההווי הדתי שלהם על פולחן ללא קרבנות ולמצוא דרכים אחרות של כפרת הכלל והפרט. ואולם השומרונים החמיצו הזדמנות זו. מקדשם עמד על כנו עד לתקופה הנוצרית, והוא נחשב, כמובן, כאחד ממקדשי עכו"ם, שקיומם נאסר כבר בימיו של תיאודוסיוס הראשון; אך השומרונים הצליחו (אפשר בעזרתם של שומרונים-אנוסים, שמילאו, כאמור, תפקידים נכבדים בחצר הקיסר) לקיימו בידם עד לשנת 4484.

2 Origenes, Contra Celsum 2,13; והשווה את הסיפור על גֶ'רְמָאנוֹס ("גרמו הרומאי"), שלמרות האיסור התיר למול את בבא רבא ("כרמי שומרון", הוצ' קירכהיים, פרנקפורט, תר"א, עמ' 90).

3 ירושלמי עבודה זרה ה, ד — מד ע"ד.

3* הפליה זו לרעה בולטת, למשל, בחוק על הריסת בתי-הכנסת השומרוניים. בו נאסר עליהם גם להוריש מרכושם ללא אורתודוכסים, אף לא בדרך מתנה וכו' (Codex Iustinianus 1.5.17). איננו יודעים אימתי נקבע חוק זה, אולם ייתכן שהוא קשור במרידת השומרונים ב-529. ודאי שבכך קשור החוק משנת 531 (שם 1.5.21), שלפיו מותר ליהודים להעיד במשפטים בינם לבין עצמם וכן להוריש מרכושם בצוואה, אך לעומת זה נאסרה על השומרונים, המאניכאים הפאגאנים כל פעולה משפטית.

3** Procopius, Hist. arc. XXVII, 26-33.

4 בדברנו על המקדש בהר-גריזים יש להבחין בין המקדש ההיליני של יופיטר קֶסְנְיוֹס, שעמד על הפסגה המזרחית של ההר, לבין מובח השומרונים על הפסגה המערבית. ההבדל בין שני אתרים אלה ברור לחלוטין על מטבעות ניאפוליס (עי' א. רייסנברג, ארץ ישראל א, תשי"א, עמ' 74). בימי שקיעת הדת הישנה ניצלו השומרונים חלקים של בית-מקדש זה לשם קישוט מקדשם שלהם. Adler, REJ XLV, 1902, p. 233. האתר השני נשאר בידי השומרונים עד שזינון קיסר הפך את בית הכנסת (συναγωγή) שלהם לכנסיית מרים (Chronicon pasch. ed. Bonn.).

5-6 pp. 235-6; Adler, loc. cit., pp. 603-4). לפי המקורות של השומרונים, מסתיים במעשה זה שלטונה של רומא עליהם; מקורות אלה עוברים בשתיקה על כל מה שהתרחש לאחר מכן עד לכיבוש הערבי.

5 Malalas, ed. Bonn, XVIII, p. 446.

6 שם, עמ' 455.

7 Procopius, Hist. arcana XI, 29, ed Hauray, p. 75.

8 מתוך כל העובדות והמספרים הנ"ל נודעת חשיבות אלה של מאלאלס: אם נניח, שבין 20 אלף ההרוגים היו מחציתם צעירים, וכי 20 אלף השבויים מתחלקים שווה בשווה בין צעירים וצעירות — נראה, שמספר הצעירים (נניח, בגילים 20—28) בקרב השומרונים הגיע ל-40 אלף בקירוב, (ודאי ניצלה מחציתם). לפי האומדנה הסטטיסטית, מהווים הגברים בגילים אלה 10 אחוז מכלל האוכלוסייה. בקירוב, לפי הערכתנו בספר "רומא וביזאנטיון", עמ' 175—176, מתאימים 40 כפרים יהודיים לאוכלוסייה של 200 אלף, בקירוב. אמנם, המקורות התלמודיים עשירים הרבה יותר בשמות של מקומות יישוב מההערכות השומרוניות, ולכן אחוז היישובים השומרוניים, ששמותיהם נשמרו, קטן ודאי הרבה יותר; ולכן הצענו את האומדנה כנ"ל.

בכל-זאת אין למעט את ערכן של התכונות הצבאיות (כגון עירנות, קלות תנועה, מודיעין וכו'), שה"ליסטות" פיתחה בקרב הנוער השומרוני המתמרד.

במובן אחד נפלו השומרונים מהמתקוממים היהודיים: לעזרתם לא עמדה גולה כה גדולה וכה עשירה. אמנם היו יישובים שומרוניים במצרים וכן מושבות ויחידים שומרונים בערי המסחר הגדולות בחו"ל, אולם אין להשוות את העזרה, שהיה בכוחה של "גולה" זו להושיט לאחיהם בארץ, להשפעתה הרבה של הגולה היהודית על מהלך הקרבות בשנים 66–70 ו-132–135. לעומת-זה עמדו לימין השומרונים "פיזורים" ממין אחר, היינו פיזוריהם בארץ-ישראל גופה. במקורות השומרונים מסופר כיצד חילק גיבורם, בבא רבא, את י"ב מחוזות שלטונו ומינה נציבים בהם¹⁶. אמנם אין להניח, שבשטחים אלה שלטו השומרונים בפועל, אך אין ספק, שכאן לפנינו רשימה של השטחים, שבהם ישבו השומרונים מחוץ לארצם. מתוך הרשימה נראה, שהיישוב השומרוני היה צפוף במיוחד בשרון ובשפלה. ואין פלא בדבר, שהרי מחוזות פוריים אלה גבלו ממש עם הר השומרונים. וטבעי הוא, שבשעת הכושר התפשטו יושבי ההרים בשפלת החוף. כך מוצאים אנו בשפלת החוף לא פחות משבעה מחוזות מתוך שנים-עשר: נהר ליטה עד לצידון, טור נקר (ראש הנקרה) עד צור, עכו עד הכרמל, הר גריזים עד קיסרי, לווה עד גליל על שפת הים, בית חורון עד לארץ הפלשתים, ועזה עד לנהר מצרים. המחוזות בפנים הארץ (מחוץ לארץ השומרונים) הם רק שניים: טבריה והר הגליל. ביהודה לא היו יישובים שומרוניים כלל. בדרך זו לומדים אנו על יישוב שומרוני צפוף למדי בשפלת החוף, שהיתה חשובה מבחינה צבאית ומנהל-תית, כי בתוכה ישב הנציב הרומאי בבירתו קיסרי. גם המקורות התלמודיים מעידים על יישובי כותים רבים לאורך הכביש אנטיפטריס-קיסרי.

ב"אנומאסטיקון" של אבסביוס^{16*} מסופר על יישוב שומרוני אחד בבשן. תרסילה (היום תסיל); כמו-כן מוסר מאלאלס, שבשעת מפלה ברחו השומרונים לעבר הטרקון ו"הר הברזל", שהוא בקרבת היבוק מעבר לירדן¹⁷. חשיבותם של יישובים אלה היתה דומה מבחינה צבאית לחשיבותם של יישובי היהודים בבשן ובחורן בימי מלחמת הקנאים, שכן דרכם אפשר היה להגיע למדבר ולהתקשר עם ארצות חוץ. מעבר לפרת. אמנם לרשותם של השומרונים לא עמדה הגולה הבבלית היהודית, הגדולה במניינה, העשירה ובעלת המשקל המדיני. מאידך גיסא יש לזכור שבעת מרידות השומרונים לא שלטה עוד מעבר לפרת השושלת הפרתית החלשה והנכנעת לרומא, אלא משלו שם בית הסאסאנים. אויביה המושבעים של רומא, שלא פסקו מלהתקיף את סוריה ושחיפשו להם בעלי ברית בקרב המיעוטים באוכלוסיה הביזאנטית, שהתנגדו לשלטון מסיבה זו או אחרת. בין בלתי-מרוצים אלה תפסו היהודים וה-שומרונים את המקום הראשון. ולא בארץ-ישראל בלבד. כך,

היהודים בימי מלחמתם ברומאים. כל המקורות מאשרים, שרובם היו איכרים עובדי אדמה. לפי תיאוריהם של עולי-הרגל, ובעיקר של אנטונינוס איש פלקנטיה⁹, היו אלה קנאים עד כדי כך, שלא נתנו כמעט דריסת-רגל לנוצרים וליהודים באדמותיהם. לפי עדותו של פרוקופיוס איש קיסריה, היו רבים מהם מעבדים אדמות של בעלי-אחוזות כאריסים (וייתכן שהיסטוריון זה עצמו נמנה עם בעלי-אחוזות אלה)¹⁰. אמנם מתוך המקורות יש ללמוד, שתושבי הערים בתחום השומרונים, היינו אוכלוסי ניאפוליס וסבסטי, היו מתונים יותר. אנשי ניאפוליס סירבו להצטרף למתקוממים בימי אנאסטאסיוס¹¹. אין אנו יודעים דבר על עמדתם של בני סבסטי לעניין (ואמנם ירדה עיר זו פלאים בתקופה הביזאנטית); מכל מקום בחפירות באתר לא נמצאו כל סימנים לקרבות בימים ההם.

מבחינה אחת נבדלו השומרונים לטובה מהיהודים בראשית מלחמת הקנאים: מאחר שהיהודים היו חפשים במשך כמה דורות מחובת השירות הצבאי לא היו להם חיילים מאומנים, לפי המתכונת הרומית; לעומת-זה היו לשומרונים חיילים מאומנים, הואיל והם נחשבו מבחינה חוקית לרומאים-נוצרים וגויסו לצבא, לפחות עד הזמן, שמרידותיהם הרבות הניעו את יוסטיניאנוס להטיל גם עליהם את האיסור החמור בתחום זה, שחל על היהודים¹². קודם לכן שירתו השומרונים בצבא הרומאי. כך, למשל, מזכיר ר' אבהו את הטקסיס (חיל) של קיסריה, "שרבים מהם שומרונים"¹³. בשנת 451, כשפרצו מהומות המונופיסיטים בארץ בעקבות התנגדותם להחלטותיה של אסיפת האפיסקופים בסלקדון—סייעו גדודים שומרונים לרומאים בדיכוי המרד, ואף הצטיינו באכזריותם ביחס לנ-זירים הנוצריים¹⁴. היתה זו, כנראה, בעיניהם הזדמנות בלתי חוזרת לנקום בשנואי נפשם. הודות לשירות צבאי זה היו לשומרונים אנשים מאומנים ומוכשרים לקרב.

גורם אחר להגברת כשרם הקרבי של השומרונים (ובמובן זה שווה מצבם לזה של הקנאים במלחמתם עם רומא) שימשה המלחמה הזעירה, המכונה בפי חסידי השלטון "ליסטיות". כך, למשל, מכנים תמיד הסופרים הביזאנטים את מנהיגי מרידות השומרונים בשם "ליסטארכים" — ראשי שודדים. על פעו-לותיהם של ליסטים שומרוניים בסביבת אֶמְאֹוס (היינו, במחוז, שבו ישבו שומרונים רבים, ושדרכו עברו הדרכים הראשיות לירושלים), שומעים אנו מסיפורו של מוסקיס על קיראקוס הליסטס, המכונה "הזאב"¹⁵. לליסטים השומרונים, שפעלו בסביבה זו (ואולי גם לארכו של כביש חוף-הים בין אנטיפטריס ונרביתה), היו מקומות-מקלט בהרי תמנה והרי אפרים המע-רביים, ששמה יכלו לסגת ולחיות בקרב אחיהם. אמנם המלחמה הזעירה לא הכשירה לוחמים בדומה לשירות בצבא סדיר, אך

Antoninus, ed. Geyer, p. 164 9

Hist. arcana, XI, 30, ed. Bonn, pp. 74-75 10

Procopius, De aedif. V. 7; ed. Hauray, p. 167 11

Cod. Justin. 15.12 (527 משנה) 12

ירושלמי עבודה זרה א — לט ע"ג. 13

Zacharias Rhetor, ed. Ahrens-Krüger, p. 14 14

J. Moschus: Pratum spirituale, 165 15 ; כבר המשנה (סאה

ב, ז) מעמידה זה ליד זה "שדה שקצרוהו כותים, קצרוהו ליסטים—סטורה".

Journal asiatique 1869, p. 9 ff.; Adler, REJ XLV, 16

1902, p. 91—93

Onomasticon, ed. Klostermann, p. 112, 3 16*

Malalas, XVIII, ed. Bonn, p. 447. 17

החיילות, שעמדו לרשותם של המפקדים השונים, בכללם דוכס פלסטיני ודוכס ערבייה. מתוך רשימות אלה יוצא, שפרט לגדוד פרשים מאוּרִים בירושלים וכמה גדודי רגלים ליד מעברות הירדן ובמעלה האדומים לא היה שום צבא רומאי בפנים הארץ. יצאו מכלל זה ניאפוליס והר גריזים, שלאחר המרד בימי זינון הופקד בהם חיל-מצב; ואכן הודות לכך נמנע הנסיון של מרד חדש בימיו של אנאסטאסיוס²¹. אולם, כרגיל, נשענו הנציבים על משטרת הערים. לפיכך אין פלא בדבר, שבכל מקרה של התמרדות עלה בידי המתקוממים להשתלט על נקלה על מרכזי השלטון ולהחזיק בהם מעמד עד להתערבות הדוכסים, לפי צו שבא מחצר המלך בקושטא. כך התנקמה בביזאנטים שיטת החשדנות כלפי הנציבים וריכוז-הסמכויות המופרז בחצר הקיסר, שהנהיג דיוקלטיאנוס. בהתאם לכך הפרידו בקפדנות בין הרשות האזרחית והרשות הצבאית, ובמקרה של תפיסת הבירה והריגת הנציב ע"י המורדים היה צורך בפקודה מגבוה לשם הפעלת הצבא החונה בגבולות. בפעולות אלה נעזרו הדוכסים גם בצבא עזר מתוך האזרחים או מתוך השבטים הערבים, שהיו בעלי-בריתם של הרומאים. כך בא ב-484 הדוכס אֶסְקֶלְפִיָּדָס עם ראש המשטרה (λυστοδιώκτης) בָּגֶס, שאסף את גדוד ה"ארקדיאנים"²². ב-529 היה המצב רציני יותר, והיה צורך בהתערבותו של הדוכס תיאודורוס סִימוֹס. שהביא עמו את ראש שבטי הערבים (φύλαρχος) ושמו אבו כריב²³, ותמורת עזרה זו קיבל הערבי עשרים אלף שבויים, צעירים וצעירות, שנמכרו על-ידיו בשוקי-העבדים הפרסיים וההודיים. ב-556 באה שוב התערבותם של אדאמאנטיוס המפקד העליון (magister militum) בכל המזרח, ושל צבא בני טאיי (הערבים) לאחר הרצח של ארכון העיר קיסרי בידי המתקוממים²⁴. השומרונים המתמרדים, בדומה לקנאים היהודים, ציפו לא רק לעזרה מן החוץ אלא גם לפירוד במחנה הרומאי (או הביזאנטי). ואכן ב-484 פרצה מרידתם במכוון בשעת מלחמת האזרחים בין הקיסר זינון לבין המצביא אילוס. שצייד בזכותו של לאונטיוס לכיסא המלוכה. מרידה זו של אילוס נמסכה משנת 476, ואילוס החזיק מעמד עד 488, בסמכו על תמיכתם של היסודות ההיליניים בקיסרות ועל הבטחות עזרה פרסית²⁵. אשר למרד-הנפל בימי אנאסטאסיוס²⁶—אין אנו

למשל, קשרו היהודים בקונסטאנטיה קשר למסור את העיר לפרסים. משלחת שומרנית ביקרה אצל המלך כבד הא' בשנת 530 והבטיחה למסור לו, בעזרתם של היהודיים, את הארץ והעיר ירושלים על עשרה הרב. לפי עצתם של השומרונים, דחה המלך כוסרו הא' לזמן-מה את כריתת השלום עם הרומאים¹⁸. לפי זכריה הריתור (ט, ח, עמ' 176). נבעה אהדתם של השומרונים לפרסים מתוך העובדה, שהללו באו מארץ פרס; אולם גם בלאו הכי ברור, שהשומרונים תמכו בכל אויביה של הקיסרות. השפעתן של הפלישות הפרסיות (נוסף על הפלישות של בעלי-בריתם הערבים הע'אסניים) מורגשת יפה בימי ההתמרדויות השומרניות, כפי שנראה להלן. גורמי-חוץ אלה פעלו אפוא מבחינה מסוימת לטובתם של המתמרדים. והיתה השפעה רבה גם למבנה הטופוגרפי של זירת הקרבות. הר אפרים, שלא כהרי יהודה¹⁹, אינו מהווה יחידה סגורה, שאפשר לחדור לתוכה רק דרך מעלות ספורים. העמק, המחבר את מרכז ארץ השומרונים, היינו את בקעת שכם, עם שפלת החוף, הוא רחב ואינו מהווה מכשול רציני לצבא הפולש. גם המעבר הצפוני מעמק יזרעאל הוא נוח למדי. אף המעבר ממזרח, דרך נחל קוראי (פרעה) ועמק בדרן, אינו קשה ביותר. אמנם הגוש ההררי, מערבה להר גריזים, איפשר מלחמה זעירה, אך לא פעולה של התגוננות שיטתית. לא נשארה אפוא ברירה צבאית אחרת בידי השומרונים, אלא לנקוט בשיטת ההתקפה. וכך רואים אנו, שבמרד הגדול של שנת 529 פשטו השומרונים על קיסרי, בירת פלסטינה א' (שבה נכללו הערים ניאפוליס וסבסטי, המהוות את תחום השומרונים). נראה הדבר, שהם למדו לקח ממרידתם הקודמת ב-484, שבה הסתפקו בהפיכת השלטון בניהפוליס עצמה. לעומת-זה אין לנו ידיעות על פשיטות בכיוון סקיתופוליס—בית שאן (בירת פלסטינה ב'), אם כי חיו שם שומרונים רבים, שנלחמו בתושבים העוינים להם²⁰, ועמד לרשותם כביש נוח, שחיבר את ניי-אפוליס—דרך תבץ—עם בקעת בית שאן. בכביש זה השתרע תחום ניאפוליס עד לקעון, היינו עד לרגלי ההרים. כנראה, לא היה בכוחם של השומרונים ללחום בשתי חזיתות.

גורם חשוב אחר, שסייע לשומרונים, ממש כמו שסייע בשעתו ליהודים, היה העדר חיל-מצב רומאי בפנים הארץ. שהיה מסוגל לדכא את ההתקוממות בעודה באֶכָה. בימי מלחמת וארוס ומלחמת הקנאים היה צורך לצפות לבואו של נציב סוריה עם חיילותיו, ובינתיים עבר זמן רב, שנוצל להרחבת ממדיו של המרד ולארגונו. לאחר כל אחת משתי המלחמות עם היהודים הגבירו הרומאים את חיל המצב בארץ; תחילה עד לגיון אחד (אחרי 70) ולאחר מכן לשני לגיונות (אחרי 135). הארץ שקטה, ובסוף המאה השלישית היו סבורים השלטונות הרומאים, שאפשר לרכז שוב את רוב הצבא בגבולות. באותו פרק זמן הועבר גם הלגיון העשירי מירושלים לאילת. המצב במאה החמישית משתקף ברשימת התפקידים הנכבדים²¹ משנת 420, בקירוב, שבה נרשמו

Malalas XVIII, p. 455; Theophanes, A. M. 6021 18
 19 עיין "הקרבות שבספרי החשמונאים", ספר יוחנן לוי, תש"ט, עמ' 18 ואילך.
 20 Malalas, XVIII, p. 445 ff.; Procopius, Hist. arc. XXVII, 8-9.

Notitia dignitatum, ed. Seeck, 1876 21
 Procop. De aedif. V, 7, ed. Haury, p. 166 *21
 22 Malalas XV, p. 382; Chron. paschale, p. 604. השווה E. Stein: Histoire du Bas-Empire, II, 1949, p. 32, n. 1.
 23 Malalas XVIII, p. 446 לפי Zacharias Rhetor (IX, 8, p. 176) היה זה תפקידו של הכליארכס אדריאנוס; Chron. paschale, p. 619 מוכיר את המפקד העליון אירנאיוס (Εἰρηναῖος), שלפי מאלאלאס נשלח ע"י יוסטיניאנוס לאחר שתיאודורוס ואנשיו קיבלו שוחד מהשומרונים והודו מתפקידם. Stein, שם, עמ' 287.
 24 Zach. Rhetor, p. 176; Malalas, XVIII, p. 447 *23
 25 Malalas XVIII, p. 487-8; Historia miscella XVI (Patrol. lat. XCV, c. 991); Cedrenus, ed. Bonn, p. 675; Stein; Theophanes, A. M. 6048, c. 504 שם, עמ' 374 הע' 2.
 26 Bury: History of the Later Roman Empire, 1923, 25 Vol. I; id., Cambridge Medieval History I, p. 474 Procopius: De aedif. V, 7, p. 166 f. 26

יודעים בדיוק מתי התרחש, אך ייתכן שהיה קשור בפלישת הפרסים בשנת 498 או במאבק עם הערבים הע'אסאניים, שבו השתתף גם רומאנוס, דוכס פלסטיני²⁷. לעומת זה ברור הוא המצב לגבי המרידה הראשונה ביוסטיניאנוס (529) כשהסא-ראקני אל-מנד'יר (Alamundarus), מושל חירה ובעל בריתם של הפרסים, פלש והגיע עד לשערי אנטיוכיה. לפי עדות מפורשת של כמה מקורות נוצריים, שימשה פלישה זו אות להתמרדות השומרונים²⁸. ייתכן שאף המרידה השנייה בימי יוסטיניאנוס (556) קשורה בסיומה של שביתת-הנשק הפרסית-ביזאנטית, שהוסכם עליה ב-551 לתקופה של חמש שנים ושתקפה פג בסתיו של שנה זו²⁹. פירוש הדבר, שאם ניתן דעתנו למצב במזרח הביזנטי בכללו — ניווכח, שהגורמים למרידות השומרונים היו קשורים ברקע המדיני הכללי של הימים ההם.

עם סיום הסקר על המסיבות למרידותיהם של השומרונים — נתאר עתה את מהלכן. למעשה, היו רק שתי מרידות רציניות, זו של שנת 484 וזו של שנת 529. שהרי ההתקוממות בימי אנאסטאסיוס לא היתה אלא נסיון בלבד³⁰; ואילו המרד בקיסרי בשנת 556 היה שונה, לפי טבעו, משתי המרידות הקודמות ונקדיש לו פסקה מיוחדת. עובדה היא, שקיימת הקבלה רבה בין הפעולות בשנים 484 ו-529. בשני המקרים התקוממו השומרונים לרגל מעשה התגרות מצד אויביהם או מתוך חשש בפני מעשה כזה. אמנם פרוקופיוס מתאר את מרד 484 כצעד מפתיע (ἐξαιπύτως). אולם יש להניח, שגרמו לו ידיעות על כוונתו של השלטון להפוך את המקדש בהר-גריזים לכנסייה, ממש כמו שכוונתו של הדריינוס להפוך את ירושלים למושבה רומאית בשם "איליה קאפיטולינה" היתה אחד הגורמים המכריעים למלחמת בר-כוכבא.

על המרד של שנת 529 יש לנו ידיעות מפורטות יותר. ב-527 נפסלו לפי החוק "המינים" (השומרונים) למילוי אילו תפקידים אזרחיים וצבאיים שהם, ועלייתו של יוסטיניאנוס לשלטון יחיד באותה שנה בישרה נגישות חדשות. שנתיים לאחר-מכן, ב-529, פרצו בבית-שאן (סקיתופוליס) מהומות בין-עדתיות (השומרונים מזה והיהודים והנוצרים מזה). יש לזכור, שבסביבות בית-שאן היה מספר רב מאוד של יישובים שומרונים, כפי שמעידות גם החפירות האחרונות³¹. השומרונים החריבו באותו פרק-זמן הרבה יישובים ובניינים. נראה הדבר, שהמושל (של פלסטיני ב') פאסוס תמך בהם, כי הקיסר יוסטיניאנוס ציווה להדיחו מתפקידו. השומרונים חששו לצעדים נמרצים מצד הקיסר ולפגיעות מחודשות מצד תושבי בית-שאן, שהציקו לשומרונים היושבים בקרבם ואף שרפו

Bury, op. cit. 27

Hist. miscella XVI (Patr. lat. XCV, c. 981) 28

Bury, op. cit. 29

30 קבוצת השומרונים, בהדרכתה של אשה אחת, כעין דבורה הנביאה, תפסה את הר גריזים, שלא היה מוגן אלא בחומה קטנה, והתגברה על עשרת החיילים שחנו שם. מפסגת ההר קראו המורדים לשומרונים בניאפוליס להצטרף אליהם, אולם אלה סירבו להיענות מתוך פחד בסני חיל המצב שבעיר (ר' פרוקופיוס, לפי הערה 28).

31 ר' נ. צורי, "ידיעות" יח, עמ' 270 וכן הערותיהם של י. בן-צבי ור. בן-חיים, שם, יט, עמ' 105—106.

את אביו של ארסניוס, אחד מנכבדי השומרונים ("נוצרי" מאונס). ארסניוס זה שימש פעם דוכס פלסטיני (כנראה, בימי יוסטינוס הראשון) וגם לאחר מכן מילא תפקידים חשובים בחצר הקיסר יוסטיניאנוס³². נגישות אלה עוררו ללא-ספק את השומרונים להתקוממות. יש להעיר, שיוסטיניאנוס נטש, בדרך כלל, את המדיניות המתונה של קודמיו והתחיל להציק ללא-נוצרים במלכותו.

ראשית פעולתם של המתקוממים היתה בשני המקרים התקפה על העיר ניאפוליס, שחושביה היו ברובם בני עמם³³. מצבה האיסטראטגי של ניאפוליס, השוכנת בבקעה בין שני ההרים גריזים ועיבל, היה קשה, הואיל והאויב החזיק בהרים שמסביב לה. אמנם במפת מידבא מצוירת העיר כמוקפת חומה, בעלת ביצורים חזקים ביותר לצד דרום, היינו לצד הר גריזים דווקא³⁴; אולם הואיל ומפה זו הוכנה, כנראה, בסוף ימיו של יוסטיניאנוס, הרי מן האפשר הוא, שהיא מש-קפת את מצב הביצורים לאור הלקח שלמדו מהמרידה של 529³⁵. לדברי פרוקופיוס, היו ביצוריו של הר גריזים מימי זינון ואנאסטאסיוס חלשים מאוד, ורק יוסטיניאנוס הפך גם אתר זה למבצר חזק, אולי כתוצאה מאותה מרידה. ייתכן שפעולות אלה דווקא (היינו, הפיכתם של ניאפוליס וגריזים למבצרים חזקים) גרמו לכך, שהמרידה האחרונה פרצה בקיסרי בשנת 556, ולא בלבה של ארץ השומרונים.

איבתם של המורדים השומרונים היתה מכוונת בראש וראשונה נגד האפיסקופים הנוצריים, שהיו ממונים (יחד עם השלטונות האזרחיים) על ביצוע החוקים נגד השומרונים³⁶, ושבועדי מיררו במיוחד את חיי האנוסים השומרונים. ב-484 פרצה ההתקוממות בחג השבועות, והאפיסקופוס תרבינתוס נפצע, אך ניצל ממוות³⁷, ואילו ב-529 נהרג האפיסקופוס סאמונה (אולם ב-551 היה האפיסקופוס של קיסרי מליך-יושר על השומרונים³⁸).

בשני המקרים גילו השומרונים כושר ארגוני רב, בהע-מידם בראש המרד שליט ("מלך ליסטארכס" בשפת הביזאנ-טים). ב-484 היה שמו יוסטאס; ב-529 — יוליאנוס בן צבר. לא ידוע לנו מאומה על אודותיהם, פרט לשם; כנראה, היו אלה מנהיגי המרד בהרים לפני שנעשו מנהיגי האומה כולה. "מלך" זה הומלך, כנראה, בטכס רשמי של הכתרה, כי לדברי המקורות, נשלח ראשו (אחרי כשלון המרד) מוכתר בכתר המלכות (μετὰ τοῦ διαδήματος) לחצר הקיסר³⁹. מלך זה

QDAP, X, 1942, p. 168 f.; Procopius: Hist. arcana, 31 XXVII, 6-10 p. 167

Hieronymus: Quaest. in Genes. XLVIII, 22 (Patr. lat. XXIII, c. 1055)

33 ארץ-ישראל ב, תשי"ג, עמ' 143, לוח 10, בדבר תאריכה, ע"י The Madaba Map, 1954, עמ' 18.

34 השווה, למשל, החוק על הריסת במיהכנסת השומרונים, Cod. Justin. 1.5.17

35 ר' הערה 26.

36 Zacharias Rhetor IX, 8, p. 176; Eutychius: Annales (Patr. graec. CXI, c. 1070).

Justin, Nov. 129 37

38 במקרה של יוסטאס: Chron. Malalas XV, p. 382 f.; paschale, p. 604; במקרה של יוליאנוס: מלאלס, XVIII, עמ' 416.

(במקורות מאוחרים⁴⁶ מופיעים הירוקים כ"פרושים" — שי-
בוש מ-Πρασινοί ביוונית והכחולים כ"אביונים" — Bevetoi
ביוונית). במהומה זו נהרג בפריטוריון ראש העיר סטפאנוס
ורכשו נשדד, וכן נשרפו שוב כמה כנסיות, אשתו של הנרצח
ברחה לקושטא ופנתה בתלונה לקיסר. האחרון ציווה למפקד
המזרח (magister militum Orientis) אדאמאנטיוס לצאת עם
צבאו למקום המעשה. נעשו שפטים במורדים: חלקם הוצא
להורג, חלקם הוגלה, והרכוש של רבים מהם הוחרם. "והיה
פחד גדול ושקט בעיר קיסרי ובמזרח כולו".

אמנם הארץ לא שקטה גם לאחר דיכוי המרד. עוד בימי
יוסטינוס השני (565—578 לסה"נ) התלוננו הנוצרים על
פגיעותיהם של השומרונים היושבים לרגלי הכרמל (כנראה,
בקצטרה של השומרונים, צרה של חיפה, היום חרבת כפר
א-סמיר) בכנסיות הנוצריות⁴⁷. אולם, בדרך כלל, היו השומ-
רונים אנוסים להמתין בשקט לבואם של גואלים מבחוץ —
הפרסים ב-614, הערבים ב-636. העובדה, שפנים הארץ, בכלל
זה הרי אפרים והגליל, נפלו ללא קרב בידי המוסלמים לאחר
המערכה ליד הירמוך, יש לזקוף על חשבונה של האוכלוסיה
השומרנית והיהודית בחבלים אלה⁴⁸.

אין בידינו לקבוע את מידת הנזק, שנגרם לשומרונים
לרגל כשלונו מרידותיהם. פרוקופיוס⁴⁹ מונה מרידות אלה
(ביחד עם פשיטות הסאראקנים) עם המאורעות, שמילאו את
הקיסרות מעשי דמים; כמו-כן קובל הוא על חורבנה של
החקלאות בארץ-ישראל כתוצאה של הנקמה באיכרים השומ-
רונים, עם זה יש להניח, שהשומרונים למדו לקח מנסיונותיהם,
ומתוך הסתגלות לדת השלטת ידעו לשמור על עמדתם,
שלא נתרופפה בהרבה אפילו בשפלה, כפי שאפשר לשפוט
מתוך המקורות והממצאים מהתקופה הערבית הקדומה⁵⁰.
נראה הדבר, שעל הסתגלות זו רומזת האגדה השומרנית⁵¹.
המתארת כיצד אסף בבא רבא את אנשי "עם ישראל" ושאל
אותם "עד מתי העם הטמא הזה יעלה עליך" ויעץ עצה
לשלוח את בן אחיו בלבוש כומר "ללמד את חכמת גבורתם";
ובשובו אחר-כך יטהר וישיב את מעלות ההר. בדרך עקיפין
זו קיוו השומרונים להתגבר על המשבר הקשה, שבא עליהם
במאות החמישית והשישית לסה"נ, ותקוותם נתקיימה בידם.

ארגון ממשלה סדירה, הואיל והמקורות מעידים במפורש,
שהשומרונים מינו גובי-מסים בתקופת מרידתם³⁹. ניאפוליס
שימשה כמרכז השלטון של המורדים בשנת 484, ואילו ב-529
תפסו, כנראה, המתקוממים את בירת הארץ, קיסרי, ופשטו
על סביבות ירושלים ושרפו את רוב הכנסיות שמסביב לה⁴⁰.
אולם גם ב-484 שומעים אנו על חורבן כנסיית פרוקופיוס
הקדוש ליד קיסרי, ואין ספק בדבר, שבשני המקרים הוחזר
מקום הפולחן בהר גריזים לידי בעליו הראשונים.

כעדות מאלפת להתבוללותם התרבותית של השומרונים
בתקופה ההיא משמשת העובדה, שאחד המעשים הראשונים
של השליטים השומרונים לאחר התבססותם בבירותיהם היתה
עריכת מירוצי-מרכבות. מתוך המקורות יש ללמוד, שבמירון
בהיפודרום של ניאפוליס השתתפו שומרונים, יהודים ואפילו
נוצרים, וכי נוצרי אחד, שזכה במירון, הצטיין באומץ-לבו,
בסרבו להמיר את דתו (ידיעה זו שאובה, כמובן, ממקור
נוצרי)⁴¹. מן הראוי לציין — בקשר לאהבת-מירוצים זו —
שהמהומות בקיסרי ב-556, שבהן השתתפו שומרונים ויהודים,
פרצו כאילו בעקבות מריבה בין כיתות הקרקס הידועות,
ה"כחולים" וה"ירוקים"⁴².

כאמור, לא האריך השלטון השומרוני ימים. במוקדם או
במאוחר היו השלטונות הביזאנטיים מתאוששים ושולחים
לארץ דוכס עם חילותיו וחיל העזר שלו. ב-484 נכלא, כנראה,
יוסטס ה"מלך" בניאפוליס ונהרג שם; אולם ב-529 השכיל
יוליאנוס לעשות ונסוג מהעיר, ודאי מתוך הנחה, שיצליח
יותר במלחמתו בהרים מזרחה (לקרב זה יש אולי זכר במ-
סורת השומרנית על מלחמת בבא-רבא עם הרומאים ליד
עסכר ([עין סוכר] מזרחה לשכם)⁴³. אולם גם לא האירה
ההצלחה פנים לשומרונים, ויוליאנוס נהרג. תומכיו נמלטו
לטרקון, ל"הר הברזל" בעבר הירדן ולהר גריזים, ומשלחות
ענשים נשלחו נגד השומרונים שעדיין החזיקו בהרים⁴⁴.

שונה משתי ההתקוממויות הגדולות היתה זו של שנת
556. עתה פרצו המהומות בקיסרי דווקא ולא בניאפוליס
(כאמור, אולי לרגל חיזוקם של כיצורי העיר). הפעם, בהבדל
מהמרידות הקודמות, הצטרפו היהודים לשומרונים. כאמתלה
להתפרצות שימשה מריבה בין ה"כחולים" וה"ירוקים"⁴⁵

³⁹ ר' הערה 36.

⁴⁰ Cyrill Scythopol: Vita Sabae, 70. שרידי שרפה כזאת
נתגלו בכנסיית גיאורגיוס הקדוש בגבעת הקריה, מחוץ לחומות ירושלים;
כנסייה זו נוסדה על-ידי הקיסרית אבדוקיה באמצע המאה החמישית.

⁴¹ Malalas XVIII, p. 445.

⁴² Hist. miscella XVI, c. 991; Theophanes A. M. 6048, c. 504;
היהודים תמכו בדרך כלל ב"כחולים".

⁴³ Malalas XVIII, c. 446; Adler, REJ, XLV, 1902, p. 95.

⁴⁴ Malalas, p. 472.

⁴⁵ Malalas XVIII, p. 487; Hist. miscella XVI, c. 991; Cedrenus, p. 675; Theophanes A. M. 6048, c. 504.

⁴⁶ Michel le Syrien, ed. Chabot, II, p. 262.

⁴⁷ Hardouin: Acta Conc. (Nicaea 787), IV, p. 290.

⁴⁸ כתגמול בעד שירותיהם בשעת הכיבוש שוחררו השומרונים ממוס
המוטל על לא-מוסלמים (בלדורי 157 — לפי de Goeje: Mém. sur
la Conquête de la Syrie, 1900).

⁴⁹ Historia arcana, XVIII, 22; Vita Sabae, 70.

⁵⁰ י. בן-צבי ידיעות יט, עמ' 125—128.

⁵¹ ב"כרמי שומרון", הוצ' קירכהיים, עמ' 90 ואילך.

מדריך ירושלים מן הגניזה הקאהירית

מאת יוסף ברסלבי (ברסלבסקי)

בחומות הר-הבית, שבו הותר ליהודים להתפלל לאחר שגורשו משאר השערים. הוא מאשר את הידיעה על מעמד העלוב של יהודי ירושלים שעה שנזקק ל"שער המזרחי", או ל"שער הכוהן", שהיה מקודש בעיניהם יותר מכל השערים האחרים. מתכנו אף ניתן להסיק בעקיפין, ש"קבר זכריה" ורובע הקראים, שהקיף אותו, לא היו בפרק-זמן זה לרגלי הר-הזיתים, הואיל והמצבה הקרויה היום "קבר זכריה" נקראה בימים ההם "קבר ארנן היבוס". לסוף מאתר המדריך, זו הפעם הראשונה, את מקום התפילות, העצרות וחגיגות עולי-הרגל בהושענא-רבא בהר-הזיתים בתקופת גאוני ארץ-ישראל ומעורר שוב את השאלה: "אימתי הוחל בתפילות ובטכסים בהר-הזיתים?" להלן ניתן תרגום המדריך, קטע-קטע לפי נושאו, בצירוף ניתוח הדברים. המלים, הביטויים והמובאות מן המקרא ומן הספרות התלמודית מובאים בפיסוק האותיות.

א. שערי חולדה – שערי המשנה – שערי הנביא (שורות 1–6)

".....וצד זה נשאר מאז בנה אותו שלמה שערי חולדה, והערבים יקראו להם שערי הנביא. ובתוכם אבן, יקראו לה השמש הקטנה, ושם עמוד, באמצע הכיפות אשר תולכנה אל אמצע (או: אשר תשאנה את אמצע) המסגד, אשר בו יתפללו ישמעאל. היקפו (של העמוד) נ"ב זרתות. ואותו מקום (מבפנים) יקראו לו שערי המשנה – והיא יושבת בירושלים במשנה."

זיהוי "שערי חולדה" עם "השער הכפול" הסתום בחומה הדרומית של הר-הבית¹ – מקורו ב"חמישה שערים היו להר הבית, שני שערי חולדה מן הדרום משמשים כניסה ויציאה" (מידות פ"א, מ"ג). השם ניתן להם ודאי על שום קרבתם, או יציאתם, אל קבר חולדה הנביאה, שהיה בעיר דויד, מדרום להר-הבית² (תוס' ב. בתרא א, א, עמ' 399; נגעים ו, ב, עמ' 625; אבות דר"נ, פרק לה). מסורת עתיקה קובעת, ש"שער הכהן ושערי חולדה לא חרבו לעולם, עד שיחדשם הקב"ה" (שיהש"ר ב, ט, ס"ד); ואכן, הסף, המש-קוף, העמוד המונוליטי המרכזי באולם-השערים וכיפות

בקטלוג של אוסף הגניזה הקאהירית שבבית-הספרים האוניברסיטאי בקמבריג' רשום הציון הבא: "T.-S. Fragments (arabic) 53. Dr. Hirschfeld Selection No. 2 (2 small leaves). An Arab vellum (uncleared), Topography of Jerusalem."

הדברים אמורים בשני דפי-קלף צמודים (גדלם 10 × 13 ס"מ), שהם, כנראה, שריד ממדריך, שהותקן בצורת חוברת או ספר. הם קרוצים בראשיהם, לקויים בהמשכם ומטוש-טשים פה ושם מחמת הרטיבות, שמסמסה את הדיו שבה נכתבו. העמוד הרביעי נמחה כמעט לגמרי, ואפשר להבחין בו רק כמה מלים וצירופי-מלים. אף-על-פי-כן ראויה היא "הטופוגראפיה של ירושלים", שמהותה "לא נתבררה" עד היום, לגאולה מן הנשייה, שכן לפנינו קטע לא רק מן המדריך היחיד בכל הספרות היהודית העתיקה, אלא גם מקור לבחינת בעיות יישוביות אחדות של ירושלים בתקופת גאוני ארץ-ישראל.

הקטע שהגיע לידינו מצטיין בכמה מעלות של מדריכים מודרניים: (א) המחבר מוליך את המסיר בתוואי טופוגראפי עקיב למופת. הוא פותח בשערי החומה הדרומית של הר-הבית, עובר אל שערי החומה המזרחית, יורד אל המצבות המפורסמות בנחל קדרון, עולה אל מרומי הר-הזיתים, יורד אל עין-רוגל, עובר בגיא בן-הינום, עולה אל "ציון, תתנחם במהרה" ויוצא אל קבר רחל ואל בית-לחם; (ב) בצד שם עברי היסטורי או מסורתי הוא מביא גם את השם הערבי; ולהיפך: בצד שם ערבי – את השם העברי; (ג) לפרקים מפרש הוא או מסביר את השמות; (ד) הוא מתאר כמה שרידים ארכיאולוגיים ומוסר לנו אפילו את ממדיהם; (ה) הוא משלב בהרצאתו הערבית מובאות מתוך המקרא והספרות התלמודית, שתכליתן להחיות את זכרם של המקומות המסורתיים ולהבליט את חשיבותם או את קדושתם ההיסטורית; (ו) הוא מזכיר גם מקומות מוסלמיים ונוצריים, הנקרים למסיר בדרך סיור, ויש שהוא אף מקדיש להם תיאור או הסבר.

המדריך מעורר עניין רב בכמה שמות ומסורות עבריים, שאין להם זכר במקורות יהודיים אחרים, וכן בכמה שמות ערביים, שלא נפקדו בספרי הגיאוגרפים הערביים של ימי-הביניים, שהיו לנגד עיני. בייחוד מפתיעים השמות והמסורות, השונים תכלית שינוי מאלה המקובלים לאחר תקופת נוסע-הצלב ועד ימינו.

המקור הנדון מעורר מחדש את בעיית השער האחרון

1. השער מרוחק 170–180 מ' מן הקצה המזרחי של החומה הדרומית. ראה: G. Dalman, *Jerusalem und sein Gelände*, Gütersloh, 1930, S. 256; P.L.H. Vincent & P.A.-M. Stève, *Jérusalem de l'Ancient Testament*, Recherches d'Archéologie et d'Histoire, Paris, 1956, III, p. 317.

2. בירושלמי, נזיר פ"ט, ה"ג, הגירסה היא: "קברי בני חולדה".

והיא יושבת בירושלים במשנה" (מל"ב כב, יד; דה"ב לד, כב). שער בשם "המשנה" אינו נזכר לא במקרא ולא בספרות שלאחריה, אך אפשר היה להקיש על קיומו מתוך דברי הנביא: "קול צעקה משער הדגים ויללה מן המשנה" (צפ"א, י). מה "דגים" שער — אף "משנה" שער¹¹, מה גם ששערים אלה נקראו במפורש על שמה של חולדה, ש"ישיבה במשנה" — "שערי חולדה".

ב. "אבואב אל-אכמאס" ו"דאר אל-אכמאס" (שורות 6–7)

"והשערים בחומה הדרומית — ייקרא להם אבואב אל-אכמאס, ודאר אל-אכמאס הוא לפניהם, והוא ייקרא חצר בת-שבע". "שערי אל-אכמאס" ו"בית אל-אכמאס" אינם נזכרים בכתבי הגיאוגרפים הערביים של ימי-הביניים, המתארים את חומות הר-הבית; ואף-על-פי-כן יש בידינו לעמוד על מקור השם "אל-אכמאס" ועל משמעותו וכן על השערים והבית שנקראו בשם זה.

"משרתי (מסגד כיפת-הסלע)" — כותב אל-מקדיסי — "הם ממלוכים, שנקבעו על-ידי הכליף עבד אל-מלך מחמישית השבויים; על-כן קראו להם 'אל-אכמאס'. אין (במסגד) משרתים זולתם. ולהם תורנות אשר ישמרו עליה"¹².

על משרתים (ממלוכים) בהר-הבית מדברים גם אבן אל-פקיה¹³ (903), אבן עבד רבה¹⁴ (913) וח'וסראו¹⁵ (1047) ועוד, אך ללא ציון כינויים של משרתים אלה. מוג'יר אל-דין (סוף המאה ה"ט — תחילת המאה ה"ז) מציין, ש"עבד אל-מלך בן מרוואן מינה משרתים בעלי-קומה, שלוש מאות במספר, שנקנו עבורו בחמישית (!) האוצר. כשמת אחד מהם (מן המשרתים) עמד תחתיו בנו, או בן-בנו, או מבני משפחתו. הם מקבלים שכר תמיד, יהיה מספר צאצאיהם אשר יהיה"¹⁶. אך גם הוא אינו קובע, שכינויים של משרתים אלה היה "אל-אכמאס". משמעות "אל-אכמאס" (החי"ת הערבית כתובה דרך-קבע בתעודות הגניזה בכ"ף) היא אפוא "החמישיים", או "החומשים". כינוי זה דבק במשרתי הר-הבית במשך שלוש מאות שנה, לפחות, מימי עבד אל-מלך, באמצע המאה הז', ועד ימיו של אל-מקדיסי, בשלהי המאה הי'. בשם "שערי אל-אכמאס" ודאי נתכוון המדריך ל"שער

האולם, המעוטרים עיטורים נאים, מיוחסים לימי בית שני³. "והערבים יקראו להם שערי הנביא". השם "שער הנביא" נזכר אצל אל-מקדיסי⁴ (985) ואצל נאצר ח'וסראו (1047)⁵. האחרון מסביר את טעמו של השם בכניסתו של הנביא מוחמד דרך שער זה אל "מסגד אל-אקצא" ב"ליל המסע" שלו, כשהוא רכוב על גבי בהמת-הרכיבה האגדית "בורק" ("ברק")⁶.

"ובתוכם אבן, יקראו לה השמש הקטנה". "השמש הקטנה" אינה נזכרת בכתבי הגיאוגרפים הערביים המתארים את הר-הבית, ואף לא על-ידי נאצר ח'וסראו, המקדיש לאולם הפנימי של "שער הנביא" תיאור סגנוני למדי. לפי תיאורו המעניין של ח'וסראו, היו קירות האולם מצופים חרסינה צבועה ומפוארת כל-כך, עד שהעיניים היו מסתנוורות תוך הסתכלות בהם, או "כשקרני-השמש נופלות עליהם — הם מזהירים כל-כך, עד שמראם הנהדר מביא את המסתכל במבוכה"⁷. ייתכן אפוא, שאחת האבנים המצוירות, שהזהירה בקרני-השמש, נקראה בשם "השמש הקטנה"; או שמא נצטייר אחד העיטורים בכיפות האולם, המיוחסים לימי בית שני, כ"שמש קטנה"⁸?

"ושם עמוד, באמצע הכיפות אשר תולכנה אל אמצע (או: אשר תשאנה את אמצע) המסגד אשר בו יתפללו ישמעאל. הקיפו נ"ב זרתות"⁹. ח'וסראו מתפעל מאוד מן ה"עמוד" ומן ה"כיפות" הנושאים עליהם את המסגד, "בלא להיפגע פגיעה כלשהי". "אבני השער בכלל גדולות כל-כך" — מציין הוא — "עד שאין הדעת תופסת כיצד ניתן להתקינן בידי אדם, זולת שלמה בן דויד". גובה העמוד הוא, לדבריו, ט"ו אמות¹⁰ ועביו ד' אמות; ואילו המדריך שלפנינו קובע, שהיקפו של העמוד הוא נ"ב זרתות, שהן 11.50 מ', בקירוב (ה"זרת" היא 20–22 ס"מ); לפי קוטר העמוד אצל ח'וסראו, מתקבל היקף של 12 מ', לערך.

"ואותו מקום (אולם השער) יקראו לו שערי-המשנה —

3. דעה אחרת מייחסת אותם, ולו רק בחלקם, לימי יוסטיניאנוס. ראה פרטים: C. Watzinger, *Denkmäler Palästinas*, Leipzig, 1935, II, S. 35 ff; J. Simons, *Jerusalem in the Old Testament*, Leiden, 1952, p. 428/3.

4. احسان التقاسيم في معرفة الاقاليم, הוצאת M.J. De Goeje, 1906, עמ' 170.

5. ناصر خسرو علوى سفرنامه، نقله الى العربية يحيى الخشاب، القاهرة 1940، ص. 26.

6. ראה: סורת אל-אסרא (פרשת מסע-הליל), בתרגומו של י. ריבלין, והערותיו שם.

7. נאצר ח'וסראו, שם, שם.

8. חלק מעיטורים אלה הושחת — כנראה בשנים 1925–1928 — לרגל תיקונים: "Les travaux de consolidation du 1925–1928 ont défiguré l'aspect des supports antiques," *Les Guides Bleus*, Syrie-Palestine, Paris, 1932, p. 588.

9. את תמונת העמוד ראה ב-G. LeStrange, *Palestine under the Moslems*, p. 125.

10. יש כתיבי-יד הגורסים 11 וגם 14 אמה. ראה: *Palestine under the Moslems*, עמ' 175.

11. מן הראוי לציין, שגם רש"י תפס פעם אחת את "המשנה" כשם של שער, אולם בהסתמכו על שיבוש בכתב-יד של תרגום ירושלמי לצפ"א, י ("ויללה מן המשנה" — "ויללה מן עופא"; כך הגירסה גם במקראות גדולות, הוצאת שוקן, תרצ"ח) פירש: "מן המשנה — משער העופות, שהוא שני לו (לשער הדגים)". לפי הרד"ק היתה הגירסה הנכונה "אולפנא", ועל-כן פירש כאן: "מן המשנה — הוא בית-המדרש".

12. אל-מקדיסי (למעלה, הערה 4), עמ' 171.

13. ابن الفقيه، كتاب البلدان، הוצאת M. J. De Goeje, 1885, עמ' 100.

14. ابن عبد ربه العقد الفريد، קאהיר, 1899, עמ' 261.

15. נאצר ח'וסראו (למעלה, הערה 5), עמ' 24.

16. محيى الدين الحنبلى المقدسى، الانس الجليل بتاريخ القدس والخليل، הוצאת קאהיר, 1886, עמ' 348.

זאת לי, אשר נשבעתי מעבור מי נוח עוד על הארץ" (ירושלמי, תענית ג, ט; בבלי, תענית כב, ע"ב; תוס' תענית ג, א, עמ' 218). חז"ל כינו ללא ספק בשם "קרן העופל" את הפינה הצפונית-המערבית של עיר דוד¹⁹ (דה"ב כז, ג; לג, יד; מי' ד, ח; נחמ' ג, כו—כז; ועוד), ואילו בימי חיבורו של המדריך ייחסו יהודי ירושלים את השם לפינה הדרומית-המזרחית של הר-הבית.

ו. עין המזרח (שורה 10)

"ולמטה בוואדי ג'הנם — הוא עין המזרח". בשם "וואדי ג'הנם" כינו הערבים בימי-הביניים את נחל קדרון. "עין המזרח" הוא ודאי עין גיחון. היום הוא נקרא "עין אל-דרג" ("עין המדרגות") — בשל המדרגות היורדות אליו, או "עין סתנא מרים" ("עין גבירתנו מרים") — מחמת קרבתו לקבר מרים, אמו של ישו, בנחל קדרון.

ז. שערי הרחמים — שער ניקנור (שורות 10–13)

"ובחומה המזרחית ולה שני שערים, ייקרא להם שני שערי הרחמים ושם (בפי היהודים): שער ניקנור, בו היה כהן גדול מטהר את הזבים ואת הזבות ואת המצורע ומשקה את הסוטה". השם "שערי הרחמים" אינו נזכר במקורותינו הקדומים. השערים עצמם הם מבניין ביזאנטי מאוחר, אם-כי יש סבורים, שנבנו במקום שער קדום יותר²⁰. "שער ניקנור" עצמו היה בכניסה מ"עזרת-הנשים" אל "עזרת ישראל", בתוך הר-הבית: "מעלין אותה (את הסוטה) לשער המזרח שעל פתח שער ניקנור, ששם משקים את הסוטות, ומטהרין את היולדות, ומטהרין את המצורעים" (סוטה א, ה)²¹. משמעות "שער המזרח שעל פתח שער ניקנור" היא הצד המזרחי של שער ניקנור, הפונה אל עזרת-הנשים, שכן משער ניקנור ולפנים עזרת-ישראל התחיל מחנה השכינה, שבו קרב הנכנס אל קדשי בית-המקדש (במ"ר ז, ח). כמדור-מה, שזיהוי "שערי הרחמים" עם "שער ניקנור" בא בעקבות השוויון בשני פתחיהם; על שער ניקנור נאמר: "ושני פשפושין היו לו, אחד מימינו ואחד משמאלו" (מידות ב, ו); וגם ל"שערי הרחמים" היו שני פתחים, האחד "באב אל-תוכה" ("שער התוכה") והשני "באב אל-רחמה" ("שער הרחמים").

ח. "השער המזרחי — נעשה היום... וזוהמה" (שורות 13–15)

והיה לפנים שם שער ייקרא לו שער המזרחי, וברוב העונות נעשה היום... וזוהמה". ב"שער המזרחי" התכוון המדריך לשער שעליו נאמר: "בערב יום הכפורים, שחרית,

19. בתענית כב, ע"ב, כבתוס' תענית, הגירסה היא: "קרן אפל". רש"י פירש: "קרן אפל — שן סלע גבוה, וכך שמו".

20. Simons, Jerusalem, p. 428.

21. מחבר המדריך השמיט בדבריו, שנכתבו, כנראה, על-פי הזכרון, את "טיהור היולדות", אך לעומת זאת הוסיף את "טיהור הזבים והזבות", החסר בסוטה א, ה. הוא זכר פרט זה, כנראה, מכריתות ב, א.

המשולש" הסתום שבחומה הדרומית של הר-הבית, ממזרח ל"שערי חולדה", שכן להלן מזהה הוא את שלושת פתחיו עם "שער המים, שער השיר ושער הנשים". דרך שערים אלה נכנסו משרתי המסגד תחילה אל "אורות שלמה" מתחת להר-הבית, ששימשו אולי מחסנים למסגדי הר-הבית, ומשם יצאו לעבודתם.

ג. דאר אל-אכמאס — "חצר בת-שבע" (שורות 7–8)

הבית שבו התגוררו משרתי הר-הבית נקרא "דאר אל-אכמאס". יהודי ירושלים זיהו את הבית הזה עם "חצר בת-שבע". אמנם המלה "שבע" מטושטשת לחלוטין וקריאתה אינה בטוחה כל-עיקר, אך אין לנו, כמדומה, מלה אחרת בת שלוש אותיות שתהא עשויה להשלים את שתי המלים "חצר בת" לצירוף בעל רקע "מסורתי-עממי", ההולם את רוח המסורות האחרות במדריך. אגב, יש לציין, שתושבי ירושלים בדורות האחרונים היו נוטים לכנות את "בירכת אל-סלטאן", בקרבת הדרך העולה לשער-ציון או לבור בשער יפו, בשם "בירכת בת-שבע"¹⁷.

ד. שער המים, שער השיר ושער הנשים (שורות 8–9)

"(והשערים) האחרונים ייקרא להם כלשון האבות שער המים ושער השיר ושער הנשים".

בימי בית שני נמנה שער המים עם "השערים הדרומיים (של העזרה) הסמוכים למערב" (שקלים ו, ג; מידות א, ד; ב, ו). הוא היה מופנה לעבר מי-השילוח, שמהם היו מביאים "צלוחית שלמים שלניסוך" (סוכה ד, ט; מידות, שם, שם; תוס', סוכה ג, ג, עמ' 195; ועוד). שני השערים האחרים, "שער השיר ושער הנשים", נמנו עם השערים הצפוניים של העזרה (מידות א, ד; ב, ו), אך בזמן חיבורו של המדריך זיהו יהודי ירושלים את שלושת השערים האלה עם שלושת הפתחים של "שערי אל-אכמאס", שהם היום "השער המשולש", כאמור. בשער המשולש, כבשער הכפול, נמצאת כתובת עברית, המעידה, שבמקום נערכו תפילות. מתוך סגנונה ניתן להסיק, שנתחברה, כנראה, בימי-הביניים¹⁸.

ה. קרן העופל (שורות 9–10)

"והפינה הנשקפת על נחל קדרון היא קרן העופל". ב"פינה הנשקפת על נחל קדרון" התכוון ודאי המדריך לפינה הדרומית-המזרחית של חומות הר-הבית, המצטיינת במספר הנדבכים הגדול ביותר מימי בית שני והמפתיעה באבני-הגזית הענקיות שלה, המסותתות להפליא. השם "קרן העופל" עצמו לקוח מ"שאלו את ר"א, מאימתי מתפללין על גשמים שילכו להם. אמר להן: כדי שיהא אדם עומד בקרן העופל ומשקשק את רגליו בנחל קדרון. אבל בטוחים אנו בכעל הרחמים שאינו מביא מכול לעולם. מה טעמה? — כי מי נוח

17. E. Robinson, Palästina, Halle, 1841, II, S. 133; Dalman, Jerusalem, S. 70, 200.

De Saulcy, Voyage en Terre Sainte, II, p. 17. 18

וזהמה" ממש. וזו היא מסקנתו של פרשן קראי לטהילים, אולי בעקבות סלמון בן ירוחם, הכותב: "תחת הלוים השערים למזרח עתה קברי זדים ונחלי מוצאות ובתי כסאות"²⁸.

כמה חוקרים, ובכללם עורכיו של ספר היישוב, ב²⁹, היו סבורים, ש"שער הכוהן" הוא זהה, או עשוי להיות זהה, עם "שערי הרחמים", אולם כבר י. מאן, שפרסם קטע מן הרשימה "צלוואת אל-אבואב פי אל-קדס" ("תפילות על השערים בירושלים"), העיר, ש"שערי הרחמים" ו"שער המזרחי" נזכרים באותה רשימה לחוד³⁰. ומעניין לציין, שאף ר' אשתורי הפרחי, בן המאה הי"ד, הבחין בין השערים בכוח האינטואיציה בלבד³¹. עכשיו בא המדריך ומאשר הבחנה זו אישור מוחלט.

ט. הר-הזיתים – "אשר יעלו אליו" (שורה 15)

"ובצד זה הר-הזיתים, אשר יעלו אליו". כוונת המדריך היא ודאי "אשר יעלו אליו" בין י"ז בתמוז לבין ט' באב³², בימי החגים, ובייחוד בהושענא-רבא. פרטים – להלן.

י. יד-אבשלום – "אל-קמקם" ("הקומקום") (שורות 15–17)

"בתחילת העלייה – יד-אבשלום, מבנה מעוגל ומרומה צר (או עדין), בדומה לקומקום הבית ומכסהו, לכן יקראו לה הערכים הקומקום". לפנינו, כנראה, העתיק במקורות המכנים מצבה זו בשם "יד-אבשלום". על-כל-פנים חדש ומעניין הוא השם הערבי "אל-קמקם", שהרי לאחרונה היה מקובל השם "טנטורת פרעון", שמשמעו "הכובע המחודד של פרעה".

מקור השם "אל-קמקם" הוא, בהתאם לתיאורו של המדריך, המבנה העגול של החלק העליון של המצבה, המוכתר ב"מכסה" עולה וצר כלפי מעלה. "קמקם" בערבית הוא גם "כלי ידוע, מוארך-הצוואר, לחימום מים", וגם "צנצנת" בושם להזות בה מי-ורדים על אורחים". כפי נאצר ח'וסראו

זדים ארורים" (ש. אסף, תפילה להקראי סלמון בן ירוחם (?), ציון, ג, עמ' 90–93; ספר היישוב, ב, עמ' 117). והשווה: "שער הקדים היה מעבר לטמאים ועוילים" (זולאי, קובץ, הוצאת שוקן לדברי ספרות, תל-אביב, תש"א, עמ' 141–145; ספר היישוב, ב, עמ' 118). על הוצאת המתים מהר-הבית ראה עוד: "ואחיהם האבלים לילה ויוםם לא יחשו בראותם מטות המתים מובאות אל המקום אשר עמד שם ארון האלוהים, ואחרי יוציאום לקברם סביבות המקדש" (סהל בן מצליח, בהקדמתו לספר המצוות, הרכבי, עמ' 640; ספר היישוב, ב, עמ' 118).

28. וראה דעתו של פראוור על פירוש זה (למעלה, הערה 25), עמ' 141, הערה 27.

29. דאלמאן (למעלה, הערה 1), עמ' 256; ספר היישוב, ב, עמ' מז. 30. ראה: מאן, *Texts and Studies*, א, עמ' 459. ליתר הדגשה ראה: ב. צ. לוריא, גשרים עתיקים בירושלים, גלילות במולדת, ירושלים, תש"ז, עמ' 261; ובייחוד: פראוור, שם, שם, עמ' 141. 31. כפתור ופרח, הוצאת עדלמאן איש חן טוב, ברלין תרי"א, עמ' יז; הוצאת א. מ. לונץ, ירושלים, תרנ"ז, עמ' צב-צג. 32. ספר היישוב, ב, עמ' מז ועמ' 43.

מעמידים אותו (את הכוהן הגדול) בשער המזרחי ומעבירין לפניו פרים ואילים וכבשים, כדי שיהא מכיר ורגיל בעבודה" (יומא א, ג); הוא "שער המזרחי, עליו שושן הבירה צורה, שבו כהן גדול השורף את הפרה, ופרה וכל מסעדיה יוצאין להר המשחה" (מידות א, ג); "מקום שם היו שורפים את הפרה האדומה" (פרה ג, ו; תענית ב, ה); הוא גם "השער הקדמוני", אחת מעשר התחנות של השכינה, ב"נסעה מכרוב לכרוב" וכו', עד עלותה אל הר-הזיתים, מול הר-הבית שחרב (איכה רבה, פתיחתא כה). על-כן "לא יקל אדם את ראשו כנגד שער המזרח, שהוא מכוון כנגד קדש הקדשים" (ברכות ט, ה). בתקופה הערבית כונה בפי יהודי ירושלים "שער הכוהן" (הכוונה לשער הכוהן הגדול), אף-על-פי שבספרות המדרשית הוא נזכר רק פעם אחת, במסורת האומרת, ש"שער הכהן ושערי חולדה לא חרבו לעולם עד שיחדשם הקב"ה", כנ"ל. והקראים דווקא, שלא נזקקו לספרותנו התלמודית והמדרשית, קראוהו "שער הקדים", או "שער המזרח", כפי שניתן ללמוד מדברי סהל בן מצליח, סלמון בן ירוחם ואחרים. מסתבר, שעשו כן על יסוד הכתוב: "שער המקדש החיצון הפונה קדים" (יח' מד, א).

בתקופה הערבית היה "השער המזרחי", או "שער הכוהן", מקודש ביותר²² לא רק בזכות עברו, אלא גם משום שהיה נשקף על פני המתפללים בהר-הזיתים, מול הר-הבית, כפי שמעיד סהל בן מצליח בהקדמתו ל"ספר המצוות", שבה הוא פונה אל אחיו בגולה בקריאה: "עליכם אחינו לבוא ולעמוד על שערינו, ולעלות על הר-הזיתים, נגד שער הקדים"²³; אלא שהגישה אל שער זה (כמו אל שערים אחרים) היתה כרוכה בעלבונות קשים. על "היתה ירושלים לנדה" (איכה י, ג), אומר, כידוע, סלמון בן ירוחם (המחצית הראשונה של המאה הי'), שהערכים "עשו את שער המזרח לבית צואה"²⁴. י. פראוור סבור, שהביטוי "שער המזרח בית צואה" מציין את היטמאות המקום על-ידי הוצאת מתים מהר-הבית דרך אותו שער²⁵, שנקרא בפי הערכים "באב אל-ג'נאיז", היינו, "שער הקבורה"²⁶; אך מפליאה היא הזהות שבין הנאמר במדריך לבין דברי סלמון בן ירוחם על "שער המזרחי", ש"ברוב העונות נעשה היום.... וזהמה". לצערנו, חסרה מלה לפני "וזהמה"; ומסתבר, שלא רק טימאו הערכים את השער המקודש על היהודים, על-ידי הוצאת מתיהם מהר-הבית דרכו וקבורתם לפני החומה²⁷, אלא אף עשאוהו מבחוץ ל"בית צואה" ול"מקום....

22. פרטים נוספים ראה: י. ברסלבסקי, למקומות היישוב היהודי בירושלים, ידיעות, ה, תרצ"ז, עמ' 27. 23. ראה: ש. פוננסקי, ירושלים של לונץ, י, עמ' 98; א. הרכבי, מאסף נדחים, מספר 13, המליץ, 1879, עמ' 642 (אצל ברסלבסקי, שם, עמ' 28); ספר היישוב, ב, עמ' 118. 24. פוננסקי, שם, עמ' 95; ספר היישוב, ב, עמ' 116, הערה 21. 25. י. פראוור, גלגולי השכונה היהודית בירושלים בתקופה הערבית; ציון, יב, ירושלים, תש"ז, עמ' 141. 26. ראה: נאצר ח'וסראו, עמ' 26; מוג'יר אל-דין, עמ' 348. 27. "הנה היום כל שערי עוזבים נטושים, ועל שערי קדים קברי

de casis Dei (שנת 808) הצביעו ב"עמק יהושפט" על מקום מקודש ל"יעקב" אחי ישו³⁷, כנראה על-סמך המסורת, ששם היה ביתו, או ששם ראה יעקב את אחיו לאחר קומו לתחייה ביום השלישי למותו (השווה: אל הקורניתיים טו, 7). המקום נקרא במסורת הנוצרית "הקאפלה של יעקב"³⁸. עליה מרמז גם אל-מסעודי (943)³⁹. טובלר נטה לזהותה עם "מערת יהושפט" שמאחורי יד-אבשלום⁴⁰, אך המדריך שלפנינו מעיד בוודאות, שהכוונה היתה לקבר בני-חזיר, הקרוי במסורת העממית היהודית המאוחרת "בית החפשיית", וזו היא המסורת המקובלת בספרות הנוצרית עד היום⁴¹. בתקופת גאוני ארץ-ישראל עדיין לא ראו היהודים בקבר בני-חזיר שריד יהודי, ואילו את "בית-החפשיית" ציינו במרומי הר-הזיתים (פרטים להלן).

יג. "הכנסיות אשר בנה שלמה" (שורה 23)

"הכנסיות אשר בנה אותן שלמה... תחת... מואב". כוונת המדריך היא ודאי לכנסיות הנוצריות משני עבריו של נחל קדרון, הנזכרות במקורות הנוצריים והמוסלמיים של המאות הט' והי'. המלה "מואב" בסוף השורה המקוטעת מרמזת, שהיהודים ראו בכנסיות אלו, ואולי בחרבות שבהן (כך, למשל, עמדו בחורבנם במאה הי' כמה כנסיות ומגזרים בהר-הזיתים⁴²), את יורשות ה"במות", שבנה שלמה ל"כמוש שיקון מואב" ולא להי נשיו הנכריות הרבות אשר לקח (מל"א יא, ז—ח; מל"ב כג, יג).

יד. התימורה מול שער הגיהנום (שורות 24–26)

"ובצדה (או: בקרבתה) תימורה (דקל) צומחת. לדברי האבות אותו מקום הוא מול שער גיהנום, כמו שנאמר: כי שם אשב לשפט את כל הגוים". "אמר ר' ירמיה ברבי אלעזר: שלושה פתחים יש לגיהנום, אחד במדבר, אחד בים, ואחד בירושלים... אמר רבי מריון, אמר רבי יהושע בן לוי, ואמרי תנא רבה בר מריון ברבי יוחנן בן זכאי: שתי תמורות יש בגי בן הנם ועולה עשן מביניהן, וזו היא ששנינו ציגי הר הברזל כשירות" (סוכה פ"ג, מ"א); "וזו היא פתחה של גיהנום" (עירובין ח"א, ע"א; סוכה לב,

Titus Tobler, *Descriptiones Terrae Sanctae*, Leipzig, 1874, p. 78

Vincent & Abel, *Jérusalem*, Paris, 1926, p. 849.

39. كتاب التنبية والاشراف, הוצאת 1893, עמ' 127.

40. עמ' 373.

41. *Les Guides Bleus*, Syrie et Palestine, p. 591.

42. לפי עדותו של אויטיחיוס (אבן-בטריך), עמדה בחורבנה כנסיית גת-שמנים בשיפולי הר-הזיתים, מול החומה המזרחית של הר-הבית, עד אמצע המאה הי' לספה"נ. ראה: L. Cheikho, *كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق*, تاليف البطريرك سعيد بن بطريق, بيروت, 1905. ראה: י. ברסלבסקי, מלחמה והתנגנות של יהודי ארץ-ישראל מאחר מרד בר-כוכבא ועד מסע-הצלב הראשון, עין-חרוד, תש"ג, עמ' 93. פרטים נוספים יובאו להלן, בסעיף האחרון.

מכונה יד-אבשלום, המופלאה בעיניו, בשם "בית פרעון"³³ ("בית פרעה"); ונשאלת השאלה: כלום נתחלף השם הערבי של המצבה מ"קומקום" ל"בית פרעה" בתקופה שבין חיבור המדריך לבין ביקורו של ח'וסראו בשנת 1047 לספה"נ, או שמא נתכוונו הערבים בשם "בית פרעה" ל"מערת יהושפט" שמאחורי יד-אבשלום, ואילו ח'וסראו ייחס אותו ליד-אבשלום עצמה? על-כל-פנים, בדורות האחרונים העתיקו הערבים את השם "בית פרעה" ל"בית החפשיית" (קבר בני-חזיר); "קבר זכריה" מכונה בפייהם "קבר אשת פרעה"; ואילו קבר אחר, בכפר השילוח — "קבר בת פרעה".

יא. "קבר ארנן היבוסיי" (שורות 17–19)

"והדרך אל הקברים, קבר ארנן היבוסיי, והוא אבן אחת, והקירות מסביב ארכן (גבהן) כ' אמות, רחבן — יב, גג (אף הוא) מאבן אחת"³⁴. תיאור זה לפרטיו הולם את המצבה המונוליתית, הקרויה בימינו "קבר זכריה". בימי חיבורו של המדריך העדיפו יהודי ירושלים את הגירסה האחידה "ארנן היבוסיי" (דה"א כא, יח; דה"ב ג, א) על הגירסה הבלתי-אחידה של הכתיב והקרי: "האורנה, הארונה, הארניה" (שמ"ב כד, טז—כד). ארנן זכה למצבה על קברו, שכן לא רק שאמר למסור את גרנו לדויד לשם הקמת מזבח לעצירת המגיפה (שמ"ב כד, כא—כב), אלא שלדברי ר' נחמן אף "גר-תושב היה" (ע"ז כד, ע"ב), ולדברי הרלב"ג, בפירושו לשמ"ב כד, יח "יידמה, שארונה היבוסיי נתגייר", וכן היה, כנראה, גם בעיני יהודי ירושלים בזמן חיבורו של המדריך³⁵. "קבר ארנן היבוסיי" מאשר בעקיפין, ש"קבר זכריה", שהצביעו עליו באותה תקופה ב"רובע המזרחיים" (הקראים) היה, לאמיתו של דבר, במקום אחר³⁶.

יב. "כנסיית יעקב אחי המשיח" (שורות 19–22)

"יתחבר אליו, זה אשר בשכנותו, מאבן אחת. תקרתו וקרקעיתו וקירותיו ועמודיו... מאבן אחת ועליו... כנסיית יעקב אחי המשיח...". לפי צמידותה של "כנסיית יעקב אחי המשיח" (ישו) ל"קבר ארנן היבוסיי" ולפי תיאור תקרתה, קרקעיתה, קירותיה ועמודיה, העשויים אבן אחת, אין היא אלא קבר בני-חזיר, הקרוי בדורות האחרונים בשם "בית החפשיית".

על שמות המצבות והקברים בנחל קדרון במסורת הנוצרית עברו כמה גלגולים, ובתוכם גם על השם שיוחס לקברם של בני-חזיר. בימי חיבורו של ה-*Commematorium*

33. נאצר ח'וסראו (למעלה, הערה 5), עמ' 20–21.

34. אמנם גם אפשר לייחס את המלים "ומאבן אחת" ל"כנסיית יעקב אחי המשיח" שבהמשך.

35. ד"ר י. בן-זאב העיר את תשומת-לבי לעובדה, שיהודי ירושלים היו מצביעים לרגלי הר-הזיתים, בין יד-אבשלום וקבר-זכריה, על מקום קברו של ארנן היבוסיי, ואפילו איזה גר-צדק שנקבר על-ידו. מן הראוי היה לגבות עדויות נוספות מפי זקני ירושלים בעניין מסורת זו.

36. פראוור, שם, שם, עמ' 141–145.

ע"ב). אמנם "שתי התמורות בגי בן הנום" מוסכות על עבר ים-המלח מזרחה, כפי שמעיד הזיהוי עם "ציני הר הברזל" בארץ מואב (השווה: מלח' ד, ח, ב), ולא עוד אלא קרוב לוודאי, ש"גי בן הנום" בדרש שלפנינו הוא שיבוש מ"גיא המון" (יח' לט, יא-טז), המוסב על ארץ מואב⁴³; אולם מכיוון ש"גיא בן הנום" הוא בכל זאת בירושלים, ואף בירושלים נמצא אחד משלושת הפתחים של הגיהנום, הרי היה קל ל"אבות" של מחבר המדריך לקבוע, שהתימורה שגדלה שם, בקרבת גיא בן הנום, ניצבה "מול שער הגיהנום". בתקופת נוסעי-הצלב, משנפסק היישוב היהודי בירושלים, נשתכחה גם מסורת זו; וכמאה הי"ד, משבא ר' אשתורי הפרחי לחקור את הטופוגרפיה של ירושלים והר-הבית – שיער, ש"אותו פתח, שהוא בירושלים", הוא "השער שקורין היום שער השבטים, מדושן העפר שלפניו מחוץ לעיר, והוא לקרן מזרחית צפונית להר הבית"⁴⁴ (ושמא הושפע ר' אשתורי הפרחי מן השם הערבי של נחל קדרון – "ואדי ג'הנם", והניח, ששער השבטים הוא גם "שער הגיהנום" הואיל והוא נפתח אל "נחל הגיהנום"?).

טו. "הכנסייה האחרת שבנה שלמה לכמוש תועבת בני עמון" (שורות 26–27)

"ומשמאל לדרך כנסייה אחרת, היא אשר בנה שלמה גם כן לכמוש תועבת בני עמון". כאמור, מן האפשר הוא, שמחבר המדריך נתכוון לא רק לכנסיות עומדות על תלן, אלא גם לכנסיות חרבות. בין המלים "לכמוש תועבת בני עמון" נשמטו המלים "שקוץ מואב ולמלכם", והמחבר או המעתיק היו צריכים לכתוב: "לכמוש שקוץ מואב ולמלכם תועבת בני עמון" (מל"ב כג, יג).

טז. אבן "מעמד השכינה" וכיסא ראש-השיבה בהר-הזיתים (שורות 28–33)

"תעלה אל הר-הזיתים, אל אבן, ארכה י' אמות, רחבה אמתיים ועבייה אמתיים, היא כורסת הראש⁴⁵, והיא מוצבת במקום בו עמד הכבוד ג' שנים וחצי בהר הזיתים אחרי שחרבה ירושלים, כמו שנאמר: ויעל כבוד יי מעל תוך העיר ויעמד על ההר אשר מקדם לעיר... ועוד... ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים". "עשר מסעות נסעה השכינה... מכרוב לכרוב... ומן העיר להר-הזיתים... דכתיב: ויעל כבוד ה' מעל תוך העיר

43. ראה פרטים: י. ברסלבי (ברסלבסקי), ים-המלח סביב סביב, הידעת את הארץ, ג, מהדורות אחרונות, הפרק: נחליאל – גיא-המון – גיא-העוברים?, עמ' 324–325; כן ראה הפרק: בערה וקלירוהי – פתחו של גיהנום?, שם, עמ' 341–343.
44. כפתור ופרח, הוצאת ברלין, עמ' 17; הוצאת לונץ, עמ' צח.
45. אמנם במדריך כתוב "כורסי הראיס", ולא: "כורסי אל-ראיס", אך אדם שכתב ערבית ועברית חליפות יכול היה מתוך רהיטות שבכתיבה להחליף "אל" הידיעה הערבית בה"א-הידיעה העברית. בשורה שלפני-כן השמיט, כאמור, מסיבה זו את המלים "שקוץ מואב ומלכם".

ויעמוד על ההר אשר מקדם לעיר' (יח' יא, כג); א"ר יונתן: שלוש שנים ומחצה עשתה השכינה יושבת על הר-הזיתים, סבורה שמא ישראל יעשו תשובה, ולא עשו, והיתה בת קול מכרזת ואומרת: 'שובו בנים שובבים' (יר' ג, יד), 'שובו אלי ואשובה אליכם' (מל' ג, ז), וכו' (איכה רבה, פתיחתא כה; ראש השנה לא, ע"א). ב"עמידה-ישיבה" זו של השכינה בהר-הזיתים (הפסוק המקראי השני שלעיל לקוח מזכ' יד, ד) ובמקומה של "עמידה-ישיבה" זו, ששימש מרכז לתפילות, לעצרות ולחגיגות בהר-הזיתים, דן מכתבה של ישיבת ארץ-ישראל מסוף המאה ה' מירושלים, המספר לתפוצות הגולה, שלאחר כיבוש הארץ על-ידי הערבים "קנו (היהודים) הר-הזיתים אשר עמדה השכינה עליו, ככתוב: ויעל כבוד ה' מעל תוך העיר וגו'... הוא המקום אשר נתפלל בו בימות החגים, מול היכל יי⁴⁶, ביום הושענה"⁴⁷. כן נתכוון אליהם הגאון בן-מאיר, בר-פלוגתא של רב סעדיה גאון, ברבע השני של המאה ה', בכתבו אל ידידיו בכבל: "ותפילותינו עליכם תדירה... בהר-הזיתים, מול היכל יי⁴⁸, מקום הדום אלוהינו"⁴⁹. אך שני המכתבים אינם מרמזים, ש"מעמד השכינה" באותו הר היה אבן מסוימת, שאפשר היה לכנותה "מקום הדום אלוהינו", כפי שניתן להקיש מן המדריך. מקור זה מגלה לנו לראשונה, שה"הדום" היה אבן, שארכה י' אמות, רחבה אמתיים ועבייה אמתיים, ולא עוד אלא ששימשה גם מקום כורסתו של "ראש ישיבת גאון יעקב", שכונה בערבית, בקצרה, "ראיס"⁴⁹ ("ראש"), בטכסים החגיגיים של הושענא-רבא בהר-הזיתים. לכורסה זו מתכוון הגאון ר' שלמה בן יהודה (1025–1050), בספרו באחד ממכתביו: "ואעמוד מעל הכיסא"⁵⁰. לרגליו היתה פרושה "שמלה", שעליה היו עולי-הרגל "משליכים" את נדבתם⁵¹.

אמנם מקומה של האבן, "הדום רגלי אלוהינו", לא צוין במדריך, ועל-כן אין לקבוע בוודאות, היכן בהר-הזיתים נערכו התפילות, העצרות וחגיגות הושענא-רבא, אך מסתבר, שהיהודים בחרו לתכלית זו במקום גבוה, ככל האפשר⁵², באופן שמקומו של "מעמד השכינה" לא יהיה נמוך בהרבה מ"כנסיית העלייה", שהתנוססה באותה תקופה

46. לא לחינם כותב מסעודי, בן המאה ה', שהר-הזיתים מתרומם מול ה"קבלה" (!) של היהודים. ראה: Maçoudi, *Le Livre de l'Avertissement et de la Revision*, Trad. B. Carra de Vau, Paris, 1896, p. 197.

47. J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Chalifs*, Oxford, 1920–1922, II, p. 190.

48. שם, א, עמ' 63; ספר היישוב, ב, עמ' 21.

49. הכינוי "ראיס" בערבית ניתן לאישים שונים, שעמדו בראשי מוסדות. רק התואר "ראס אל-יהוד" היה מכוון לנציג; שם, א, עמ' 262; *Texts and Studies*, א, עמ' 236.

50. מאן, *Texts and Studies*, א, עמ' 316.

51. שם, שם, עמ' 315.

52. לדעת פראוור, היה מקום התפילות, העצרות והחגיגות בשלוחה הדרומית של הר-הזיתים, בסביבות בית-הקברות היהודי. ראה מאמרו הנ"ל, עמ' 142, הערה 29.

מדרגות שהולכו אל הר־הזיתים, שממנו עלה ישו השמימה. מעל למקום ה"עלייה" היה בניין יפה מאוד, דמוי קאפלה⁵⁷ וכו'. לפי ה-*Commemoratorium de casis Dei* (שנת 808 לספה"נ), ירד מספר המדרגות שהולכו אל ראש הר־הזיתים עד תחילת המאה הט' ל-537, ומספר המדרגות שהולכו אל קבר מרים הקדושה בעמק־יהושפט – ל-58195, ואילו בימי חיבור המדריך שלפנינו שרדו רק 395 מן המדרגות שהולכו אל הר־הזיתים, מהן 365 "כמספר ימות השנה השמשית", שהערכים קראו להן "מדרגות השנה", ועוד שלוש מדרגות "לחודש המוסף אדר שני" (בשנה מעוברת). מדרגות רבות בהר־הזיתים מרומזות גם במקורות נוצריים נוספים, אך ללא ציון מספרים מדויקים⁵⁹. (המקורות הנוצריים מדברים גם על 300 מדרגות אל ראש הר־גריזים ועל 7700 מדרגות אל ראש הר־סיני⁶⁰). היהודים ראו במדרגות של הר־הזיתים את "מעלה הזיתים" של דויד, שבהן היה עולה ובוכה, שעה שברח מפני אבשלום בנו (שמ"ב טו); אך כדי להשלים את 365 המדרגות של "השנה השמשית" ל-395, ייחסו היהודים את 30 המדרגות הנותרות לחודש אדר שני בשנה מעוברת, לפי העיבור העברי.

יח. "ארמון עזיה – בית החפשי" (שורות 39–40)

"ובסוף מדרגות אלה ארמון עזיה... ייקרא בית החפשי והערלים...". "ובסוף המדרגות" אינו מחייב קביעת "בית החפשי" (מל"ב טו, ה) בראש הר־הזיתים דווקא, שכן אין בידינו לקבוע, היכן נפסקו מאות המדרגות שהולכו אל כנסיית העלייה בראש ההר.

יט. עין רוגל הגואה בימות החורף (שורות 43–45)

".....ובכוא הגשמים יפרצו המים... ועצום כדי פלג (במשך) שלושה חדשים או פחות... ייקרא עין רוגל". בראש עמוד זה חסרה השורה הראשונה, ואילו משלוש השורות הבאות שרדו שתי מלים בלבד בסוף כל שורה. בהן תוארה ודאי, בין השאר, "ביר איוב", שהיהודים זיהו אותה בוודאות עם עין רוגל (שמ"ב יז, יז ועוד). פריצת מי המעיין מתוך הכאר בימות־החורף, בשנה גשומה, היא מן המפורסמות. היא שימשה עילה להתקהלות ולתחיגות מסביב לה.

57. R. Nisbet Bain, Q.S. 1896, p. 438; Vincent & Abel, *Jérusalem*, 1914, p. 413; Baldi, *Enchiridion*, p. 506

58. אצל טובלר (למעלה, הערה 37), עמ' 384.

59. סופרוניוס שר ביוני, בין השאר: "בטפסי במדרגות, הידועות יפה, נשקתי להר־הזיתים, אשר ממנו עלה המשיח השמימה" (Vincent & Abel, *Jérusalem*, 1914, p. 413); אדמוס מוסר בשם ארקולף, בן המאה הו', על "מדרגות רבות, העולות מעמק יהושפט" (Geyer, *Itinera*, p. 248); כן מדבר אנטוניוס במאה הו' על מדרגות רבות, העולות אל שערי ירושלים (שמ"ב עמ' 170).

60. טובלר (למעלה, הערה 37), עמ' 83, והערותיו בעמ' 384.

בראש ההר, בגובה של 809 מ' מעל פני הים, ומה גם שבאותה כנסייה, שנוסדה במאה הד' לספה"נ⁵³, נהגו להצביע, לפחות מן המאה הה' ואילך, על האבן שממנה עלה ישו השמימה, ועליה אף סימני עקבו⁵⁴. כן מסתבר, שיהודי ירושלים היו צריכים להסתמך גם על הנאמר בדויד: "ויהי דויד בא עד הראש אשר ישחחור שם לאלוהים" (שמ"ב טו, לב). מה דויד התפלל בראש הר־הזיתים – אף יהודי ירושלים בתקופת גאוני ארץ־ישראל כך. ואכן, מיד לאחר תיאור האבן שעליה עמד "הכבוד שלוש שנים וחצי" וכו', באות המלים "פי ראס אל־ג'בל" ("בראש ההר"; שם, שורה 34), אלא שבשל המלים המטושטשות אחריהן אין לדעת אם הן שייכות לשורות שלפניהן או שלאחריהן. לסוף יש להניח, שהאבן – שארכה י' אמות, רחבה אמתיים ועבייה אמתיים – נבחרה כ"הדום לרגלי אלוהינו" מתוך קנאה בזו שב"כנסיית העלייה", שמעליה עלה ישו השמימה, אם־כי מקורה של המסורת הנוצרית כשלעצמה הוא ודאי זכ' יד, ד⁵⁵. יש לחפש את ה"אבן" ואת מקום התפילות, העצרות והחגיגות בתקופת גאוני ארץ־ישראל באחת משלוש־ארבע הפסגות של רכס הר־הזיתים, שהן נבדלות זו מזו בגובה רק כמעט⁵⁶.

יז. "מדרגות השנה השמשית", "מדרגות אדר שני" ו"מעלה הזיתים" של דויד (שורות 34–39)

"בראש ההר ז' בריכות (או בורות) ושתיים ושלושים קורות־זיתים... מדרגות מספרן שצ"ה מדרגות, שס"ה כמספר ימות השנה השמשית ושלושים לחודש המוסף אדר שני והערכים יקראו להן מדרגות השנה ושמן (בפי היהודים) מעלה הזיתים, כמו שנאמר: 'ודויד עולה במעלה הזיתים עולה ובוכה'".

לצערנו, מטושטשות לגמרי כמה מלים בשורות אלו, באופן שאין אפשרות לעמוד על הקשר בין ה"ברכות" (או בורות־המים) ול"ב קורות־הזיתים לבין השורות שלפניהן, או על הקשר ביניהן לבין ה"מדרגות" שלאחריהן; אך לעומת זאת יש בידינו לקבוע את הרקע הריאלי המעניין של "מדרגות השנה השמשית" ושל "מעלה הזיתים" של דויד.

מקור ארמני, המיוחס לשנת 660 לספה"נ, בקירוב, שהועתק לספר רוסי מן המאה הי' ותורגם לאנגלית בשנת 1896, מדבר על 250 מדרגות־אבן, שהולכו אל מקום קבורתה של הבתולה (מרים) בגיא גת־שמנים (נחל קדרון), ועל 800

53. P. Geyer, *Itinera Hierosolymitana*, Saeculi, IV–VIII, 1898, pp. 23, 77

54. ראה, למשל: Paulinus Nolanus (403 לספה"נ) ב-D. Baldi, *Enchiridion Locorum Sanctorum*, Jerusalem, 1935, עמ' 490. על אבן זו מראים היום במסגד שבכפר א־טור, הבנוי על יסודות כנסיית העלייה.

55. בכך מודים ונסאן ואבל. ראה: Vincent & Abel, *Jérusalem*, 1956, עמ' 382.

56. דאלמאן, עמ' 40.

כ. התופת – מקאם עשוי אבן (שורות 46–50)

"ומתחתיו, בצד ההר, המקום שבו יעבירו את בניהם ואת בנותיהם באש, והוא 'מקאם' עשוי אבן ועליו ז' בתים, האחד נכנס בתוך השני, ומתחת לדמות (או לתמונה) אגן-אבן ויזלו מאדמת הקבורה של הדמות מים... יעקר עבודה זרה מארצנו, והגוים יקראו לה דיר אל-סניה". "המקום שבו העבירו את בניהם ואת בנותיהם באש" (על-פי מל"ב יז, יז) הוא, כמובן, "התופת אשר בגי בני-הנום", שבו היה איש מעביר את בנו ואת בתו באש למולך (שם, כג, י). המדריך קורא לו "מקאם", היינו, מקום קדוש לנוצרים. אמנם הסבר מדויק של פרטי התיאור כרוך ב"צלילה" בעמקי הספרות הנוצרית העתיקה, אך אולי לא נטעה אם נאמר, ש"המקאם העשוי אבן", הוא אותו "חלל קובייתי, חצוב מן הסלע", שעליו עומד טיטוס טובלר בשנת 1854⁶¹; "ז' הבתים, הנכנסים אחד בתוך השני" הם מדורי הנזירים, הנדונים על-ידי אנטונינוס פלאקנטינוס במאה הז' ומקורות נוצריים אחרים. ה"דמות" או ה"תמונה" מזכירה את הציורים בעלי התוכן הדתי שעליהם עומד דה סולסי בשנת 1882⁶³. המים (הקריאה אינה ודאית) שנזלו מ"אדמת הקבורה" של ה"דמות" מרמזים על הקבורה ההמונית של עולי-הרגל הנוצריים בתוך האדמה ו"מעליה" (באין קובר) בגיא בן-הינום⁶⁴, שהיה מקודש על הנוצרים כ"חקל דמא" האוואנגלי (מתי כז, 7). קריאת שם המנזר אינה ודאית⁶⁵. ב"חקל דמא" עמדה כנסייה מאז התקופה הביזאנטית⁶⁶.

כא. תעלת חזקיהו בדרך אל הר-ציון (שורות 50–55)

"ותעלה עלה אל גב ההר, אל ציון תתנחם במהרה, ושם דרך המים אשר הכניס יחזקיהו אל העיר, תעלת המוצא, כמו שנאמר: ואשר עשה את הבריכה ואת התעלה ויבא את המים העירה, ועניין תעלה זו מופלא, תוליד יותר מאלף מיל (?)". קטע זה אינו טעון הסבר. יש להחזיק טובה למחבר המדריך שנתן את דעתו גם על "תעלת יחזקיהו" (מל"ב כ, כ), בעוד שמקורות אחרים כמעט אינם מזכירים אותה כלל. הקריאה "אלף מיל" אינה ודאית. לדמיונו של אדם אין גבולות.

כב. בית הטהרה (המקווה) (שורה 55)

"והדרך ממקור המים אל בית הטהרה...". "בית הטהרה" (המקווה) הוא ודאי אותם "מי השילוח לטבילה" הנזכרים

Titus Tobler, *Topographie von Jerusalem*, Berlin, 1854, II, S. 266⁶¹

Geyer, *Itinera*, p. 177⁶²

De Saulcy, *Jérusalem*, Paris, 1882, p. 269⁶³

גיאר, עמ' 244 ו-307⁶⁴

דיר אל-סניה יכול להיות "המנזר הנעלה"; "סניה" מן

השורש ש-נ-י = רוממות; הערת הד"ר י. בן-זאב, ועל כך נתונה לו תודתי.

Vincent & Abel, *Jérusalem*, 1926, p. 865⁶⁶

בבקשתם של יהודי ארץ-ישראל אל אמיר המאמינים (עומר) להתיר להם לשוב ולהתיישב בדרומה של ירושלים לאחר הכיבוש הערבי⁶⁷, וכן אותם מי השילוח, שבהם "אין מניחים הגוים לטבול"⁶⁸, הנדונים במכתבו של ר' יחיאל בר' יצחק, חתנו של ר' אנטולי, בתחילת המאה הי"ג⁶⁹.

כג. כנסיית בית-לחם – מבצרי אסא – קבר רחל (שורות 56–72)

"ועליה היה יושב... ובבית-לחם כנסייה... בבית-לחם... ואסא... ונסב חומה ומגדלים ודלתיים ובריחים... קבר רחל... עוד כבדת ארץ... בית-המקדש (ירושלים), ממערב לבית-המקדש במרחק... בריכה...". אלו הן המלים שאפשר להצילן מן העמוד הרביעי, שחסרות בו ארבע שורות העליונות, שהוא קרוע לרוחב מספר שורות נוספות ושהדיו בו ממוסמסת, באופן שאין אפשרות לזהות את סימני הכתב. נראה הדבר, שהמחבר הקדיש תיאור לכנסיית המולד בבית-לחם, לחורבות ביצורים, שיוחסו לאסא מלך יהודה (דה"ב יד, ו), לקבר רחל (בר' לה, טז), ואולי גם לבריכות שלמה שמדרום לבית-לחם.

סיכום ומסקנות

השמות והמסורות במדריך שאינם נזכרים במקורות יהודיים אחרים הם: (א) שערי המשנה, ככינאי לאולמם הפנימי של שערי חולדה; (ב) חצר בת-שבע, ככינאי ל"דאר אל-אכמאס" ("בית המשרתים החומשים"), שעמד לפני "אבואב אל-אכמאס" ("שערי החומשים") בחומה הדרומית של הר-הבית; (ג) "שער המים, שער השיר ושער הנשים", שזוהו עם "השער המשולש" הסתום שממזרח ל"שערי חולדה"; (ד) קרן העופל, ככינאי של הפינה הדרומית-המזרחית של חומת הר-הבית; (ה) שער ניקנור, שזוהה עם שערי הרחמים; (ו) האבן, מקום "מעמד השכינה" בהר-הזיתים, לאחר ש"נסעה" מהר-הבית, ומקום כורסתו של ראש ישיבת גאון-יעקב בטכסים החגיגיים בהר זה; (ז) "מעלה הזיתים" של דויד, בברחו מפני אבשלום בנו, ככינאי ל-395 המדרגות אל "כנסיית העלייה של ישו השמימה", ששרדו מ-800 המדרגות במאה הז'; (ח) 30 מדרגות, כנגד חודש אדר שני בשנה מעוברת; (ט) ארמון עוזיהו – בית החפשיית במרומי הר-הזיתים; (י) התימורה מול שער הגיהנום, על גבול נחל קדרון וגיא בן-הינום; (יא) כנסיות שבנה שלמה לכמוש ולתועבת בני עמון; (יב) בניינים או חורבות של מבצרים שיוחסו לאסא מלך יהודה, בין ירושלים לבית-לחם.

השמות והמסורות שהוחלפו בשמות ובמסורות אחרים במרוצת-הזמן הם: (א) קבר ארנן היבוסי, שנהפך לקבר

ש. אסף, ידיעות, ז, עמ' 22–28; ספר היישוב, ב, עמ' 18⁶⁷

מאן, *The Jews in Egypt*, ב, עמ' 304⁶⁸

י. ברסלבי (ברסלבסקי), קטעי גיוה על חכמי צרפת ואשכנז בארץ-ישראל ובמצרים בתקופת הרמב"ם ובנו, ארץ-ישראל, ד, ירושלים, תשי"ז, עמ' 157–158⁶⁹

זכריה; (ב) כנסיית יעקב אחי המשיח, שנהפך לבית החפשיית⁷⁰.

השמות הערביים שלא מצאנום במקורות מוסלמיים ונוצריים של ימי הביניים שהיו לפנינו הם: (א) אבואב אל-אכמאס הנ"ל; (ב) דאר אל-אכמאס הנ"ל; (ג) אל-קמקם ("הקומקום"), ככינוי ליד-אבשלום; (ד) דרג' אל-סנה אל-שמסיה ("מדרגות השנה השמשית"), כפי שכונו על-ידי הערבים 365 מתוך 395 המדרגות ששרדו בהר-הזיתים; (ה) דיר אל-סניה (הקריאה אינה בטוחה), במקום התופת, בגיא בן-הינום.

המסקנה הנובעת מסיכומנו היא, שבין זמן חיבורו של המדריך לבין תקופת התחדשותם של השמות והמסורות המקובלים עד ימינו חלה ללא ספק הפסקה ממושכת ברציפות היישוב היהודי בירושלים; והיה זה, כידוע, בימי מסעי-הצלב. בתקופה זו היו עשויות להשתכח מסורות, שטופחו מאז הכיבוש הערבי ועד מסעי-הצלב הראשון; ומשנתחדש היישוב היהודי בירושלים, מימי צלאח א-דין ואילך, נרקמו על-ידי היהודים כמה מסורות, שהיו שונות מאלו שהיו מקובלות עד ימי נוסעי-הצלב, בעוד שכמה מן המסורות מן התקופה הערבית לא נתחדשו, ואף לא הוחלפו במסורות אחרות. מסעי-הצלב הראשון הוא אפוא ה-terminus ad quem לתאריך חיבורו של המדריך.

ברם, במדריך יש כמה רמזים שנתחבר כ-150 שנה, לפחות, לפני מסעי-הצלב הראשון; ורמזים אלה יש בהם, כאמור, כדי לסייע להבהרת כמה בעיות יישוביות בירושלים במחציתה הראשונה של המאה ה'.

א. המדריך מעיד על "שער המזרחי", ש"ברוב העונות נעשה היום (!)... וזוהמה". עדות דומה מוסר הקראי סלמון בן ירוחם, שדבריו נכתבו, כנראה, ברבע השני של המאה ה'. מכאן, שמדריכנו נתחבר במחציתה הראשונה של אותה מאה. ב. תיאור אולמם הפנימי של שערי חולדה, המכונה במדריך "שערי המשנה", על עמודו המונוליטי המרכזי, הנושא, יחד עם כיפותיו, את מסגד אל-אקצא, ובייחוד הידיעה על ממדיו של העמוד ועל מציאות "שמש קטנה" בתוך האולם, שהמקורות הערביים אינם מזכירים אותה – כל אלה מרמזים, שבזמן חיבורו של המדריך עדיין היתה ליהודים רשות כניסה לאותו אולם, שאם לא כן ודאי לא היה טורח המחבר, שכוונתו היתה הדרכה מובהקת בסיוורים, לתאר את מראהו הפנימי תיאור מוחשי כל-כך.

ג. בכלל "שערי המשנה" הובא, כנראה, בחשבון גם "השער האחרון", שבו הותר ליהודים להתפלל לאחר גירושם משערי הבית האחרים. מתוך פירושו של סלמון

70. ר' בנימין מטודילה (1170) מדבר על "קבר עזיזה המלך" עם "מצבת יד-אבשלום" שלפניו (א. יערי, מסעות ארץ-ישראל, תל-אביב, תש"ו, עמ' 40), אך כוונתו, כמדומה, ל"קבר זכריה" לפני שקיבל שם מאוחר יותר, ולא ל"בית החפשיית". כאן לפנינו דוגמה של "מסורת-ביניים", לפני התחדשות היישוב שלאחר תקופת נוסעי-הצלב.

בן ירוחם לתה' ל, י, למדנו, ש"עם הופעת מלכות ישמעאל" נמסרו ליהודים "חצרות בית יו", והיו מתפללים שם מספר שנים" (ולא: "זמן-מה", כלשון המתרגם), ואילו לאחר-מכן "ציווה מלך ישמעאל לגרש אותם אל שער משערי המקדש, והיו מתפללים בתוכם" (ולא: "שם"!)⁷¹, ולא נמנעו מלסובב על שאר שעריו, עד ש"קם עלינו זה שגירש אותנו משער המקדש"⁷². גירוש אחרון זה – אומר מאן – חל, כמדומה, בימי סלמון בן ירוחם⁷³. אמנם סלמון אינו נוקב, למרבה התמהון, את שם השער האחרון⁷⁴, אך הואיל והשער המכובד ביותר על היהודים בתקופה הערבית היה "שער הכוהן"⁷⁵, שהוא גם "שער המזרחי", או "שער הקדים", סבור ח. ז. הירשברג, שמותר להצביע על שער הכוהן, או שער הקדים, שמקומו היה – כנראה – במקום שער הזהב, או שער הרחמים, של ימינו⁷⁶. ואולם לא זו בלבד שאין "שער הכוהן" זהה עם שערי הרחמים, כאמור, אלא שלא נהירים לנו כל צרכם טיבו של שער הכוהן וממדיו מבחינת האפשרות של עריכת תפילות בתוכו. עיקר הקושי בזיהויו של שער הכוהן עם "השער האחרון" נעוץ בתפקידו כשער להוצאת המתים מהר-הבית. ונשאלות השאלות: כלום הרשו המוסלמים ליהודים להתפלל בתוך שער שדרכו הוציאו את מתייהם? יתר-על-כן, כלום הסכימו היהודים להתפלל בתוך טומאתו הפנימית של השער? לעומת זאת מסתבר, שתיאור אולמם הפנימי של שערי המשנה וידיעת ממדיו של העמוד שבתוכו יש בהם כדי לרמז, שאולם זה הוא-הוא "השער האחרון", שעליו מדבר סלמון בן ירוחם.

71. "וצלו פיה" משמען: "והתפללו בתוכו", כמו: "פכאנו פיה יצלון" ("והיו בתוכן מתפללים"), שנאמר על התפילות ב"חצרות ה'" קודם-לכן (השווה: מאן, *Texts and Studies*, ב, עמ' 18; ספר היישוב, ב, עמ' 20, סימן 20). יש אפוא הבדל גדול בין "והתפללו בתוכו" – היינו, בתוך השער ממש – לבין "והתפללו שם", כלומר, אפשר גם לפני השער, מחוצה לו.

72. גם לאחר תיקונו של פראוור (למעלה, הערה 25), עמ' 138: "פקאם עלינא מן טרדנא מן אבואב אלקדס", תחת "מן באב אלקדס" – אין "השער האחרון" בטל, שהרי לפני-כן נאמר: "פאמר בטרדהם אלי באב מן אבואב אלקדס".

73. *Texts and Studies*, ב, עמ' 19.

74. אם בוצע הגירוש בימיו, כסברת מאן, כיצד זה אין סלמון בן ירוחם יודע את שם השער האחרון, והוא מכנה אותו "שער משערי המקדש"? שמא חל הגירוש עשרות שנים לפניו, ורק משום כך לא הקפיד על שם השער? אפשר שהמלים "מן טרדנא" מוסבות "עלינו, על היהודים" בכלל, ולא דווקא על בני זמנו של סלמון בן ירוחם.

75. לי נראה עכשיו, שהביטוי "כת הרבנים אשר בשער הכהן שוכנים", באיגרת משנת 1024–1029 מירושלים (מאן, *The Jews*, ב, עמ' 197), שהונח ביסוד מאמרי: למקומות היישוב היהודי בירושלים בתקופה הערבית, תרצ"ז, שהגיע במידה ידועה את ח. ז. הירשברג וי. פראוור לטפל בנושא זה במחקריהם מן השנים תש"ז ותש"ח – שביטוי זה הוא מליצה גרידא, שכן ליישוב יהודי בשטח עיר-דויד מדרום להר-הבית (פראוור) לא היה קשר אורגני עם שער בחומה המזרחית של הר-הבית, אפילו היה קרוב לקצה הדרומי של אותה חומה.

76. על "ענייני הר-הזיתים בתקופת הגאונים" – ראה: ידיעות, יג, תש"ז, עמ' 159.

השפעה רבה כל-כך על המוסלמים בתחילת הכיבוש הערבי, עד שלפי הוראותיהם הורדו הצלבים מעל הכנסיות שעל הר-הזיתים, שהיו נשקפים על הר-הבית. כן הורידו היהודים עצמם צלבים מעל כנסיות נוצריות ומעל בתים פרטיים לא בירושלים בלבד, אלא גם בדמשק⁸³. לעומת זה מציינים יעקובי, טברי ואבן-בטריך, שעומר הבטיח לא להרוס את הכנסיות ואת הצלבים בירושלים⁸⁴. ח.ז. הירשברג מוכיח, שדברי תיאופאנס על גורל הכנסייה (כנסיית העלייה; י.ב.) על הר-הזיתים אין להם על מה שיסמכו, שכן ארקולף (670 לספ"ג) מפליג בשבח כנסייה זו, ואף ויליבאלד הקדוש (754) מספר על אותה כנסייה, בלא להזכיר את עניין הסרת הצלבים. מסקנתו היא, כי יש לייחס את דברי תיאופאנס לזמנו שלו, היינו, לתחילת המאה הט', שבה ניצלו היהודים שעת-כושר כדי להציק לנוצרים ולהשיב להם כגמולם, וכי באותו זמן בחרו היהודים את כנסיית העלייה שעל הר-הזיתים כמטרה לנקמה בנוצרים, שהרי רק בראשית המאה הט', לאחר גירושם המוחלט משערי הר-הבית, התחילו לעלות להר-הזיתים ולקיים כאן את התפילות ואת העצרות⁸⁵.

אמנם "כנסיית העלייה" בראש הר-הזיתים הוסיפה להתקיים כמעט בכל התקופה הערבית⁸⁶, אך קיומה אינו שולל את האפשרות, שבתחילת התקופה הערבית, שבה נשאו היהודים חן מלפני המוסלמים על עזרתם בשעת כיבוש הארץ וירושלים⁸⁷, הוסרו לזמן-מה הצלבים מעל הכנסיות בכללן, אלא שלאחר-מכן הותר להעלותם שוב. על-כל-פנים, עובדה היא, כפי שמטעימים ונסאן ואבל, שבעקבות הכיבוש הערבי נתערעה מאוד חזקתם של הנוצרים בהר-הזיתים ונתמעטו בו במידה ניכרת הכנסיות והמנזרים שלהם⁸⁸. ובעוד שתיאודוסיוס (בן המאה הה') נוקב מספר של 24 כנסיות בהר-הזיתים⁸⁹, הרי מדבר ויליבאלד הקדוש, בן המאה הח', רק על שתי כנסיות, וה-*Commemoratio*, מתחילת המאה הט' – רק על שלוש כנסיות⁹⁰. תקופת בני אומייה שלאחר הכיבוש הערבי היתה נוחה ל"קניית הר-הזיתים" יותר מהתקופות המאוחרות יותר של הקנאות הדתית המוסלמית. "קנייה" זו היתה ודאי חלקית, שכן אין להעלות על הדעת קניית ההר בשלמותו על-ידי היהודים; ומה גם שבראשו התנוססו, מלבד כנסיית העלייה, לפחות עוד שתי כנסיות ומסגד מוסלמי על שם הכליף עומר, לזכר

על מסורת של תפילה בתוך תוכם של שערי חולדה או שערי המשנה מעידה הכתובת "יונה ושבתיה אשתו סקליה חזקו בחיים", שנתגלה על-ידי דה סולסי בשנת 1863 על העמוד המרכזי של האולם, לאחר הסרת שכבת-הטיח שמעליה. אמנם מבחינה אפיגרפית שייכת אולי הכתובת, לכל המאוחר, לסוף התקופה הביזנטית⁷⁷, אך אפשר, שהכתובות האחרות בצבע אדום, שנחשפו על-ידי דה סולסי על עמוד שני באותו אולם ושלא ניתנו לקריאה⁷⁸, היו מן התקופה הערבית. אם נכונה מסקנתנו, שבזמן חיבורו של המדריך עדיין היתה מותרת ליהודים הכניסה לפני ולפנים של שערי חולדה, הרי לפנינו רמז לא רק ל"שער האחרון", אלא גם למועד חיבורו של המדריך, שקדם אף לכתיבתו של סלמון בן ירוחם.

אימתי הונהגו התפילות והטכסים בהר-הזיתים?

החידוש החשוב ביותר שבמדריך הוא ציון מקום עמידתה של השכינה בהר-הזיתים, לאחר גלותה מבית-המקדש שחרב, שהוא גם מקום עמידתה של כורסת ראש ישיבת גאון-יעקב בטכסים החגיגיים באותו הר בהושענא-רבא, והוא מעורר מחדש את בעיית הזמן שבו התחילו היהודים להתכנס בהר-הזיתים לתפילות, עצרות וטכסים חגיגיים.

לפי האגרת הנזכרת למעלה של ישיבת ירושלים, "קנו היהודים את הר-הזיתים" מיד לאחר הכיבוש הערבי, שכן תקופה זו היתה נוחה ביותר ל"קנייה" זו. כמה מקורות נוצריים מציינים, שכנסיות רבות בירושלים, ובכללן אלו שבהר-הזיתים, נחרבו בימי הכיבוש הפרסי⁷⁹, ואף היהודים השתתפו במעשי-ההרס⁸⁰. אמנם חלק מן הכנסיות שוקם עוד בימי השלטון הפרסי הקצר, אך "כנסיית גת-שמנים" ו"הכנסייה החדשה" בהר-הזיתים עדיין עמדו בחורבן בימיו של אויטיחיוס (המאה הי' לספ"ג)⁸¹. גם בתחילת הכיבוש הערבי סבלו הכנסיות בהר-הזיתים פגיעות ועלבונות. לפי עדותו של סביוס הארמני (הרבע השלישי של המאה הז'), "נהנו היהודים זמן-מה מעזרתם של הכובשים הערביים ואהדתם, והם חרשו מזימות נגד הנוצרים⁸² וכו'". לדברי תיאופאנס ומיכאל הסורי, ההולך בעקבותיו, היתה ליהודים

77. א.ל. סוקניק, הכתובות היהודיות בהר-הבית, ציון, תר"ץ, עמ' 136.

78. שם, שם.

79. ק. הילקוביץ, לשאלת השתתפותם של היהודים בכיבוש ירושלים על-ידי הפרסים, ציון, תרצ"ט, עמ' 311 (ראה: ברסלבסקי [למעלה, הערה 38], עמ' 59).

80. ברסלבסקי, שם, שם.

81. אבן-בטריך (למעלה, הערה 12), עמ' 216; ברסלבסקי, שם, שם.

82. א. שובה, היהודים והר-הבית אחרי כיבוש ירושלים על-ידי עומר, ציון, ספר שני, תרפ"ו, עמ' 103; ברסלבסקי, שם, עמ' 85, על-פי התרגום הצרפתי מן המקור: *Histoire d'He-raclius par l'Evêque Sebeus, traduite de l'Arménien et annotée par Fr. Macler, Paris, 1904, p. 102*.

83. שובה, שם, עמ' 102; ברסלבסקי, שם, עמ' 86, על-פי מיכאל הסורי, עמ' 431–434.

84. מיכאל אסף, תולדות השלטון הערבי בארץ-ישראל, תל-אביב, תרצ"ה, עמ' 110.

85. ידיעות, יג, תש"ז, עמ' 162.

86. על קיומה במאה הט' – ראה לעיל, עמ' 74–75; על קיומה בסוף המאה הי' מדבר אל-מקדיסי, עמ' 172.

87. ראה פרטים: ברסלבסקי (למעלה, הערה 72), עמ' 67–90.

88. Vincent & Abel, *Jérusalem*, 1914, p. 398.

89. Geyer, *Itinera*, p. 140.

90. Tobler, *Descriptiones*, p. 33.

חנייתו בימי כיבוש ירושלים באותו הר⁹¹. על-כן קשה, כמדומה, לייחס את דבריו הנזכרים של תיאופאנס, שהם מפורשים למדי, לזמנו של המחבר מראשית המאה ה'ט' ולקשור אותם באיזו שעת-כושר, שבה "בחרו היהודים את כנסיית העלייה כמטרה לנקמה בנוצרים", ובעיקר לתחילת העלייה אל הר-הזיתים ולעריכת תפילות וטכסי חג הושענא-רבא בראשית אותה מאה דווקא.

מתוך המדריך שלנו ניתן ללמוד, שהעלייה להר-הזיתים לא היתה מותנה בהכרח בגירוש היהודים מעל שערי הר-הבית, שהרי היתה סיבה מספקת בלאו-הכי להפכו למקום תפילות ועצרות – והיא קדושתו היתירה כמקום "מעמד השכינה" לאחר פרידתה מעל הר-הבית. ומה גם שמעל הר זה היו המתפללים יכולים להשקיף על מלוא שטח מחמדיהם שנלקח מהם, מה שאין כן מן השערים עצמם, אפילו בתקופה שבה הותרה ליהודים הכניסה לתוכם. כאמור, היו עשויות "השתחויות" של דויד בראש ההר לאלוהים וקנאתם של היהודים בכנסיית העלייה בראש ההר להניעם "לקנות את הר-הזיתים" בסמוך לכיבוש הערבי, שבו עדיין נשאו היהודים חן מלפני הכובשים המוסלמיים. על "קנאה" זו מעידה במידה מסוימת האבן – שארכה י' אמות, רחבה אמתיים ועבייה אמתיים – שציננה את מקום "מעמד השכינה", שהרי בכנסיית העלייה הצביעו, כאמור, כבר מן המאה ה' ואילך על האבן שממנה עלה ישו השמימה.

בהסתמך על המדריך מקבלים אף דבריו של הגאון הארץ-ישראלי בן-מאיר, בר-פלוגתיה של רב סעדיה גאון, על "הדום רגלי אלוהינו" ועל "הכרזות הר-הזיתים" בדבר לוח השנה ועיבור השנים משמעויות העשויות לאשר את קדמות העלייה המסורתית אל הר-הזיתים.

ח.ז. הירשברג מסיק מטענתו של בן-מאיר: "אבותיכם ג' היו מקבלים הכרזות הר-הזיתים ומעולם לא שינו אבותיכם ג' זה המנהג ולא החליפו חוק", ש"שני דורות לפני עלותו על כסא הגאונות, ז"א ממחצית המאה ה'ט' לספה"ג – אך ייתכן, שעוד דור לפני-כן – התחילו עורכים

את ההכרזות על עיבור השנה בהר-הזיתים"⁹²; אך מאגרת אחת שנשלחה אל הגאון מאת חכמי בבל ומכמה פסקות באגרותיו האחרות לבבל ניתן ללמוד, ש"הכרזות הר-הזיתים" היתה נהוגה זמן רב קודם-לכן. "הראשונים היו שולחין ודורשין מרבתינו של א"י קביעת חדשי שנה בשנה" – מודים חכמי בבל באיגרתם אל בן-מאיר – "לפי שלא היו בקיאים בסדר העיבור כמותן... אבל מן השנים רבות כבר עלו כמה חכמים מבבל אל א"י ודקדקו עם חכמי א"י מסוד העיבור... וכבר הם קובעים חדשים בבבל זה שנים רבות לבדם וגם חכמי א"י מחשבים וקובעים חדשים לבדם, וכבר בכל השנים האלה עלו חשבונם אחד, לא נמצא ביניהם חילוף... הנה יש בישיבות זקנים, שהגיעו לגבורות וגם הזקינו מאוד, וכולם אין אחד מהם זוכר שהוצרכו אנשי בבל לשאול עיבור שנים וקביעת חדשים מא"י"⁹³; ודברים אלה סותרים את טענתו הנ"ל של בן-מאיר, אלא שכוונתו של הגאון הארצישראלי היתה ודאי, כאמור, לעבר הרחוק, שבו עדיין היתה בבבל כפופה למרותה של ארץ-ישראל. במלחמתו ברב סעדיה גאון בקשר להבדלי החישובים בדבר קביעת הלוח ביקש בן-מאיר להכריע בכוח אותה מרות קדומה. והא ראינו: במכתב שני הוא חוזר ומדגיש, ש"אין רשות לאדם מישראל להשיג גבול ראשונים"; "הרשות לחבורת ארץ-ישראל על חכמי בני הגולה, ואין לבני הגולה רשות על בני ארץ-ישראל... ולא נראתה ולא נשמעה מעולם לבני הגולה להורות או לדון או להעמיד רשות להם את בני ארץ-ישראל"⁹⁴ (השווה: "אם עיבורה בחור"ל אינה מעוברת"; סנהדרין פ"א, ה"ב; גדרים, סוף פ"י).

ב"אבותיכם ג' היו מקבלים הכרזות הר-הזיתים, ומעולם לא שינו אבותיכם ג' זה המנהג ולא החליפו חוק" נתכוון אפוא הגאון בן-מאיר לעבר הרחוק, ומכאן, שגם העלייה אל הר-הזיתים, ועמה התפילות, העצרות, החגיגות וההכרזות עתיקות-ימים היו, ואפשר ששרשו נעוץ בתחילת התקופה הערבית.

92. ידיעות, יג, תש"ז, עמ' 160.

93. ספר הישוב, ב, עמ' 101, סימן 6.

94. שם, עמ' 102, סימן 7.

91. אל-מקדיסי, עמ' 172.

התעודה T-S Arabic 53²

דף א', צד פנים

- פהדא אלחד בקי מגד בנאה
שלמה שערי חלדה ואלערב יסמונהא
אבואב אלנ[בי] ופי דאכ[לה] חגר יסמונה אלשמסה ותם עמוד
פי וסט אלאקבא אלתי תחמל פי וסט אלמסגד אלדי ירגוז פיה ישמעאל
5 דורה נב שברא ודלך אלמוצ'ע יסמונה אלאבואב אל[משנה] והיא
[יו]שבת בירושלם במשנה ואלאבואב פי אל[חא]יט אלקבליה יקאל
[לה]ם אבואב אלאכמאס ודאר אלאכמ[אס] בי[ן] ידיהם והי תסמא
חצר בת [שבע] ואלאכר יקאל לה בלסאן אלאבא שער המים
ושער השיר ושער הנשים ואלרכן אלמטל עלי נחל קדרון [והי]
10 קרן העופל ותחת [מן] ואד גהנם והו עין אלשרק ופי אלחא[יט] אל
שרקי אליה [ב]אבין [י]קאל להם באבין אלרחמה ואסמהא [ער]

[illegible]

「ゴッホ、エッ、ゴッホ」

[illegible]

1. דף א', צל פנים

יוסף ברסלבי (ברסלבסקי)

וַיִּקְנוּ... כֹּהֵן גָּדוֹל מִטָּהַר אֶת הַזִּבִּים וְאֶת הַזִּבּוֹת [וְאֵת]
הַמְצֹרֵעַ וּמִשְׁקָה אֶת הַסּוּטָה וְכַאֵן פִּי אֱלֻקִּים תָּם בָּאב
יִסְמִי שַׁעַר הַמְּזֻרְחִי וּבִרְוֹב הָעֲוֹנוֹת צָאֵר אֱלִיּוֹם מִי עֵא...
15 וְאֱלֻקִּדָּר וּפִי הַדָּא אֶלְחָד הָרַ הַזִּיִּתִּים יִטְלַע אֱלִיָּה אֹוֶל טְלוּעַ
יָד אֲבִשְׁלוֹם מִבְּנִיָּה מִדּוֹרָה וְעִלּוּהָ דְקִיק עֲלֵי מִתֵּל קִמְקֵם
אֲלֵב[יֵת] וְגִטָּא וְלִדְלֵךְ יִסְמוֹנָה אֲלַעֲרֵב אֱלֻקִּמְקֵם וְאֱלֻטְרִיק לִלְקַבּוֹר
קִבֵּר [אַרְגָּן] הַיְּבוּסִי וְהוּ חָגֵר וְאֶחָד וְאֶלְחִיטָאֵן בְּמָא תְּדוֹר [אַל]טוֹל
כֹּ [דְרָאעַ וְ]פִי עֲרִץ יֵב וְסִמֵּךְ פִּמֵּן חָגֵר וְאֶחָד יִתְצַל אִיצָא מֵא גִאֲרָה
20 מֵ[ן] חָ[גֵר] וְ[אֶחָד] סִקְפָּהָ וְסִפְלָהָ וְחִיטָאֲנָהָ וְעִמְדָּהָ...
דָּף א', צד אַחֲוֹר

מֵן חָגֵר וְאֶחָד וְעִלּוּהָ...
כְּנִיסָה יַעֲקֹב אֲכֹו אֱלֻמְסִי[ח]...
אֱלֻכְנָאִיס אֱלֻדִּי בְּנָאָהָ שֶׁל[מָה]... תַּחַת... מוֹאֵב
וְגִאֲנָבָהָ נִכְלָה נִאֲבָתָה... אֱלֻאֲבָא אֵן דְּלֵךְ אֱלֻמוּצֵעַ
25 יוֹאֲזִי שַׁעַר גִּיהֵנִם וְעִלִּי מֵא קֶאֱל כִּי שֵׁם אֲשֵׁב לִשְׁפֹט
אֶת כָּל הַגּוֹיִם וְעַן יִסְאָרֵת אֱלֻטְרִיק כְּנִיסָה אֲכָרִי הִי אֱלֻדִּי
בְּנָא שְׁלֵמָה אִיצָא לִכְמוֹשׁ תּוֹעֵבֶת בְּנִי עִמּוֹן
תִּטְלַע אֱלִי הָרַ הַזִּיִּתִּים פִּי חָגֵר טוֹלָה יֵ אֲדָרַע פִּי עֲרִץ
דְּרָאעִין פִּי סִמֵּךְ דְּרָאעִין הוּ כְּרִסִּי הַרְאִיס וְהוּ מִנְצוֹב
30 אֱלֻמוּצֵעַ אֵן וְקָף אֱלֻכְבוֹד גִּ סִנִּין וְנִצָּף [פִּי] הָרַ הַזִּיִּתִּים אֱלִי
[מֵא]כְרַבֵּת יְרוּשָׁלַם עֲלִי מֵא קֶאֱל וְיַעֲלֵ כְבוֹד יִי מַעַל ת[וֹךְ]
הַעִיר וְיַעֲמֹד עַל הָהָר אֲשֶׁר מִקְדָּם לַעִיר וְסִתָּם וְעוֹד
... וְעִמְדוֹ רִגְלִיו בְּיוֹם הַהוּא עַל הָרַ הַזִּיִּתִּים וְגו'
פִּי רֵאֵס אֱלֻגְבֵּל יֵ צִהָאֲרִיג וְאֶתְנִין וְתִלְתִּין אֲצֵל זִיתוֹן
35 ... דְּרַג עֲדָדָה שְׁצָה דְּרַגָּה שְׁסֵה עֲדָד
אִיאָם אֱלֻסְנָה אֱלֻשְׁמִסִּיָּה וְתִלְתִּין לִלְשָׁהָ אֱלֻזָּאִיד אֲדָר
שְׁנִי וְאֱלַעֲרֵב יִסְמוֹנָה דְּרַג אֱלֻסְנָה וְאִסְמָהָ מַעֲלָה
הַזִּיִּתִּים עֲלִי מֵא קֶאֱל וְדוּיֵד עוֹלָה בְּמַעֲלָה הַזִּיִּתִּים
עוֹלָה וּבּוֹכָה וּפִי אֲכָר הַדָּא אֱלֻדְרַג קֶצֶר עוֹזִיָּה
40 ... [אַל]דִּי יִסְמָא בֵּית הַחִפְשִׁית וְאֱלַעֲרִלִּים...
דָּף ב', צד פָּנִים
פִּלְמָא גִאֲר...
בִּלְחִיל...
אֲדָא גִאֲת אֵל...
אֲשִׁתִּיָּה יִפִּיר אֱלֻמָּא... וְעִטִּים אֱלִי סִיל
45 גִּ שְׁהוֹר אוֹ אֱקֵל... יִסְמָא עֵין רוֹגֵל
וְתַחַתָּה פִּי חָד אֱלֻגְבֵּל [מוּצֵעַ... אֵל]דִּי כַאֵן יַעֲבִירוּ אֶת בְּנֵיהֶם
וְאֶת בְּנוֹתֵיהֶם בָּאֵשׁ וְהוּ... מִקְאָם קֶאֱים מֵן חִגִּאֲרָה
וְעִלּוּהָ יֵ בֵּית וְאֶחָד דֹּאכָ[ל] וְאֶחָד וְתַחַת אֱלַצוֹרָה גּוֹרֵן
וְיִסִּיל מֵן תְּרִי אֱלַצוֹרָה מֵא... יִי יַעֲקֹר עֲבוּדָה זֶרָה
50 מֵאֲרִצָּנוּ וְאֱלֻגּוּיִם יִסְמָנָה דִּיר אֱלֻסְנִיָּה וְתַצְעֵד צֹאֲעֵד
פִּי טָהָר אֱלֻגְבֵּל אֱלִי צִיּוֹן תַּתְּנַחֵם בְּמַהֲרָה וְתָם טְרִיק אֱלֻמָּא
אֱלֻדִּי אֲדַכֵּל יַחְזִקִּיהוּ אֱלִי אֱלֻבֵּלֵד קִנָּאָה אֱלֻמְרִגִּיעַ עֲלִי מֵא
קֶאֱל וְאֲשֶׁר עָשָׂה אֶת הַבְּרָכָה וְאֶת הַתְּעִלָּה וְיִבָּא אֶת
הַמִּים הַעִירָה וְאִמֵּר הַדָּא אֱלֻקִּנָּאָה עֲגִיב תְּסִיר אֲכַתֵּר
55 מֵן אֱלֻף מִיל וְאֱלֻטְרִיק מֵן אֲצֵל אֱלֻמָּא אֱלִי בֵּית אֱלֻטָּהָר...

דָּף ב', צד פָּנִים
פִּלְמָא גִאֲר...
בִּלְחִיל...
אֲדָא גִאֲת אֵל...
אֲשִׁתִּיָּה יִפִּיר אֱלֻמָּא... וְעִטִּים אֱלִי סִיל
45 גִּ שְׁהוֹר אוֹ אֱקֵל... יִסְמָא עֵין רוֹגֵל
וְתַחַתָּה פִּי חָד אֱלֻגְבֵּל [מוּצֵעַ... אֵל]דִּי כַאֵן יַעֲבִירוּ אֶת בְּנֵיהֶם
וְאֶת בְּנוֹתֵיהֶם בָּאֵשׁ וְהוּ... מִקְאָם קֶאֱים מֵן חִגִּאֲרָה
וְעִלּוּהָ יֵ בֵּית וְאֶחָד דֹּאכָ[ל] וְאֶחָד וְתַחַת אֱלַצוֹרָה גּוֹרֵן
וְיִסִּיל מֵן תְּרִי אֱלַצוֹרָה מֵא... יִי יַעֲקֹר עֲבוּדָה זֶרָה
50 מֵאֲרִצָּנוּ וְאֱלֻגּוּיִם יִסְמָנָה דִּיר אֱלֻסְנִיָּה וְתַצְעֵד צֹאֲעֵד
פִּי טָהָר אֱלֻגְבֵּל אֱלִי צִיּוֹן תַּתְּנַחֵם בְּמַהֲרָה וְתָם טְרִיק אֱלֻמָּא
אֱלֻדִּי אֲדַכֵּל יַחְזִקִּיהוּ אֱלִי אֱלֻבֵּלֵד קִנָּאָה אֱלֻמְרִגִּיעַ עֲלִי מֵא
קֶאֱל וְאֲשֶׁר עָשָׂה אֶת הַבְּרָכָה וְאֶת הַתְּעִלָּה וְיִבָּא אֶת
הַמִּים הַעִירָה וְאִמֵּר הַדָּא אֱלֻקִּנָּאָה עֲגִיב תְּסִיר אֲכַתֵּר
55 מֵן אֱלֻף מִיל וְאֱלֻטְרִיק מֵן אֲצֵל אֱלֻמָּא אֱלִי בֵּית אֱלֻטָּהָר...

הארכיונים העות'מאניים כמקור לתולדות ארץ-ישראל*

מאת

ברנרד לואיס

והמהפכות בשלהי ימי הקיסרות ובראשית ימי הרפובליקה על כורחן עשו את שלהן. מערכות רבות של תעודות מהן שאבדו או הושמדו, ומהן שנשתבשו או ניזוקו. אבל מליוני התעודות שנשתיירו הן אחד המקורות החשובים ביותר לתולדות המזרח התיכון בחמש מאות השנים האחרונות.

זמן רב לא היו הארכיונים העות'מאניים פתוחים בפני החוקרים, אף על פי שידעו עליהם. אפילו ההיסטוריה של תורכיה עצמה נכתבה, על-ידי היסטוריונים תורכיים ואירופיים, כמעט ללא זיקה למקור זה. אמנם הותר להיסטוריוגרפים התורכיים הרשמיים להפך בארכיונים, והם היו מפרסמים לעתים קרובות בספרי הכרוניקה שלהם את נוסחן של תעודות בשלמותן. אבל אותן תעודות היו בדרך כלל הודעות ציבוריות ומדיניות, ועל כל פנים כמעט שלא היה בהן כדי חקירה, שהמחקר המודרני בחומר ארכיוני נוהג בה.

הארכיונים העות'מאניים "נתגלו" אחרי המהפכה של 1908, כשנוסדה החברה ההיסטורית העות'מאנית, ואחת ממטרותיה היתה לחקור ולפרסם תעודות ארכיוניות. בגליון הראשון של עתון החברה סקר נשיאה עבד אל-רחמאן שרף, ההיסטוריוגרף הרשמי, את מצב הארכיונים והציע תוכנית עבודה¹. בשנים שלאחר כך פירסמו כמה חוקרים מבחר גדול של תעודות הן בעתון החברה והן במקומות אחרים. אף-על-פי שצורת הפרסום לקתה עתים הרבה בחסרונות טכניים, המסמכים עצמם, שהוצאו לרשותם של החוקרים, בעלי חשיבות ניכרת היו, בין מצד עצמם ובין כדוגמאות לגנזים שעדיין לא נגעה בהם יד. באותו זמן התחילו עוסקים בעבודה החשובה. היינו שימור הרשומות ועריכתן בקטלוגים.

המלחמה והשנים שלאחריה, וכן החלפת המשטר והבירה, הביאו כאן שינוי לרעה. באה תקופה של הזנחה, והגיעו הדברים לידי מכירת 200 חבילות של רשומות פינאנסיות, בתור פסולת נייר, לבית חרושת של נייר בבולגריה. תוצאתה של הסערה שהקימו היתה, שמקצת מן החומר הזה הוחזר, ושמא חשוב מזה היה שהממשלה התורכית התחילה לטפל בעניין הארכיונים בכובד ראש. מאותה שעה נעשו מעשים חשובים מאד. רבות מן הגניזות שהיו פזורות בכמה בניינים ישנים בקושטא כינסו באוספים מרכזיים בבניינים חדשים ונאים, ושקדו עליהם לשמרן ולהחזיקן; וכן נעשתה התחלה נאה במיוןן ובעריכתן בקטלוגים². ודאי יעברו שנים רבות עד שישלימו את המלאכה, מכל מקום כבר הגיעו לדרגה

אחד הקשיים העיקריים, על דרכו של חוקר תולדות המזרח התיכון המוסלמי, שאינו לפני חוקרי תולדותיה של אירופה, הוא המחסור בחומר ארכיוני. דרך משל חוקר תולדות המערב של ימי הביניים מוצא לפניו בארכיונים מרכזיים ומקומיים, שפע של רשימות ציבוריות ופרטיות, מדיניות, מנהליות, משפטיות וכנסיות, ואילו המזרחן אנוס על פי הרוב לסמוך על מקורות ספרותיים וארכיאולוגיים. על ידי כך מסקנותיו במקצועות היסטוריה רבים הן סתומות וכוללות; הן מצטמצמות בעיקר בחייהם הציבוריים והחיצוניים של הקי-בוצים והיחידים, שבהם הוא דן. אין ידיעותיו מגיעות אלא לאותם מאורעות ואישים שזכו להיזכר בספרות; ואף הללו אינם ידועים לו אלא כצורת בבואתם במקורות הספרותיים. אפילו החשובים שבאישים — פרט לאחדים מהם — צורתם מעומעמת ופגומה. ואף בעניין חיי העם, אין לפניו אלא לסמוך בעיקר על רמזי אקראי ועל פירורי עדויות. אמנם נשתמרו תעודות בודדות ונפרדות, מקצתן בכתובות ואחרות כמובאות בספרי הכרוניקה. אבל רק משתי תקופות לאחר קום האסלאם יש בידינו קובץ גדול של תעודות מקוריות — ומפני האור שנזרע על אותן תקופות הוכרה יותר האפלה השרויה על שאר התקופות. הפאפירוסים המצריים מראשית ימי האסלאם הכריחונו לחזור ולכתוב חלק ניכר מן ההיסטוריה הקדומה של הכליפות, כפי שסיפרו הכרוניסטים ואנשי המשפט. על ידי הגניזה המצרית ניתן לנו לכתוב את תולדות היהודים במצרים ובסוריה בימי-הביניים במידה שלא יכולנו לעשות כמותה על פי המקורות המסורתיים. אבל הפאפירוסים והגניזות אינם ארכיונים ממש. הם אוספים של תעודות שבאו למקום אחד בדרך מקרה. נתגלו באקראי, וחולקו ללא שיטה, ואין זיקה ביניהן אלא זו שהטיל בהן ההיסטוריון. ארכיונים נערכים לצרכים מנהליים ולא היסטוריים, וערכם, במידה רבה, ברציפותם ובאחדותם. משבטל המוסד, שלשמו נוצרו, בטלים גם הארכיונים ומתפזרים וסוף שהם עוברים מן העולם. ודאי שנודע ערך היסטורי רב לתעודות הארכיוניות המרובות שנשתמרו בנפרד, אבל אין להשוותן בשום פנים למשרד רשומות ממש, שנשתמר כצורתו וכסדרו שהיה משמש למעשה. מדינות מערב אירופה של ימי-הביניים הוסיפו להתקיים ונעשו למדינות אירופה המודרנית, וארכיוניהן נשתמרו בשלמותם. ורבים מהם לא פסק שימושם. מדינות המזרח התיכון של ימי-הביניים — פרט לאחת — נעלמו ואינן, וארכיו-ניהן, שחדלו למלא תפקיד מעשי, נתפזרו ואבדו.

אותה אחת, יוצאת מן הכלל, היא הקיסרות העות'מאנית, והיא בלבד רשומותיה נשתמרו בשלמותן מהתקופה שקדמה להתפשטות השפעתה ושיטותיה המנהליות של אירופה. אפשר לשון "בשלמות" לשון הפלגה הוא. המהומות, המלחמות

(*) זהו תרגום של מאמר, שפורסם ב-JRAS, 1951, עמ' 139—155. המחבר עיבד והתאים אותו לצרכי המחקר של קורות ארץ-ישראל במיוחד.

1) תאריך עות'מאני אנג'מני מג'מועסי, א, 1911, עמ' 9—19, 65—69, ראה גם פ. ויטק (P. Wittek), Les Archives de Turquie, ביזאנטיון, י"ג, 1938, עמ' 691—699. בשנים 1907—1911 עבד א. קאראטשון (E. Karácson) — עד עכשיו החוקר המערבי היחיד, שערך חקירות שיטתיות בארכיונים העות'מאנים — ברשומות של קושטא ויעץ במיוןן, הוא מת בשנת 1911 בהרעלת דם, שלקה בה בשעת עבודתו.

2) בשנים 1936—1937 הזמינו השלטונות התורכיים את הפרופ' ל. פקטה מבודאפשט ליעץ להם במיון מחדש של הארכיונים. עיין [L. Fekete]

הממשלה העות'מאנית. אליהן צורפו הרבה מן הרשומות הפינאנסיות, שנשמרו קודם כן בפני עצמן במקום אחר. המקור העיקרי לראשית התקופה העות'מאנית הם 263 הכרכים של המהמה דפֶתֶרִי (פנקס העניינים החשובים — היינו הציבוריים), משנת 1553/961—1554 עד שנת 1300/1882 (1883—1882 ז') — רשומות של קורספונדנציה, שנערכו יום וכלולים בהן נוסחים של מכתבים ופקודות מכל המינים. הנוסחים באים רק לפי סדר זמן הוצאתם, ללא כל מיון שהוא. מששים הכרכים הראשונים הוכנו בשנים האחרונות סיכומים, ועתה נערך מפתח עניינים אלפביתי לכרכים שמ-61 ואילך. מספר הגון של המכתבים ערוכים אל פקידים עות'מאניים ואנשים אחרים בארץ-ישראל⁸.

במשך הזמן פתחו כמה סידרות נפרדות, המיוחדות לעניינים שנכללו תחילה במהמה דפתרי. הסידרות משנת 1059 עד שנת 1155 (1649 עד 1742/3) מכילות תלונות מן הפרובינציות, וכן האחכאם (פקודות) המשיבים עליהן, השכאית דפתרלרי. הללו עדיין ערוכים לפי סדר הזמנים בלבד, אבל משנת 1155 עד שנת 1326 (1742/3 עד 1908) נוהגת חלוקת-משנה גיאוגרפית לסידרות לפי הפרובינציות, הקרויות אחכאם דפתרלרי (פנקסי פקודות). השכאית והאחכאם דפתרלרי כוללים 530 כרכים. האחכאם כוללים סידרה של תשעה כרכים לולאית דמשק, וכונסו בהם התעודות משנות 1155—1326 (1742/3—1908).

סידרה אחרת הנוגעת במישרין לתולדות היהודים היא זו של הג'זיה דפתרלרי, המיוחדים למס הגולגולת, שהשתלם על-ידי לא-מוסלמים, והמבוססים על רשימות משרד האוצר. הג'זיה דפתרלרי, שמניין כרכיהם 418 וכוללות בהם השנים 958 עד 1255 (1551 עד 1839—1840), מחולקים חלוקת משנה לפי פרובינציות. כנראה אליהם מכוון המונח "פנקס המלך", המצוי במקורות עבריים ובייחוד בשאלות ותשובות מן התקופה העות'מאנית. מונח זה הוא תרגום מדויק למדי של "דפתר ח'אקאני" (ע'י להלן), ושמה מקור שימושו כאן בערבוב שני השמות.

סדרת דפתרים אחרת, העלולות להועיל לענייננו, הרי הן —

(1) דְּנִלִי אג'נביה דפתרלרי. — הם עוסקים במשא ומתן — בעיקר קונסולרי ומסחרי — עם מדינות זרות. 106 כרכים, לפי מדינות, 975 עד 1332 (1567/8 עד 1913/4). כאן נמצאות תעודות (בְּרֶאֱת וכו') על סוחרים וקונסולים אירופיים בא"י ועל סוכניהם, וכן על אניות הבאות לחופי הארץ.

(2) נאמה המאיון דפתרלרי. — איגרות הסולטאנים — 1111 עד 1313 (1699—1700 עד 1895/6).

(3) מקתצ'א דפתרלרי. — פסקים של המחלקה המשפטית

(7) ייתכן שיימצאו עוד כרכים קדומים יותר. כרך בודד, הכולל את שנות 951—952 נתגלה זה לא כבר בסראי (השווה V, Belleten, 1941, עמ' 638). הסדרה לקויה בחסר כאן וכאן.

(8) פכסימיליה של קטע מן המהמה דפתרי פורסמה לראשונה אצל Halil Inalcık, Osmanlı-Rus rekabetinin menşei ve Don-Volga Kanalı teşebbüsü (1569), XII, Belleten, 1948, עמ' 348—402. מספר הגון של תעודות מן המהמה, הנוגעות בעניינים יהודיים פורסמו ע"י חוקרים תורכיים ותרגמו לצרפתית בספריו של אברהם גלנטי.

שסוגי חומר שלמים סדורים לפני החוקרים, וקטלוג אחד, של אוסף הארמון (סראי). כבר עומד בשלב הפרסום. הרבה תעודות אחרות פורסמו ונבדקו בשנים האחרונות על ידי חוקרים תורכיים.

מלבד ייסודו של הארכיון המרכזי בקושטא התחילו עוסקים בייסוד ארכיונים בכל רחבי המדינה. במערכת המנהלית העות'מאנית הישנה היה הקאצ'י לא שופט בלבד אלא גם האדמיניסטרטור הכללי של אזורו (הקצ'א). רשומות משרדי הקאצ'ים נשתמרו בהרבה מערי שדה, והן מקור שאין ערוך לחשיבותו כמעט להכרת חיי הציבור מכל צדדיהם. עכשיו מכנסים אותן בכמה מרכזים אזוריים, המיועדים לשמש ארכיונים חבליים. כבר התחילו בעריכת קטלוגים, וכמה מן המסמכים כבר נבדקו ופורסמו³.

במשך 400 שנה היתה ארץ-ישראל נתונה בחילופי דרגה, לשלטון עות'מאני ישיר ובלתי-ישיר, ומטבע הדברים שמקצת מן המסמכים שבארכיונים העות'מאניים נוגעים לענייניה. אבל רובם של החוקרים התורכיים, שלהם בלבד ניתנה הרשות להפך באותם מסמכים, עסקו, מטעמים המסתברים מעצמם, בעיקר בתולדות תורכיה גופא, ורק דרך אגב נתנו דעתם על הפרובינציות הערביות⁴. ההערות הבאות, המבוססות על חקירות בארכיון של קושטא בשנת 1950, יש בהן כדי להסביר לנו בראשי פרקים על טיב מקצתו של החומר העומד עתה לרשותנו⁵.

ואלה האוספים העלולים ביותר להיות לנו לתועלת:

(1) ארכיון הסראי: אוסף רשומות השמור ב-טופקאפי סראי. לפני המלחמה התחילו, בהנהלת מר תחסין אוז (Öz), לערוך לו קטלוג אלפביתי לפי עניינים, והופיעו אותה שעה שני כרכים (עד ערך Hançerli Beyzade)⁶. העבודה הופסקה מפני המלחמה, ועכשיו היא נתחדשה על ידי מר טשאגאטאי אולוטשאי ויש לצפות להופעת כרכים נוספים. בראיה אחת בקטלוג זה יכול אדם לעמוד על מהות החומר שנשתמר בארמון. מלבד מסמכי החצר כולל האוסף קורס-פונדנציה עם הפרובינציות בעניינים הנוגעים למשק בית הסולטאן ולמוסדות הקיסרות.

(2) רשומות השער העליון: אלה הן הרשומות של משרד הווזיר הגדול ושל דיואן המאיון — ז.א., מבחינתנו, של

Arşiv Meseleleri תורגם מהונגרית לתורכית על ידי Tayyip Gökbilgin, קושטא, 1939.

(3) ע'י לדוגמא, בכתביו של Çağatay Uluçay, המבוססים על הארכיון של מניסה (מגניסיה). לא מן הנמנע, שארכיונים כיוצא בזה עדיין קיימים בארץ-ישראל.

(4) אבל עיין Sinasi Altındağ בספר Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi, Ankara, 1945; וגם Tayyip Gökbilgin 1840'tan 1861'e kadar Cebel-i Lübnan Me-selesi ve Dürziler, X, Belleten, 1946, עמ' 641—703.

(5) ברצוני לומר בהזדמנות זו את תודתי למנהל הארכיון ולחבר עובדיו על אדיבותם ועזרתם.

(6) Arşiv Kılavuzu, חלק א, קושטא, 1938; חלק ב, 1940. מארבעת הלוא של ארץ ישראל נזכרה עד עתה רק עזה, ועל אודותיה נזכרים שם שלשה מסמכים, והם: על תלונה מקאצ'י עזה (1524/931); חשבונית המתפלם מחמד אגא (1742/1155); יבוא נמל עזה (1812/1227) שם, כרך ב עמ' 170.

בענייני פנים וחץ — 35 כרכים. 1284 עד 1330 (1867/8 עד 1911/2).

(4) קליסא דפתרלרי. — נוגעים לבתי תפילה לא-מוסלמיים; עם מגילות ייסודם ותיאורים מפורטים. 7 כרכים, 1285 עד 1340 (1868/9 עד 1921/2). לעניין התקופה 1125 עד 1285 (1713 עד 1868/9) נמצאת רשימת מראי מקומות לתעודות השייכות לה שבמהמה דפתרלרי.

(5) צ'יך מסלם ג'מאעתלרי. — רשומות פינאנסיות הנוגעות לענייני העדות הלא-מוסלמיות. 36 כרכים, 1253 עד 1331 (1837/8 עד 1912/3).

נמצא שלוש הסדרות האחרונות התחילו בתקופת התנ-ט'מאת.

נוסף על סדרות דפתרים אלה ועל אחרות יש מניין עצום של תעודות (אוראק). החל בח'ט-המאיון וכלה במזכרים ופת-קאות בודדים. מהם אחדים בכתב עברי. עד עכשיו לא נערכו קטלוגים, ואפילו לא נבדקו, אלא מקצת מן המקצת מהם. קיימים שלושה תצניפים (מיונים), שיוזמיהם היו עלי אמירי, מעלם ג'ודת ו-אבן אל-אמון. הראשון לפי סדר הזמנים: לפי שְׁרורות, מעת'מאן עד עבד אל-מג'יד. כלולים בו ששים ואחד צרורות. השני והשלישי הם לפי עניינים, אחד כולל בו שלושים וארבעה צרורות ואחד — עשרים ושמונה⁽⁹⁾. כן נעשו עוד מיונים של ח'ט המאיון מימי מוצטפא השלישי עד 1839, ושל אראדות מ-1839 עד 1918. משנת 1936 הולכים ונע-רכים מיונים נוספים, ובכללם מיון מסמכים מתקופת התנ-ט'מאת ומיון הרשומות מארמון ילדיז, הכוללות את תקופת מלכותו של עבד אל-חמיד השני.

(3) ה"טאפו דפתרלרי", הידועים גם בשם "דפתר ח'אקא-ני"⁽¹⁰⁾; הם מכילים את רשימות הקרקעות של הפרובינציות של הקיסרות, ועד עכשיו הם האוסף, שהגישו אליו קלה ביותר. הם מסודרים יפה למדי, ועתה הם משוכנים בבניינים הראשיים של הארכיון יחד עם ארכיון השער העליון. מכל פרובינציה מן הפרובינציות של הקיסרות יש כאן מערכת דפתרים, המתחילה בדרך כלל בתקופת כיבוש הפרובינציה

(9) ציון העניינים (בצירוף הצעות תרגום) כך הוא: Cevdet — עדליה (משפטים); עסכריה (צבא); בחריה (צי); בלדיה (עיריות); דאח'ליה (ענייני פנים); צ'רבח'אנה (מטבעה); אוקאף (הקדשות); איאלאת'ממתאזה (ארצות בעלות זכויות יתר — כלומר הנתונות להנהלה זרה או אבטונומית; כגון מצרים, הלבנון, קפריסין); ח'ארג'יה (ענייני חץ); אקתצאד (כלכלה); מעארף (חנוך); מאליה (כספים); נאפע (עבודות ציבוריות); צחיה (בריאות); סראי (ארמון); תימאר (אחוזות הפקדים קטנות); צ'בטיה (משטרה).

Ibnülemin — עדליה (משפטים); עסכריה (צבא); בחריה (צי); דאח'ליה (ענייני פנים); מסכוכאת (מטבעה); אוקאף (הקדשות); ח'ארג'יה (ענייני חץ); אנסאב (יוחסין); ח'ט המאיון (כתבים סולטאניים); ח'לעת (הענקות בגדי כבוד); מאליה (כספים); מחבראת'ח'צוציה (עניינים מיוחדים של משא ומתן בכתב); אמתיאזאת (זכויות); מח'לפאת (עזבונות); מס-תדעיא (בקשות); מעאדן (מכרות); אמוך נאפע (עבודות ציבוריות); צחיה (בריאות); סראי (ארמון); שכאואת (תלונות); תוג'יהאת (מינויים); תימאר וועאמת (אחוזות הפקדים).

(10) השם הראשון הוא המקובל בשימוש. המשרד, שממנו מוצאם של הפנקסים האלה, נודע לפנינו בשם "דפתר-ח'אנה", ונמצא ב"את-מידאן, כנגד מסגד הסולטאן אחמד. בראשו עמד הדפתר-אמיני, שהיה כפוף לנשאנג'י. היה זה ענף נפרד של האדמיניסטרציה, ליד הדיואן המאיון ומשרד האוצר.

או — לגבי הפרובינציות הישנות — באמצע המאה הט"ו. הדפתר המאוחר ביותר הוא משנת 1290 (1873/4). רבים מהדפתרים פותחים בקאנון-נאמה, היא עריכת החוקים והמנהגים הפיס-קאליים של הפרובינציה (בפרובינציות שנכבשו — בדרך כלל — עריכת החוקים של סדרי התקופה הטרומ'עות'מאנית, בשי-נויים, שממשלת הסולטאן מצאה לנכון להנהיגם). הקאנון-נאמות הם מסמכים שימושיים, לידע מהם מנהגי אדמיניס-טרציה, והם שונים תכלית שינוי מן החוק הקדוש המוס-למי שבספרי החוקים של אנשי המשפט. מחמת השמרנות העות'מאנית הן מקור רב-ערך לתולדות התקופות הקודמות. בקאנון-נאמות הסוריות והארצישראליות נשתמר חלק גדול מסדרי הממלוכים, ולעתים קרובות הן מזכירות צווים ממ-לוכיים מסוימים. הקאנון-נאמות לצפון ארם-נהריים ולמזרח אנטוליה מכילות עדות יחידה במינה על מנהג "אק-קויללו", ובפרט על תחיקת אוזון חסן⁽¹¹⁾. כמה קאנון-נאמות נפרדות פורסמו כנספחים לעתון החברה ההיסטורית העות'מאנית ובמקומות אחרים⁽¹²⁾, אבל לידי הערכה ראויה של סוג חומר זה הגיעו בשנת 1943, כשפרסם הפרופסור עמר לוטפי ברכן, מן הפקולטה לכלכלה שבקושטא, אוסף של 107 קאנון-נאמות מכל חלקי הקיסרות⁽¹³⁾. אלה, אף על פי שאינן אלא חלק מן הקאנון-נאמות הקיימות, מכל מקום פתחו לרווחה את השערים לחומר זה ולתכנו.

רובם של הטאפו דפתרלרי נמצאים בארכיון של קושטא; שם מצויים 1,072 כרכים מכורכים, הכוללים כמעט את כל הפרובינציות של הקיסרות. אוסף זה אינו שלם כל עיקר, בפרט לעניין התקופה המאוחרת, שרוב הדפתרים שנותרו ממנה הועברו, כנראה, לאנקרה, ושם הם נשמרים ב-Tapu ve Kodastro Müdürlüğü ועדיין משתמשים בהם להכריע על פיהם בענייני מקרקעין הן בתורכיה והן במדינות הירשה. באלה לא הורשיתי לעיין. אבל מה שנשתייר בקושטא דיו כדי לתאר על פיו תמונה מפורטת של מצב הקיסרות, מב-חינת האוכלוסיה, חזקת הקרקע וההכנסות, במאות הט"ו, הט"ז ובראשית המאה הי"ז. ודאי שעל אנטוליה וחצי-האי הבל-קאני מצויים שם פרטים יותר ממה שמצוי על החבלים הער-ביים, שהיו מרוחקים יותר מן הבירה ופחות כפופים לשלטון עות'מאני ישיר. מאלה חומר מפורט מצוי רק על סוריה וארץ-ישראל. עיראק, שבה נהגו ה-"סליאנה"⁽¹⁴⁾ ואחר-כך

(11) על זה עיין עתה ו. הינץ, Das Steuerwesen Ostanatoliens, im 15. und 16. Jahrhundert, ZDMG, 100, 1950, עמ' 177—207.

(12) עיין ערך תימאר ב-E. I. מספר קאנון-נאמות נבדקו בספרו של י. האמר, Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, וינה, 1815; מצרים: כרך א, עמ' 101—143; סוריה ועיראק: א, עמ' 219—241. בספר זה נמצאות קאנון-נאמות של דמשק, ירושלים, צפת, שכם ולג'ון, בתרגום מקוצר.

(13) XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparator- luğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları, vol I, Kanunlar, קושטא 1943. כרך זה מכיל קאנון-נאמות של טריפולי, ירושלים, דמשק וצפת. הקאנון-נאמות הנוגעות לסוריה וא"י תורגמו לצרפתית מתוך מסמכים אחרים על-ידי R. Mantran & J. Sauvaget ב-Règlements, Fisciaux Ottomans, בירות 1951.

(14) לפי שיטה זו, קיבל המושל משכורת שנתית קבועה, במקום ההפקר, ח'אק, הנהוג בארצות אחרות.

שלטון בלתי-ישייר, אין עליה אלא מעט; וערב, מצרים וצפון אפריקה, שהיו נתונות למשטרים אוטונומיים מקומיים, חסרות לגמרי¹⁵.

הדפתרים מתחלקים לשלושה סוגים עיקריים:

(א) מִפְּצָל. — אלה עולים בהרבה על השאר מבחינת העניין והערך שבהם. בראשיתם בא בדרך כלל הפרמאן המצווה על התקנתם, ואחריו — קאנון-נאמה המפרטת את המנהגים והתקנות הפיסקאליים של הפרובינציה. על פי רוב התקנה הקדומה ביותר, שהותקנה זמן קצר לאחר כיבוש הפרובינציה, היא מערכת הסדרים הנוהגים. התקנות המאוחרות מהן יש בהן שינויים שהנהיגו העות'מאנים. כמה דפ-תרים יש בהם גם מבואות, תוכני עניינים וסיכומים שיטתיים של הנתונים הכלולים בהם (עי' להלן עמ' 191—193). לאחר המבוא באה רשומת העיר הראשית של הפרובינציה, לפי רבעים (מחלה), עם ציון שמו של כל בעל-בית. הרבעים מחולקים לפעמים לפי רחובות (זקאק). מסומנים שם היהודים והנוצרים ופעמים גם בני קיבוצים אחרים (למשל ג'ונדיים ממלוכיים, כורדים ותורכמנים)¹⁶, וגם אנשים הפטורים ממס (מעאף), היינו אמאמים, מאד'נים, ח'טיבים, שריפים, וכן עוורים, משוגעים ונכים. כפי החוק החנפי, גם בעלי מום לא מוסלמים היו פטורים ממס. כל שם מסומן במלת "ח'אנה" או "מג'רד". הראשונה מציינת את משק ביתו של איש נשוי שהיא יחידה פיסקאלית¹⁷. השניה מציינת רווק שאינו שייך לח'אנה של אביו ונחשב לחטיבה פיסקאלית בפני עצמה. רשומים גם מנזרים על שמות יושביהם. רשומת העיר מסתיימת בסקירה על מסיה, מכסיה ושאר היטליה, שכל אחד מהם מסומן או כח'אץ סולטאן או כח'אץ מושל או בתור וקף, וכן בסקירה של ח'אץ סולטאן וח'אץ מושל אחרים בעיר ובסביבתה, שהם גינות, גני-פרי וחלקות אדמה שונות (אראצ'י).

השאר שבדפתר מיוחד לשאר אדמת החבל לפי מחוזות

15) דוגמאות של הדפתרים לאנטוליה וחצי האי הבלקאני פורסמו על ידי הפרופ' עמר לוטפי ברכן במאמרו: Kulluklar ve Ortakci Kullar (תורכית עם סיכומים בצרפתית), בקובץ: Istanbul Üniver-sitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, כרך א, גליון א, 1939, עמ' 29—74, גליון ב, 1940, 198—245, גליון ד, 1940, 1—51; (סיכומים בצרפתית: עמ' 14—44, 105—180, 297—321, וכן במאמרו: Osmanlı Vakıflar Dergisi, İmparatorluğunda vakıflar ve temlikler, ב, 1942, עמ' 279—386. הכרך השני של תולדות חלב, לכמאל אל-ע'וי (נהר אל-די'הב פי תאריח' חלב, חלב, 1342 ה. וכו', שלשה כרכים), מקצתו מבוסס כנראה על דפתרי העיר.

16) כך נזכרים בארץ-ישראל רבעים תורכמניים בעזה וברמלה; רבעים כורדיים בעזה, חברון וצפת. היהודים והנוצרים מחולקים לפעמים לפי עדותיהם: יהודים ספרדים, אשכנזים, מזרחיים (מסת'ערבה), שומרונים נוצרים אורתודוקסים. קופטים, ארמנים, לטינים וכו'.

17) ראשי דברים על שיעורו של משק בית (ח'אנה) בעיר מסוימת בתקופה החדשה אפשר ללמוד מתוך ספרו של ע'וי, המציין את מספר הבתים (ביות) ומספר האנשים שבכל רובע מרובעי חלב. המספר הממוצע של נפשות לבית ב-107 רובעים הוא 8.8. מבחינה זו ומבחינות אחרות יש משום לימוד בהשוואת הנתונים של המפצלים בדבר יהודים ונוצרים, לסעיפים המקבילים של הג'וזיה דפתרלרי, המביאים חלק גדול מאותו חומר בצורה אחרת.

(נאחיה)¹⁸. כל מחוז מחולק לפי כפרים, ומכל כפר ניתנים: רשימת בעלי הבתים, פירוש החזקה (ח'אץ סולטאן, ח'אץ מושל, זעאמת, תימאר או נקף) וסקירה על המסים לסוגיהם, וציון הסכומים הכוללים. בארץ-ישראל רוב הכפרים מצוינים כדימוס או קסם¹⁹. לגבי דימוס נקובות ההכנסות בכסף, ולגבי קסם—כחלק של היבול, וציון שוויין בכסף. שיטת המיון שונה מפרובינציה לפרובינציה, ופעמים גם מדפתר לדפתר של אותה פרובינציה. בדפתרים אחדים המיון העיקרי הוא גיאוגרפי, עם מיון משנה לפי סוגי חזקה, ובאחרים—הי-פוכו של דבר. וראוי לציין, שבדפתרים מקבילים מתארכים שונים באים הכפרים בדרך כלל בסדר שונה בתוך המחוז—מכאן שהדפתר החדש נערך על סמך פעולתה של ועדת רישום חדשה, שנקטה סדר מסע אחר, ולא התאימו את הדפתר לקודם לו. המפצלים כוללים גם רשימות של השב-טים הערבים והתורכמאניים שבפרובינציה, הערוכות אף הן בצורה הנ"ל. הדפתרים חודשו מדי פעם בפעם, לעתים קרו-בות מדי חמש שנים (אבל לא בא"י), והם זכרון-דברים מפורט של השינויים שהתחוללו.

מלבד סוג המפצלים הנ"ל, הנקרא "מפצל תחריר דפתרי", יש כאן מפצלים של מלך ושל וקף, המכילים ידיעות מפורטות על האחוזות עצמן ועל בעלותן והכנסותיהן. בדפתרי הנקף נתונות רשימות מלאות של האוקאף הדתיים והפרטיים, בצירוף נוסח מגילת ייסודם או סיכום שלה ופירוט ההכנסות וההוצאות. רבים מן האוקאף הסוריים והארצישראלים נוסדו בתקופה הממלוכית, ופנקסי הוקף של ירושלים כוללים אפילו כמה אוקאף של צלאח א-דין, כגון הח'אנקא, המדרסה ובית החולים, שהקים בעיר.

(ב) אג'מאל. — האג'מאל דפתרי של פרובינציה הוא סיכום המפצל, שממנו הושמטו שמות התושבים ונקובים המסים בסכומים כוללים בלבד לכל יחידה ויחידה טריטוריאלית. פעמים כולל האג'מאל את כל סוגי הרכוש שבפרובינציה, אבל לעתים תכופות יותר הוא מצטמצם באחד או בשניים מהם. יש שם אג'מאלים של ח'אץ, של תימאר, של וקף ושל מלך. כשחסר המפצל—והוא חסר לעתים קרובות—משמש האג'מאל, כמובן, מקור ידיעות עיקרי. פרט לכך, האג'מאלים אינם מוסיפים אלא מעט על המפצלים שעליהם הם מבוססים, אבל יש בהם תועלת בעיקר משני טעמים: —

(1) בהעברת תימאר מיד ליד, נרשמו לפעמים באג'מאל תאריך ההעברה ומסיבותיה.

(2) פרטים מסוימים, כגון סכומי השווי הכוללים של ח'אץ, אוקאף ותימאר, נמסרים באג'מאל בצורה נוחה יותר (עיין להלן עמ' 194—195).

המפצל והאג'מאל מכילים בדרך כלל לְנָא (=סנג'ק) אחד. אבל בלְנָא הגדולים, כגון חלב ודמשק, הם כוללים לעתים

18) הקצ'ה, אזור שיפוט השייך למערכת ארגונית אחרת, בא רק לעתים רחוקות, אפשר, ששטחו הודהה עם הנאחיה, בתקופה הראשונה.

19) על מונחים אלה עיין: א. ב. פולק, Feudalism in Egypt, Syria, Palestine, and the Lebanon, 1250—1900, London, 1939, עמ' 47—48, 67; וכן השווה לעצם העניין בספרו העברי: תולדות היחסים הקרקעיים במצרים, סוריה וארץ-ישראל, ירושלים, 1940, עמ' 60—61, 68.

לעים ומטבח. אך רובם הגדול קרובים לשלמות, ואפילו הניזוקים שבהם על פי הרוב ניתנים לקריאה.

הטאפו דפתרלרי לקויים בחסר. לא נכללו בהם השטחים שהיו נתונים לשלטון בלתי-ישיר, ולא נאמר בהם דבר על החכרת ההכנסות של אדמות הכתר. מכל מקום ברור מן האמור למעלה. שכשם שהטאפו דפתרלרי הם מקור רב-ערך מאין כמוהו לתולדות שאר חלקי הקיסרות העות'מאנית כך הם לתולדות ארץ-ישראל. על פיהם אפשר לעקוב אחר התפתחויות כלכליות ודימוגרפיות במידה שאין לעשות כדוגמתה במזרח התיכון אלא בחקר התקופה האחרונה, וכן אפשר לעמוד על פרטי פרטיה של הטופוגרפיה האדמי-ניסטראטיבית ובמידה ידועה גם של האדמיניסטרציה עצמה. כבר רמזנו על חשיבות הקאנון-נאמות לתולדות הממלוכים. חשיבות כזאת נודעת במידה רבה גם לדפתרים עצמם. רשימות מחזיקי התימארים ופירוטי אחוזותיהם עם ציון העברות ותאריכי העברות מפיצים אור רב על השתתפותם של פקי-דים ממלוכיים לשעבר בשלטון העות'מאני. ממילא מובן ערכן של רשימות האוקאף הדתיים לארכיאולוג, ושל רשימות האוקאף הפרטיים להיסטוריון הכלכלה.

התקופה העות'מאנית היתה עד עכשיו המעורפלת ביותר והמוזנחת ביותר בתולדות ארץ-ישראל. על ידי שפע החומר שבארכיונים התורכיים עשויה היא ליהפך במשך הזמן לאחת המפורשות ביותר.

קרובות רק חלק מן הלוא, וכנגד זה, לוא קטנים, כמו ירושלים ועזה, צורפו לעתים תכופות זה לזה בכרך אחד.

בכל הדפתרים שראיתי נקובות ההכנסות באקטשה (=לבנים במקורות העבריים).

ג) רוזנאמטשה ודךדסת. — הראשונה היא יומן של בראת המתייחסות לאחוזות פיאודאליות, והשני הוא רשומה חטופה של ידיעות שנתקבלו ונרשמו יום יום. עיקר ערכו של הדרדסת הוא ברשומות ההוצאות המנהליות, שפעמים הן כלולות בו. חבל על שאין בידינו דרדסת הנוגע לארץ-ישראל. עוד דברים אחדים על צורתם החיצונית של הדפתרים. הם ארוכים וצרים, וארכם עד 60 ס"מ, בערך. רבים מהם מניין עמודיהם מגיע למאות, על פי רוב בלתי-מוספרים. רובם של הדפתרים כתובים בסיאקת, הוא כתב המצוי במס-מכים כספיים עות'מאניים. כתב זה שימש לתכלית כפולה: מהירות וסודיות — ועדיין התכלית השנייה עומדת עמידה מסוימת גם היום. לשון הדפתרים היא מין זירגון משרדי — תערובת של ערבית, פרסית ותורכית, בשיעורים המש-תנים מפרובינציה לפרובינציה. בארצות ערב גדול, כמוהן, שיעור הערבית.

כמה דפתרים מסומן בהם תאריך, אבל יותר מהם אין עליהם אלא שם הסולטאן שבימיו נתחברו. ויש שתאריכם ניתן להיקבע, בתחום שנים אחדות, על פי ראייה שמתוכם. בדרך כלל נשתמרו הדפתרים יפה, אבל רבים הם שחלקים חסרים בהם, בייחוד בתחילתם. כמה דפתרים נפגעו מתו-

נספח

הרשימה הזאת כוללת את כל דפתרי הטאפו מן לאית דמשק ומלוא צפת, שכם, ירושלים עזה ועג'לון, שעלה בידי למצאם. מכל אזור ואזור הבאתי את הדפתרים שתא-ריכם מסומן בהם, או שאפשר לקבוע את תאריכם, בסדר הזמנים, ואחריהם את הדפתרים חסרי התאריך בסדר מספ-ריהם בקטלוג. לעתים קרובות, כשצורפו שני לוא או יותר בכרך אחד, הבאתי מראי מקום פנימיים. הדפתרים הנוגעים לארץ-ישראל נדונו ביתר אריכות בחוברת של 'Notes and Documents from the Turkish Archives' שיצאה לאור בירושלים, ובמונוגרפיה על ערי ארץ-ישראל במאה הט"ז, שבדעתי לפרסמה בקרוב.

דמשק

(1)	מס' הדפתר	תאריך
	127	1526—1525/932
	101 דפים	מופצל האוקאף של הבניינים הדתיים בלוא דמשק, על הכ-נסותיהם, חבר עובדיהם והו-צאותיהם.
(2)	169	1532—1525/938—932
	129 דפים	אג'מאל הח'אץ, הזעאמת והתי-מאר של ערי דמשק, בירות, צידון, בעלבך וחוראן ומחזור תיהן, בלוא דמשק.

מס' הדפתר	תאריך	מס' דפים
263	1549—1548/955	261 דפים
		מופצל של העיר דמשק ושל חמשה-עשר מחוזות שבלוא שלה, בשני חלקים: א) ח'אץ הסולטאן, ב) ח'אץ המושל, זעאמת ותימאר. עם קאנון-נאמה (פורסמה ע"י ברכן, במ-קום הנזכר, עמ' 220—227).
275	1552—1551/953	מופצל ח'אץ המושל בן לאית דמשק.
474	1570—1569/977	387 דפים
		כרך ראשון של מופצל כולל את העיר דמשק ו-18 מחוזות. מחולק כמו מס' 263. עם קאנון-נאמה.
491	1570—1569/977	מופצל של קצ'א חוראן ומחוז תדמור, כל אחד מחולק ל-א) ח'אץ הסולטאן ב) ח'אץ המושל, זעאמת ותימאר, ג) שבטים תורכמניים.

ארץ-ישראל

מס' הדפטר	תאריך	ארץ-ישראל
602	1582/990	צפת
(7)	497 עמודים	מופצל הוקף והמלך של לוא דמשק (עם צידון), ירושלים, עזה, צפת ושכם.
(8)	1611—1610/1019	רשימת בעלי תימאר שהש-תתפו במסע תבריו ; לפי פרו-בינציות, ובכלל דמשק.
(9)	1586—1585/994	22 דפים
(10)	1786—1785/1200	14 דפים
(11)	1808—1807/1222	10 עמודים
(12)	1873—1872/1289	76 דפים
(13)	סולימאן הראשון	132 דפים
(14)	סולימאן הראשון	387 דפים
(15)	סולימאן הראשון	107 דפים
(16)	סולימאן הראשון	292 דפים
(17)	סלים השני	294 דפים
(18)	מוראד השלישי	178 דפים
(19)	בלי תאריך	323 דפים
(20)	בלי תאריך	1034 דפים
(21)	427	321 עמודים
(22)	132	37 דפים
(23)	1038	?
(24)	1025	?
(25)	300	127 עמודים
(26)	1039	63 עמודים
(27)	312	144 עמודים
(28)	522	72 עמודים
(29)	602	ע"י מס' 7 לעיל
(29)	559	סלים השני
(29)	534	עמודים
(29)	656	ע"י מס' 18 לעיל
(29)	1034	ע"י מס' 20 לעיל
(30)	192	1539—1538/945
(30)	74	עמודים

והרי, לשם הדגמה, שלושה לוחות מדפותרים מקוריים, בצירוף תעתיק ותרגום*.

		מס' הדפותר	תאריך		
לוחות א ו-ב		258	1549—1548/955	(31)	
		259 עמודים	מופצל לוא שכס, עם קאנון-נאמה.		
267 Ġemâ'at-ün-Naṣārâ	עדת הנוצרים	296	1549—1548/955, בקירוב אג'מאל הח'אן והועאמת שב-לוא שכס. מבוסס על (31)	(32)	
ve'l-Yahûd	והיהודים		עם הוספות המסומנות בתאריך בשוליים.		
Maḥalle-i Melkîye	שכונת מלכיה	312	ע"י מס' 27 לעיל		
[שמות]	[שמות]	522	ע"י מס' 28 לעיל		
268 Hâne 96	[שמות] בתי אב: 96	602	ע"י מס' 7 לעיל		
Maḥalle-i Ya'âqibe	שכונת היעקוביים	ירושלים			
en-Naṣrânî	הנוצרים				
Hâne 15	[שמות] בתי אב: 15	427	ע"י מס' 21 לעיל		
Ġemâ'at-i Suryân	עדת הסורים [הנוצרים]	131	1526—1525/932, בקירוב	(33)	
Hâne 8	[שמות] בתי אב: 8	132 עמודים	אג'מאל הח'אן, הועאמת, התי-מאר, הוקף והמולך של לוא עזה וירושלים. עם הוספות, המסומנות בתאריך, בשוליים.		
Ġemâ'at-i Yahûdiyân	עדת היהודים	1015	1539—1538/945, בקירוב	(34)	
[שמות]	[שמות]	308 עמודים	מופצל לוא עזה וירושלים.		
269 Ġizye-i	ג'זית	289	1554—1553/961	(35)	
Naṣârâ der nefsi	הנוצרים בירושלים	241 עמודים	מופצל לוא ירושלים.		
Ḳuds-i Šerîf	גופא	346	1563—1562/970	(36)	
Neferen	נפשות	41 עמודים	אג'מאל הח'אן, הועאמת והתי-מאר של לוא ירושלים.		
119	119		הח'אן מחולק לישן וחדש. ההתחלה חסרה.		
7,140	7,140				
Ġizye-i	ג'זית	342	1563—1562, 970	(37)	
Yahûdiyân der nefsi	היהודים	34 עמודים	מופצל המלך והוקף שבלוא ירושלים.		
Ḳuds-i Šerîf	בירושלים גופא	522	ע"י מס' 28 לעיל		
Neferen	נפשות	602	ע"י מס' 7 לעיל		
199	199	950	ע"י מס' 11 לעיל		
11940	11,940	עזה			
270 Resm-i	מס				
Iḥtisâb-i Ḳuds-i Šerîf	לאחתסאב ירושלים	427	ע"י מס' 21 לעיל		
fî sene 1200	בשנה — 1200	131	ע"י מס' 33 לעיל		
		1015	ע"י מס' 34 לעיל		
		265	1549—1548/955	(38)	
		301 עמודים	מופצל לוא עזה.		
		304	1557—1556/964	(39)	
		328 עמודים	מופצל לוא עזה, עם קאנון-נאמה.		
		312	ע"י מס' 27 לעיל		
		522	ע"י מס' 28 לעיל		
		602	ע"י מס' 7 לעיל		
		עג'לון			
		522	ע"י מס' 28 לעיל		
		970	בלי תאריך	(40)	
		67 דפים	מופצל המחוזות והשבטים של עג'לון, עם קאנון-נאמה.		

* לוחות א ו-ב לקוחים מתוך: (21) דפותר מס' 427 לשנת 1526—1525/932. זהו ראשון פנקסי המופצל העות'מאניים לא"י, והוא מקיף את סנג'קי ירושלים, צפת ועזה. בלוחות מוצגים ארבעת עמודיה האחרונים של רשומת ירושלים, הדנים בשכונות הנוצרים והיהודים והמסתיימים ברשימת ההכנסות שנגבו מן העיר. בסוף העמוד הרביעי מתחילה — בכפר עיזריה (כיום עזריה), הוא בית-חנא של הברית החדשה — רשומת הכפרים התלויים בירושלים. לוח ג מראה חומר מסוג אחר. מכל המופצלים אפשר להכין סקרים סטטיסטיים כלליים על האוכלוסיה, ההכנסות וכו'. בחמישה מהם, מפרס הזמן 1549—1548/955 עד 1557—1556/964, קודמת לדפותר הרצאה סטטיסטית מסכמת על העניינים האלה. לוח ג נלקח מתוך (35) דפותר מס' 300 לשנת 963/1556—1555, ובו סיכום סטטיסטי על סנג'ק צפת באותה שנה. על המונחים הטכניים שבאותו סיכום ראה את מאמרי "האוכלוסיה והכנסות המסים בארץ-ישראל במאה השש-עשרה" שנתפרסם בקובץ "ירושלים" (תשי"ג), שהוגש למר ישעיהו פרס. סכומי הכסף נקובים כולם בלבנים.

$\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$

سرف ۶
م . . .

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ

وَلَيْسَ	لَيْسَ	لَيْسَ	لَيْسَ	لَيْسَ	لَيْسَ
لَيْسَ	لَيْسَ	لَيْسَ	لَيْسَ	لَيْسَ	لَيْسَ
لَيْسَ	لَيْسَ	لَيْسَ	لَيْسَ	لَيْسَ	لَيْسَ
لَيْسَ	لَيْسَ	لَيْسَ	لَيْسَ	لَيْسَ	لَيْسَ

مجلس شورای اسلامی
روزنامه

[illegible]

۱۹۹۹
 ۱۹۹۹
 ۱۹۹۹

20,000	20,000	Resm-i	מס על
Resm-i	מס על	Kaşşâbân der nefsi-i	קצבים בירושלים
Dâr-ül-Kumâme der	כנסית הקבר	Ğuds-i Šerîf	גופא
nefs-i Ğuds-i Šerîf	בירושלים גופא	fî sene 2500	בשנה — 2,500
fî sene	בשנה	Yava ve beyt-ül-mâl	[בעלי חיים] תועים
40,000	40,000		ו[שאר נכסים שהוחרמו לטובת] אוצר הממשלה
		fî sene	בשנה —
Ğarye-i	כפר	12000	12,000
‘Aizarîya tâbi‘-i	עיוזיה [בית חנא]	Resm-i	מס על
Ğuds-i Šerîf Vakf-i	התלוי בירושלים	Bâzâr-i Esb ve’d-devâbb	שוק הסוסים
Halîl-ür-Rahmân	וקף חברון		ובהמות המשא
[שמות] Hâne 25	[שמות] בתי אב: 25	fî sene 800	בשנה — 800
Mügerred 1	רוק 1	‘Âdet-i	מס על
Haşl	ההכנסות	Ağnâm-i nâhiye-i	כבשים בנאחית
ber veğh-i makṭû‘ fî sene	מוחקרות, בשנה	Ğuds-i Šerîf ve Halîl	ירושלים וחברון
10,000 — 10,000		ür-Rahmân fî sene	בשנה
Vakf-i nebî olmağın	העשר שלו מחול	7000	7,000
‘öşri merfû‘dır	משום שהוא וקף של נביא	Bâd-i Havâ	באד-א הוא [הכנסות עראי]

לוח ג

תרגום

מהן		סיכום	
[א] הכנסות של		מספרי הערים והכפרים ושטחי היישוב המעובדים וחלקות האדמה ובתי האב והרווקים והכנסותיהם של אזורי חכירת מסים והח'אץ הקיסרי וח'אץ מושל הלוא ובעלי הזעאמה והתימאר של הספאהים של לוא צפת.	
ח'אץ הסלטאן 1536506	(I) הכנסה של	שטחי יישוב	עיר
(II) הכנסה של	אזורי חכירת מסים עם ג'זית	חלקות אדמה	כפרים
נאחיות צפת	היהודים והנוצרים	בתי אב	רווקים
1127900	408606	משלמי מסים	משלמי
[ב] הכנסה	[א] ג'זיה	משובדים	מסים
של איזורי חכירת מסים	יהודים ונוצרים	14884	1921
284126	124480	32	307
[ב] הכנסה של	ח'אץ מושל הלוא ובעלי זעאמה ותימאר 1165951	בתי אב של שריפים, אמאמים, ח'טיבים, יושבי זאוויות, עוורים, ואכרים [על אדמות שהן אוקאף] של שני החרם הנאצלים, פטורים ממסים.	הכנסות
(I) הכנסת	(II) הכנסה של	הכנסות	של הלוא הנ"ל
המושל	בעלי זעאמה	2702457	
הספאהים שעמם	6 נפשות		
תד'כרה	356162		
	152071		
	370025		
(IV) הכנסה של	ספאהים שאין עמם תד'כרה 69 נפשות		
	286693		

1	282	695	erâzî	avâriz
			32	14884

307

maḥsûl-i

maḥşûl-i
muḳâṭa'ât ma'a ğizye-i
yahûdîyân ve naşârâ
408606

maḥşûl-i
nevâhî-i Şafed
1127900

gizye-i
yahûdîyân ve naşârâ
124480

maḥşûl-i
mukâta'ât
284126

maḥsûl-i

haşşâ-i mîrilivâ ve-zu'amâ ve-erbâb-i tîmâr 1165951

maḥşûl-i	maḥşûl-i	maḥşûl-i
mîrilivâ	zu'amâ neferen 6	sipâhîyân bâ-teḍkere
370025	152071	neferen 41
		356162

maḥşûl-i
sipâhîyân bilâ tedkere neferen 69
286693

۱) اے کہ نام و قرا و قرار و افکار و راضی و عاہد و قول و عمل
و قصور و باطلات و محاسن و مہم و عاہد و قول و ذری و عمارت
بنا ہے ہر قول یہ صف

قبر ۲۸۲ قرار ۶۹۵ درجہ ۳۲ فلوارتی ۱۴۸۸

۱۹۲۱
 قلمی و لایم و خطی و رلو و رلو و رلو
 قلمی و رلو و رلو و رلو و رلو و رلو
 مولد و رلو و رلو و رلو و رلو و رلو

۲۷۰ ۲۶۵۷

10340.4

۱۱۲۷۹۰۰
 ۴۰۸۶۰۶
 ۲۶۶۱۲

١١٦٥٩٥١

۳۵۶۱۶۲
 ۱۵۲۰۷۱
 ۲۵۰۰۲۵

٢١٦٦٩٣

168

כיבוש יפו בידי נאפוליון

מאת מרדכי גיחון

בשבתו בסנט הלנה כתב נאפוליון בזכרונותיו:

יפו היא הנמל היחיד בדרך מדאמיט [מצרים] ועד כאן [ארץ-ישראל התיכונה]. השליטה על נמל זה היתה חיונית לקיום הקשר הימי עם מצרים, על-מנת לפרוק את מלאי המזון שבירכתי האניות ואת תותחי המצור שעל סיפונן. היה זה נגד כל חוקי-הזהירות אילו היינו עולים על ירושלים בטרם תיכבש יפו.¹

אולם כאשר טען נאפוליון, כי הפנייה לירושלים בטרם תיכבש יפו תהיה 'נגד כל חוקי-הזהירות', ללא ספק התכוון לדבר נוסף: החשש, שמא הבריטים, שליטי הים מאז נצחונו של נלסון באבוכיר ב-1 באוגוסט 1798, ינחיתו גייסות תורכיים ביפו, ועל-ידי כך ינתקו את הקשר בין צבא נאפוליון למצרים. זאת ועוד, מסתבר, שנאפוליון לא רצה להסתכן בלחימה בשטח הררי, מקום שם היה נוח כל-כך לפגוע בחילו הקטן, ולכן דחה את הרעיון לחדור ליהודה ולשומרון עד אשר יחלוש על כל החוף, ועכו בכלל זה. לפני שהגיע נאפוליון לרמלה שאל אותו מזכירו, בורייין, אם בדעתו לפנות לעבר ירושלים, ונאפוליון השיב: '...אינני רוצה להיפגע על-ידי אנשי ההר במשעולים הצרים... אינני משתוקק לגורלו של קסטיוס'.² ללמדנו, שנאפוליון קרא את כתבי יוסיפוס פלאוויוס, ולפי שהחזיק באמתחתו גם את התנ"ך וגם את כתבי וולג'י – ודאי ידע, שמאז תקופת יהושע ועד ימי דאהר אל-עמר היו ההרים לרועץ לצבאות סדירים שלא כבשו תחילה את השפלה.

הצבא שבראשו יצא נאפוליון ממצרים ב-6 בפברואר 1799 מנה 13,000 איש: ארבע דיביזיות רגלים ודיביזיה רכובה. בשעות הבוקר המוקדמות של ה-3 במארס הקיפה הדיביזיה של גנרל קליבר את יפו כהכנה למצור, ובערב היום, לאחר שהחליפה הדיביזיות של לאן (Lannes) ושל בון (Bon), תפסה את קו הירקון, במגמה למנוע החשת תגבורת מן הצפון. הדיביזיה של רינייה (Reynier) נשארה ברמלה, וחסמה את מבואות הרי יהודה.

בארכיון חיל-ההנדסה הצרפתי נשתמרה מפה ששורטטה בידי אחד הקצינים, שסייר את מבואות העיר ב-4–5 במארס

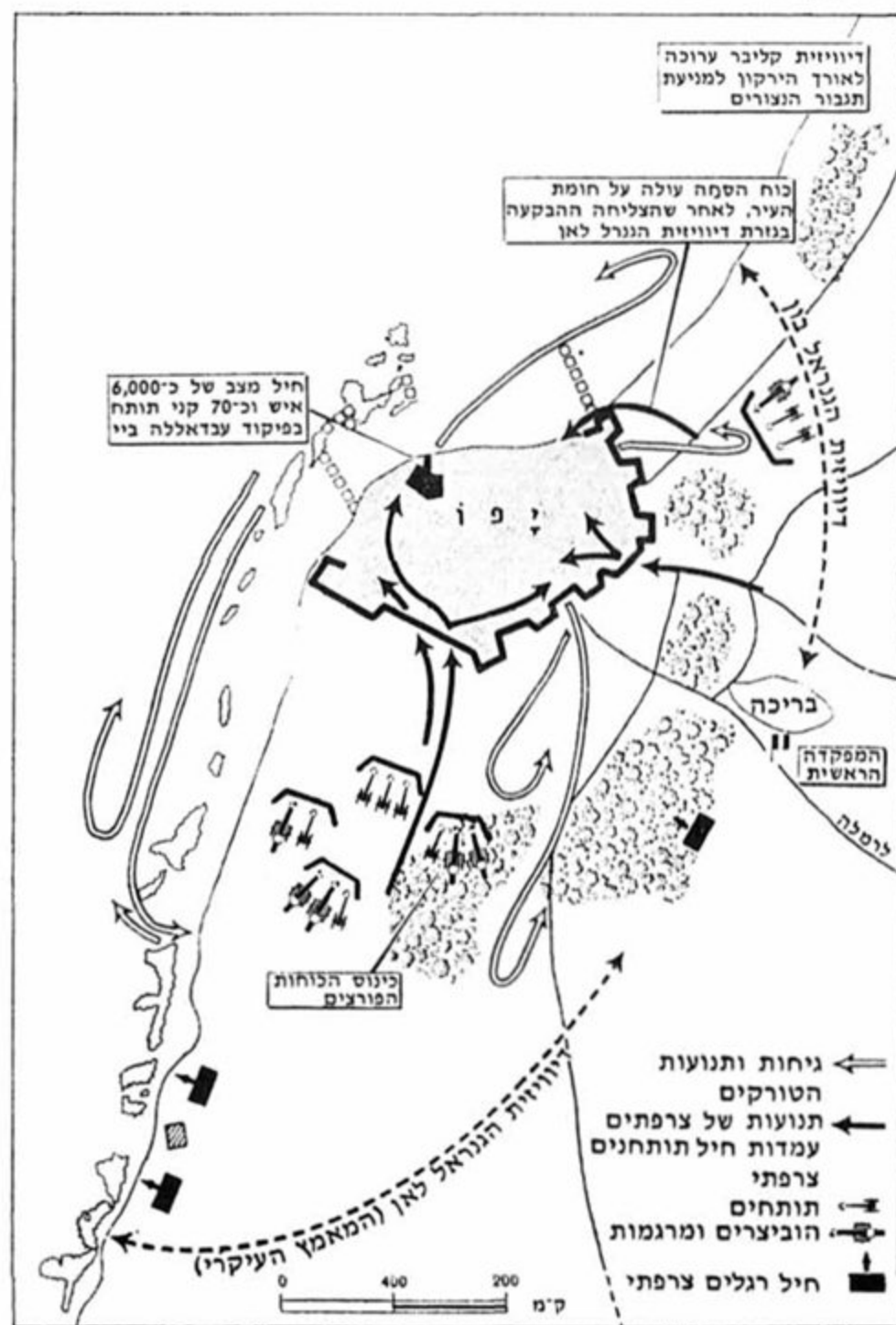
1. Napoleon I, *Commentaires*, III, Paris 1867, p. 40. (להלן: 'נאפוליון').

2. M. de Bourrienne, *Memoirs of Napoleon Bonaparte*, I, London 1836, p. 178. להבהרת פרשה זו (אצל בורייין כתוב (קאסיוס) עיין: מ' גיחון, 'מיתו הקסיוס של נאפוליון', ספר כ"ץ בדפוס).

(ראה ציור 1). מפה זו ותיאורי הצרפתים מאפשרים לנו לשחזר את יפו ערב המצור. להלן תיאורו של רב-סרן דטרואה (Detroye):

יפו שוכנת לחופי הים, על-גבי תל מוגבה מאוד. לרגלי תל זה מקיפה אותה חומה בצורה במגדלים, באופן שפנים העיר נראה מעבר לחומות. גבעה זו [היינו, גבעת העיר] קשורה בדרום בשרשרת של גבעות, הגובלות בים, והיא מופרדת משרשרת זו על-ידי עמק צר, שאינו עמוק ביותר. צד זה הוא הנוח ביותר להטיל מצור על העיר. מדרום לעיר וממזרח לה יש מחסה בשפע, שנוצר על-ידי חורשה של עצים-פזוים עבותים, [מטעי] לימונים, לימונים מתוקים, שקדיות ועוד. הצד הימני חשוף הרבה יותר...³

3. מצוטט אצל: C. de la Jonquière, *L'expédition d'Égypte*, IV, Paris 1862, p. 248

ציור 1

התכוננו לפלוש במאי–יוני של אותה השנה!⁹ ארבעה עשר יום יקרים אבדו לצרפתים באל–עריש,¹⁰ ומצור סדיר בשיטות–הלחימה המקובלות היה מחייב לחפור חגורת–חפירות אחת, לכל הפחות, סביב העיר והכנת עמדות–אש לסוללות הארטילריה. אף ללא הפרעה מצד המגינים היה ביצוע הדבר דורש שבוע ימים, לכל הפחות. נאפוליון, שהתקרב עד למרחק של מאה מטר מן החומות וכמעט קיפח את חייו ביריית צלף,¹¹ החליט לקדם את צבאו בהסתר עד למרחק של כ–150 מטר מדרום לחומה ומדרום–מזרח לה, ולהיערך שם להסתערות במחסה הערוצים ובינות עצי הבוסתנים.¹²

לפיכך קבע, כי החזית הדרומית תהיה גיזרת–ההבקעה, ואילו החזית הצפונית תשמש גיזרת–הסחה. החל בליל 3 בחודש יוקמו עמדות–הירי של הארטילריה בגיזרת–ההבקעה, בהסתר הטבעי, ויוכשרו שטחי–הכינוס של הגייסות המסתערים, תוך ויתור על התחפרות היקפית ועל הקמת חגורת–מצור סביב העיר.¹³

האחריות לגיזרת–ההבקעה נמסרה לדיביזיה של לאן, בעוד שבגיזרת–ההסחה הוצבה הדיביזיה של בון. נאפוליון ומטהו חנו ליד אגם (במקום אצטדיון בלומפילד של היום), ששימש גבול בין שתי הגזרות.

בחסות הלילה הוחל בהקמתן של חמש סוללות. סוללת–ההבקעה הוצבה במרחק של פחות מ–200 מטר מן החומה הדרומית, בתוך עמק צר (רחוב יהודה הימית של היום), במגמה להבקיע שתי פרצות בחומה. לפירצה האחת הועד קטע של החומה שמאחוריו הזדקרו בתים גבוהים ואיתנים, שיכלו לשמש ראש–גשר. ליצירת ראש–גשר ליד הפירצה יוחסה חשיבות מרובה בשל תהפוכות–הקרב הצפויות בסימטאותיה הצרות והתלולות של העיר. את הפירצה השנייה היה צריך להבקיע במגדל–הפינה הדרומי–המזרחי. מאחורי סוללת–ההבקעה הוקמו שלוש סוללות נוספות לחיפוי ולשיתוק ארטילריית האויב בגיזרה זו (ראה ציור 1).¹⁴

לסוללה היחידה שהוקמה בגיזרה הצפונית נועד התפקיד החשוב לחסום את היציאה מן הנמל ולסייע לנאפוליון להשתלט על הספינות שעגנו בו, כדי שיוכל לנצלן לקיום

9. ברטייה (לעיל, הערה 5), עמ' 33.
10. גיחון (לעיל, הערה 6), עמ' 198, 200.
11. דוגרו (לעיל, הערה 4), עמ' 170 ואילך.
12. יומנו של Detroye, אצל דה לה ז'ונקיר, ד, עמ' 248; דוגרו, עמ' 173–174; נאפוליון, עמ' 40.

13. דה לה ז'ונקיר (עמ' 248) מביא את פירוט תכניתם של גנרל Caffarelli, קצין–ההנדסה הבכיר של חיל–המשלוח, ושל גנרל Domartin, קצין–התותחנות הראשי. סרן פרנסוא מביא שיקול נוסף של נאפוליון: הפניית ההתקפה העיקרית לעבר החומה הדרומית נועדה להגביר את סיכויי הכוח המשני לפרוץ לתוך העיר, באמצעים מועטים בגיזרה שביצורה היו חלשים יחסית, עת הוסחה תשומת–לב המגינים דרומה; ראה: Journal du Capitaine François, I, Paris 1903, p. 277.

14. נאפוליון, עמ' 42; דה לה ז'ונקיר, עמ' 248 ואילך; מאגנרל (לעיל, הערה 4), עמ' 305; פראנסוא (לעיל, הערה 13), שם.

כל כותבי הזכרונות מדגישים את שפעת הבוסתנים אשר בסביבת יפו, הכוללים, נוסף על עצי–הפרי הנזכרים, רימונים, תאנים ואפרסקים. ההשקיה נעשתה באמצעות 'מכונות הידראוליות', שהיו שונות מאלה שבמצרים – גלגליהן היו קטנים יותר.⁴

חיל–המצב של יפו, בפיקודו של עבדאללה אגא, מנה 4000–5000 איש.⁵ הידיעות שבידנו אינן מציינות, אם אוכ–לוסיית העיר, אשר מנתה כ–8,000 נפש, לקחה חבל פעיל בהגנה. חיל–המצב כלל מוגרבים, אלבנים וסודאנים מחילו של ג'זאר, הפחה של עכו; ממלוכים, שברחו מפני נאפוליון; ויחידה של תותחני–שדה, אשר אומנה על–ידי מדריכים צרפתיים על–מנת לשמש דוגמה לארגון–מחדש של חיל–התותחנים העות'מאני – עד התחדדות היחסים בשנת 1797. ברשות יחידה זו היו 30 תותחים, שהיוו חלק מן הכוח שהתארגן בארץ כדי לעלות על נאפוליון ולגרשו ממצרים.⁶ נדמה, שאפשר להוסיף לכך את 40–50 התותחים שהיו מוצבים על חומותיה של יפו, אף שאין ודאות, שבשעת המצור הופעלו בעת ובעונה אחת יותר מ–50 תותחים ראויים לשימוש.

להשלמת התיאור ראוי להזכיר, כי על נמלה של יפו, שהיה מסוגל לקלוט אניות עד 100 טון, הגנה שרשרת–שוניות שבקו קיר–המגן של היום, ששימשה יסוד לסוללת–אבן. מצפון לסוללה זו יצא מן החוף מזח קטן ורעוע, שבכניסה אליו ניצבה מצודה קטנה. המצודה העיקרית של העיר עמדה במעלה התל, בקירבת הכנסייה של היום. בתוך העיר היה סבך של סימטאות. הבתים האיתנים ביותר עמדו באיזור הנמל, מהם כמה בתי–חרושת לסבון.⁷ מתיאורי הלחימה אנו למדים, שהיו בעיר בתים רב–קומתיים צרים, דמויי–מגדלים, שגגותיהם השטוחים שימשו עמדות–אש מצוינות למגינים.

ב–3 במארס בצהריים הגיע נאפוליון ליפו, ומיד פתח בסיוור אישי, כדי להכין תכנית כללית. בעת ובעונה אחת נערכו סיורים מדוקדקים על–ידי חוליות–סיוור של מהנדסים ותותחנים ושל אנשי שתי דיביזיות–המצור.⁸

הבעיה העיקרית שעמדה לפני נאפוליון היתה בעיית הזמן. לרשותו עמדו עשרה שבועות, לכל היותר, כדי להשלים את כיבוש הארץ ולכונן בה ממשל חדש, שהרי היה עליו לחזור מצרימה כדי לקדם שם את פני האנגלים והתורכים, אשר

4. M. Mangerel (ed.), *Le Capitaine Gerbaud*, Paris 1910, p. 305; והשווה: J. P. Doguereau, *Journal de l'expédition d'Égypte*, ed. De la Jonquière, Paris 1904, pp. 170 ff.

5. ממוצע מתוך: Napoleon I, *Correspondence*, Nos. 4019 ff.; De la Jonquière, *op. cit.* (supra, n. 3), p. 265; A. Berthier, *Relation des campagnes du Général Bonaparte en Égypte et en Syrie*, Paris 1801, p. 56.

6. מ' גיחון, ידיעות, כז (תשכ"ג), עמ' 195–196.

7. עיין ציור 1; וראה: דה לה ז'ונקיר (לעיל, הערה 3), עמ' 248, הערה 1.

8. נאפוליון, עמ' 40 ואילך; דוגרו (לעיל, הערה 4), עמ' 171.

הצפונות, תוך כדי נסיון להעפיל בחומה בסולמות-סער.¹⁹ העקרון שהדריך את נאפוליון בהתוויית תכניתו היה אפוא הבקעה, הבטחת מקומות-ההבקעה וקיום תנופת-התפרצות מתמדת דרך הפרצות, עד גמר הכיבוש, אגב פעולת-הסחה, כדי לפצל את כוחות האויב ולאצו ללחום בשתי חזיתות. לאחר שהצרפתים הציעו לחיל-המצב להיכנע להם והצעתם לא נענתה, נפתחה בשעה 08.00 ההרעשה הארטילרית, כמתוכנן. סוללת-ההבקעה, שכללה תותח אחד בן 8 ליבראות ושלושה תותחים בני 12 ליבראות, ירתה 20 כדורים לכלי לשעה — קצב-אש מהיר למדי לירי מדויק ותכליתי בשביל הימים ההם. אף-על-פי-כן לא עלו החישובים יפה, ועד השעה 14.00 לא הובקעו החומות. אכן נתברר, ששגה נאפוליון בהחלטתו לשלוח את ארטילריית-המצור לעכו, תוך אמונה מופרזת בהערכותיו של וולני, שפינה את חומת יפו 'חומת גינה', שלא תעצור כוח לעמוד בפני הרעשה ארטילרית כלשהי.²⁰

נאפוליון העריך נכונה, כי אין לדחות את ההתפרצות העירה לשעות הלילה, ובין השעה 14.00 לשעה 15.00, לאחר שהתרחבה הפירצה המערבית כדי לאפשר פריצה — החליט לזנוח את התכנית המקורית של הסתערות דרך שתי פרצות ולהסתער דרך פירצה אחת בלבד.

בין השעה שלוש לשעה ארבע ניתן האות, והכוח המבקיע זינק קדימה ונאחז בפירצה ובמבואותיה. על הגייסות ניתכה אש-תופת, הן מן המגדלים האגפיים, שאי-אפשר היה לשת-קם כליל, הן מן הבתים הגבוהים שמאחורי הפירצה.

בעוד שהמהנדסים הכשירו את הפירצה למעבר, בהפעילם כלי-עבודה, חומרי-נפץ וחומרי-תבערה, ניסתה מחציתה של 'החטיבה הקלה' ה-22 להיאחז בפירצה. מפקדה, קולונל לז'ין (Lejeune), נהרג בפירצה, ולכן החליט גנרל לאן ליטול אישית את הפיקוד שם, והעמיד בראש המבקיעים את גנרל ראמבו (Rambaud). בעזרת המהנדסים, אשר לזכותם יש לייחס חלק נכבד מהישגי הקרב, חדרו המבקיעים לבניין שמימין לפירצה, ובמאבק פנים-אל-פנים הגיעו אל גגו. אך גם לאחר שתותחני לאן הצליחו, תוך כדי הסתערות, להעלות תותח בן שלוש ליבראות אל תוך הפירצה, נבלמה התפרצות הגרינאדירים, בעיקר משום שלא עלה בידי המסתערים לכבוש את הבית הגבוה ביותר שמשמאל לפירצה, שחלש על כל מוצאה. הבניין היה תפוס על-ידי כוח גדול למדי של מגינים, שהבינו היטב מה רבה חשיבותה של עמדתם.²¹ כדי להתגבר על מכשול זה שוגר סרן המהנדסים אימי

הקשר עם בסיסיו שבעורף המצרי.¹⁵ מלאכה זו של הצבת הסוללות וכל הכרוך בה — כגון הקמת מוצבי-הבטחה והת-קנת דרכי-גישה — נסתיימה רק ב-7 במאוס עם שחר.

בינתיים לא ישבו התורכים בחיבוק-ידיים. שיירות-האספקה של הצרפתים וכוחות קטנים שנעו במרחב, ובעיקר בציר רמלה-יפו, הותקפו מדי פעם בחולות שבין מטעי רמלה ולוד ובין מטעי יפו. כך, למשל, הותקפה יחידה שיצאה ב-4 בחודש לחפש מזון, בחיפוי מחלקה של רוכבי גמלים. תריסר צרפתים נהרגו, וכמעט כל הנותרים נפצעו.

אך פעולות-ההתקפה באו בעיקר מצד הנצורים עצמם. עתה נתברר להם לצרפתים, כי שגו בהזניחם את אבטחת הסוללות בחגורת-חפירות, וכי דרכי-הגישה המסותרות אל העיר נהפכו להם לרועץ. ההתקפה העיקרית נערכה ב-6 במאוס.¹⁶ בצהרי היום הוא ערכו התורכים התקפת-פתע על הצרפתים שעסקו בהשלמת הסוללות בשתי הגזרות, הרגו אחדים מהם, לקחו את נשקם שלל והרסו חלק מעבודות-הביצורים. רק עם חשיכה נהדפו התורכים אל מאחורי החומות.¹⁷

ליל 6 במאוס נוצל כדי לתקן את אשר נהרס בשעות היום ולהשלים את ביצור הסוללות וחימושן. עוד בערב פורסמה פקודת-המיבצע, שבה נקבע, כי למחרת היום, ב-7 במאוס, בשעה 08.00 תהיה שעת-השי"ן לפתיחת ההרעשה הארטילרית, בקצב-אש ולמטרות אשר נקבעו לכל סוללה בנפרד.¹⁸ לפי הפקודות היה הרכב היחידה הפורצת כדלהלן:

א. כוח מבקיע, ובו: (1) חוד — לכל פירצה כמחלקה של מהנדסי-סער; (2) מבקיעים — לכל פירצה שתי פלוגות של קלעים (חי"ר מובחר קל).

ב. כוח פורץ — לכל פירצה שלוש פלוגות של גרינאדירים (יחידות-הקומאנדו דאז).

ג. כוח-חיפוי ועבודה — גדודי-החי"ר הסדירים של לאן. מקום המפקדה הקדמית של נאפוליון נקבע ליד סוללת-ההבקעה. לפי ההוראות היה על אנשי החוד להסתער בליווי מבקיעים — אלה כדי להכשיר את הפירצה למעבר ואלה כדי לחפות על הראשונים. בשלב ב' היה על המבקיעים להשתלט על הבתים שבצדי הפרצות ולהקים בהם ראש-גשר, ובשלב ג' היה על הגרינאדירים להסתער אל תוך העיר. בשלב ד' היה צריך להפעיל את גדודי-החי"ר, בהתאם לצורך, כדי לקיים את תנופת ההסתערות, להדביר כיסי-התנגדות ולטהר את העיר. בשלבים הראשונים היה על גדודים אלה לעסוק גם בתפקידי הסחה ובמתן חיפוי לגייסות הפורצים.

על הדיביזיה של בון הוטל תפקיד של הסחה בגיזרה

19. דה לה ז'ונקיר, עמ' 257-260; דוגרו, עמ' 175; Napoleon I, *Correspondence militaire*, II, Paris 1875, pp. 150-154.

20. C. F. Volney, *Voyage en Syrie et en Égypte*, I, Paris 1798, pp. 123, 133; והשווה: גיחון (לעיל, הערה 6), עמ' 200 ואילך; ברטייה, עמ' 1.

21. על מהלך ההסתערות ראה: נאפוליון, עמ' 43-44; ברטייה, עמ' 55-56; דוגרו, עמ' 177; דה לה ז'ונקיר, עמ' 261 ואילך; J. J. Guity, *L'armée de Bonaparte en Égypte*, Paris 1897, pp. 265 ff.

15. מאנגרל, עמ' 306; דה לה ז'ונקיר, עמ' 249.

16. מאנגרל, עמ' 305-306.

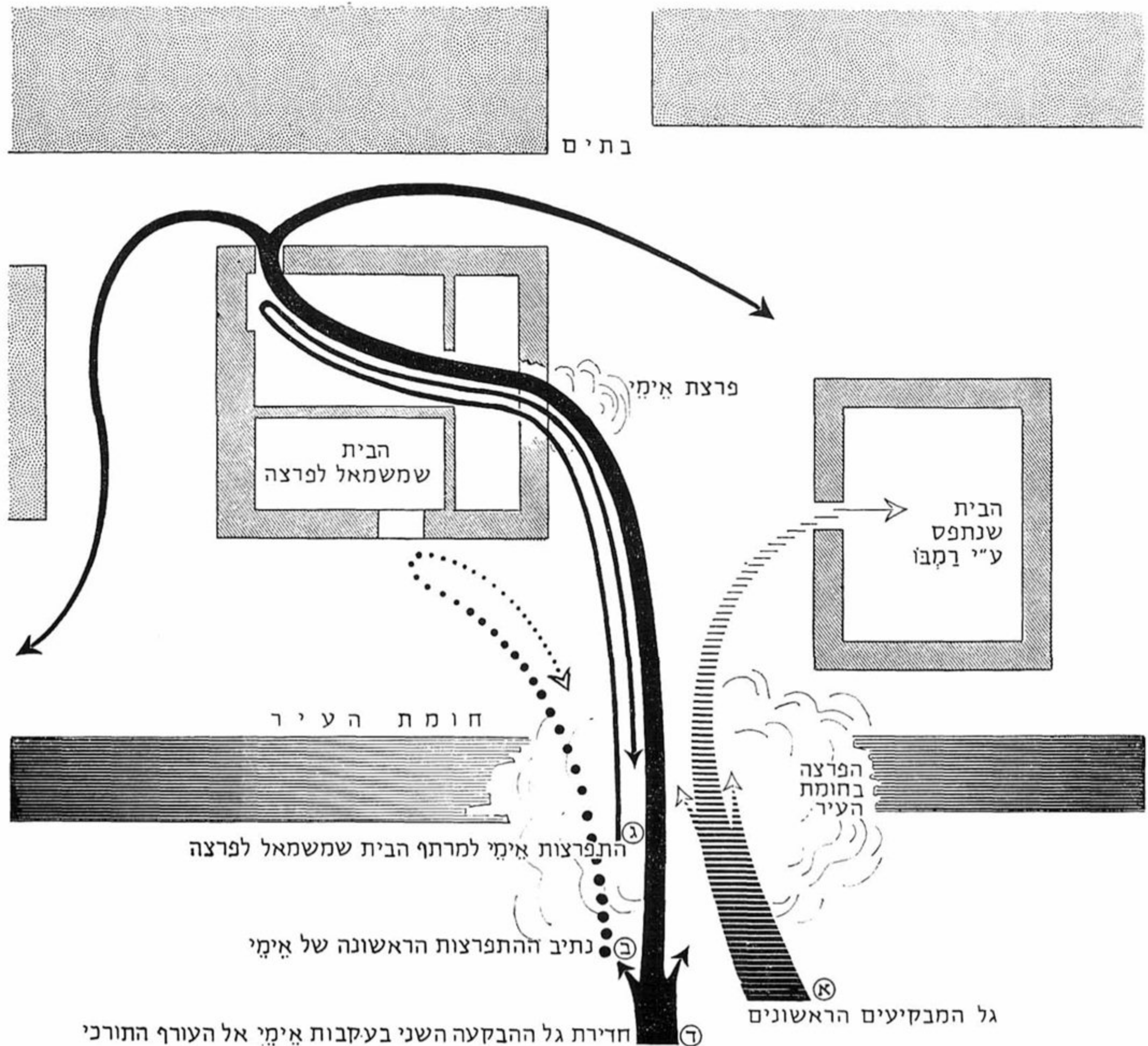
17. מאנגרל, שם; דוגרו, עמ' 175; ברטייה (לעיל, הערה 5), עמ' 55.

18. ראה פקודת נאפוליון לדומארטין: דה לה ז'ונקיר, עמ' 260-257.

כיבוש יפו בידי נאפוליון

אפשר לחדור אל תוך העיר בהסתר אם אך יעלה בידו לחזור אל הצרפתים שבפירצה. שני פלסים חזרו אפוא והביאו עמם תגבורת ניכרת, אלא שזו הוברחה באש התורכים. רק מתי מעט הבקיעו לעצמם דרך למרתף. לאחר שנפרצה דלת עתיקת-יומין, התקדמו אימי ואנשיו דרך סבך של מרתפים עד שהגיעו ל־פשפש שהוליך אל אחת הסימטאות האחוריות, שלא השגיח עליה איש. עתה הסתננו הצרפתים אל הסימטאות העורפיות, ומשם הסתערו על המגנים מאחור. בעקבות זה התמוטט מערך־ההגנה בפירצה, והחלה לחימה מבית לבית ומקומה לקומה, כאשר המהנדסים פורצים מעברים דרך הגינות והחצרות, לבל

(Aymé) בראש חוליה של מהנדסי־סער ובחיפוי כוח חי"ר כדי לפרוץ פירצה בחומת הבניין. לאחר שנהדף פעם אחת, הגיע בשנייה לחומת הבית עם שני פלסים בלבד. לבסוף עלה בידם לפרוץ בה פירצה, ולעיניהם נתגלה מרתף עזוב — ככל הנראה של בניין קדום יותר, שהריסותיו שימשו יסוד לבניין התורכי. שלושת הצרפתים החלו מגששים במעברים תת־קרקעיים שונים, בעוד שהתורכים, שלא הבחינו בנעשה, הוסיפו ללחום בחירוף־נפש מתוך הקומות העליונות של הבית, שכל מבואותיו הידועים להם נחסמו היטב (ציור 2). סרן אימי הבין, כי שיחק לו מזלו שגילה כניסה שדרכה

ציור 2

י"רטא ירושלים

הלחימה שהיו מקובלים באירופה בתקופה ההיא היתה הביזה מותרת כאשר סירבה עיר להיכנע לאחר שהוצע לה הדבר לפני ההסתערות על פירצה שבחומותיה. ומן הביזה אל האונס והרצח אין הדרך ארוכה, כפי שמלמדת ההיסטוריה. לא-כל-שכן גוברת האלימות כאשר מנסים האזרחים להגן על רכושם והכמויות העצומות של שיכר שדוד מתסיסות את דם הבוזזים. אין ספק, כי כך היה המצב גם ביפו.

אך נדמה, כי היו סיבות נוספות למאורעות של ליל 7 במאוס. כל אלה שהזכירו מאורעות אלה אמנם הסתייגו מהם, אך בשעת המעשים, אף שלא נסחפו בזרם, לא עשו לריסון הפורעים. מכאן, שבתת-ההכרה היו מניעים שגברו על שיקולים שבהגיון.

לדעתי יש לבקש את הרקע הפסיכולוגי למאורעות בעצם המפגש בין העולם המערבי לעולם המזרחי. מבחינה נפשית לא היו הצרפתים מוכנים לאשר ציפה להם במצרים. בהכוונה מלמעלה או בלא הכוונה נצטיירה ארץ הנילוס בעיני הגייסות כארץ זבת חלב ודבש, שעדיין אפשר להת-בשם בה מהוד-קדומים אגדי.

מרה מאוד היתה האכזבה למראה המציאות העלובה. על אכזבה זו ניתוספו תלאות מזג-האוויר והנוף המדברי, שהחיילים הצרפתיים לא היו רגילים בהם. אך גרוע מכול היה המפגש עם האוכלוסייה המקומית. עד כה נאלצו חיילי הריפובליקה להתמודד עם צבאות בעלי תרבות וכללי-לחימה זהים לאלה שלהם.²⁷ זאת ועוד: במדינות הכבושות תמיד היה מיעוט לא מבוטל שראה בהם משחררים משלטון נוגש. יתירה מזו: בימי השלטון האבסולוטי הצטמצמה המלחמה לקרבות בין צבאות סדירים, וגם בימי נאפוליון עדיין היה מקובל לקיים יחסים תקינים למדי עם האוכלוסייה הבלתי-לוחמת של האויב, אף-על-פי שבימי המה-פכה הצרפתית כבר החלה המלחמה לעבור לפסים טוטאליים יותר.²⁸

27. צרורות-המכתבים שנתפשו על-ידי הצי הבריטי במימי הים התיכון ופורסמו מיד כאמצעי-תעמולה ממדרגה ראשונה הם מקור מהימן, הנותן ביטוי נאמן למדי לאכזבות מארץ מצרים, להודעו-עות מאורחות-החיים בה, לרוגו על תלאות המלחמה ולכעס על יחס האויב ועל יחסם של גורמים שונים באוכלוסייה המקומית לצרפתים שנשכו בידם. שם הלקט הוא: *Lettres originales de l'armée française sous le commandement du Général Buonaparte [sic] en Égypte interceptées par l'escadre de Nelson et publiées à Londres 1799*. נוסף על הקטע שצוטט לעיל ראוי להסב את תשומת-הלב בעיקר למכתבים מס' 13-14, 19 ו-22-23. עיין גם: פראנסוא (לעיל, הערה 13), עמ' 197 ואילך, 213 ואילך, 220 ואילך; ברטייה, עמ' 7-8; גיטרי, עמ' 101-102; מילה (Millet), אצל: גיטרי, עמ' 152-153.

28. אפילו בגרמניה השמרנית היתה שכבה רחבה למדי שראתה בצבא הצרפתי צבא גואל; ראה, למשל: W. Grab, *Norddeutsche Jakobiner*, Hamburg 1967. מיד לאחר כיבושה של ברלין בידי נאפוליון בשנת 1806 נרקמו יחסים תקינים עם האוכלוסייה המקומית, ואף היו רבים שהדגישו את המשותף שברעיונותיהם. ריכוז החומר ראה: F. Wencker-Wildberg & F. M. Kircheisen, *Napoleon — Die Memoiren seines Lebens*, V, Vienna 1912, pp. 314 ff.

יצטרכו המסתערים להתקדם ברחובות הצרים, שהיו עלולים ליהפך להם לשדה-קטל.²²

עם חשיכה פסקה ההתנגדות המאורגנת, ואיי-ההתנגדות חוסלו בזה אחר זה. להצלחת ההתקפה תרמה לא במעט ההסתערות בגיזרה המשנית, מקום שם גילו חיילי בון עוד בשעות שלפני הצהריים מעבר בחומה בקירבת הים. לאחר שסייר במקום החליט בון לרכז בו את עיקר התקפתו, ובעוד שתשומת-לבם של המגינים היתה נתונה בעיקר לגיזרה הדרומית, חדר העירה ונאחז בחלק הצפוני של רובע הנמל. מכאן פשטו חייליו על עורף הנסוגים מן הפרצות, ובערוב היום נוצר מגע בין שתי הדיביזיות.²³

הלילה אשר לאחר הכיבוש היה ליל-אימים ליפו למודת זוועות-המלחמה. החיילים הצרפתיים נתקפו בשגעון של אלימות והשתוללו ללא מצרים וללא הבחנה. אין לתאר את הלילה הזה אלא כריצת-אמוק של רצח, אונס, שוד והרס. נהרגו בין אלף לאלף וחמש מאות תושבים. את הרכוש שהושמד העריך נאפוליון בכמה מיליון לירות צרפתיות דאז.²⁴

באותה השעה נשאר נאפוליון בפירצה, מקום שם הגיע בשלבים הקריטיים של ההסתערות, וספק אם נקט צעדים מקיפים כדי להפסיק את הרצח ואת הביזה. רק עם בוקר, לאחר שעייפו הגייסות המשתוללים, הושב הסדר על כנו. כל כותבי הזכרונות²⁵ מביעים את שאט-נפשם מן המאור-עות של אותו הלילה. די לצטט כאן את קולונל שלברן (Chalbrand), שדבריו מאופקים בהרבה מאלה של מיאו:

Alors commence une de ces scènes de carnage dont ne saurait se faire une idée, et dont rien ne pourrait justifier l'excès. Ma plume se refuse à tracer cet horrible tableau.²⁶

במכתבו לדירקטוריון, אשר בו סיכם את מיבצע הכיבוש, כתב נאפוליון: 'מעולם לא הצטיירה בעיני המלחמה בצורה כה איומה' (רוי, שם).

מה פשר השגעון שתקף את צבא נאפוליון? קשה להסביר כיצד נוצרת פסיכוזה המונית, ומה הניצוץ המביא להתפר-צות של השתוללות המונית.

אשר לעצם ההיתר לבזז — ניתן לקבוע, כי על-פי כללי-

22. עיין הערה 21; וכן: J. Miot, *Mémoires pour servir à l'histoire des expéditions en Égypte et en Syrie*, Paris 1814, pp. 138-139; *Souvenirs historiques du Capt. Krettly*, Paris 1839, pp. 104-105.

23. ביודעין או שלא ביודעין חזר בון על התכסיס של דאהר אל-עמר, שחדר מצפון והתקדם לאורך החוף אל תוך יפו; ראה: וולני (לעיל, הערה 20), ב, עמ' 102.

24. נאפוליון, עמ' 45. ושוא היתה זו הערכה מוגזמת? והשווה: S. Tolkowsky, *The Gateway to Palestine*, London 1924, pp. 140-141.

25. לדוגמה: מזי (לעיל, הערה 22), עמ' 138 ואילך; גיטרי (לעיל, הערה 21), עמ' 268.

26. J. J. Roy, *Les Français en Égypte*, Tours 1865, p. 163.

על רקע זה יש לראות בפרעות יפו מעין פורקן ליצרים משהותר-הרסן. העובדה, שגם בארץ-הקודש נתקלו באויב אשר לא שבה שבוים, ובכוחות בלתי-סדירים אשר זינבו בשורותיהם בלי שאפשר היה להבחין בין לבושם והופעתם לבין אלה של האזרח הערבי השלו – עובדה זו אך הגבירה את החימה שבערה בלב המנצחים. משהחל המצור, החלו התורכים, על-פי נוהגם, להציג על החומות את ראשיהם הערופים של הצרפתים אשר נפלו לידיהם. בהדגשה רבה מספרים כל המקורות על-אודות עריפת ראשו של השליח האישי ששיגר נאפוליון אל מפקד העיר, כדי להגיש לו, על-פי הנוהג האירופי המקובל, את הצעת-הכניעה לפני ההסתערות. ייתכן, כי מעשה זה הוא שהגדיש את הסאה והעביר את הצרפתים על דעתם.³³

קשה לנקות את נאפוליון מן האשמה של אי-התערבות. להגנתו ייאמר, שרק גייסות שלא נסחפו בזרם הבוזים היו עשויים לעצור את ההשתוללות, אך גייסות אלה חנו ברמלה ועל שפת הירקון, ופינוי מערכי-ההבטחה במקומות אלה, בשעה שכל הגייסות האחרים היו נטולי יכולת-לחימה, ודאי היה בעיני נאפוליון צעד מסוכן ביותר.

גורלו של קצין-האפסנאות מיאו, שכמעט נרצח בידי הבוז-זים כאשר רצה לאלצם לפנות חיילים צרפתיים פצועים, אל-נכון הרתיע את נאפוליון מהתערבות אישית, לבל תיפ-גע יוקרתו ויאלץ לנקוט פעולות-משמעת בלתי-רצויות.³⁴ לאחר מעשה ניסה נאפוליון, כדרכו, להפיק תועלת גם ממצב זה, ובפניותיו אל ערביי הארץ לשתף עמו פעולה הגדיר את גורלם של תושבי יפו כגורלם של 'אותם נבערים מדעת, המבקשים לעמוד בדרכו'.³⁵ אך בעניין זה שגה. שמע הלילה ההוא של 7 במארס קומם נגדו את מוסלמי הארץ ביתר שאת, ודחה מלבם של מגיני עכו כל מחשבה של כניעה או של הידברות עם הצרפתים ששמו עליהם מצור.

זאת ועוד: מהירות כיבושה של יפו, ללא מצור, היתה לרועץ לנאפוליון בשעת המצור על עכו, שכן הביאה לזלזול באויב ולהערכה מוטעית של ביצורי העיר. בעיני נאפוליון ואנשיו היו ביצורים אלה 'חלשים ורעועים כמו אלה של יפו, ועל-כן הניחו, כי הכניעתה לא תארך זמן רב ולא תהיה מסובכת יותר'.³⁶ ובוריין אומר: 'לא בחנו כראוי במה נבדלים ביצורי עכו מאלה של זו הראשונה [יפו]'.³⁷ גם ברטייה, ראש המטה של נאפוליון, מסכם את מצור עכו ברוח דומה.³⁸

33. על עריפת ראשי הצרפתים ראה: מאגרל (לעיל, הערה 4), עמ' 306; על שיגור השליח ראה: נאפוליון, עמ' 42–43; מיו, עמ' 136; ועל זעם החיילים הצרפתיים בעקבות מעשה זה: רוי (לעיל, הערה 26), עמ' 162–163; קרטלי (לעיל, הערה 22), עמ' 102.

34. מיו, עמ' 139.

35. דה לה ז'ונקיר, עמ' 278 ואילך.

36. רוי, עמ' 171.

37. בוריין (לעיל, הערה 2), עמ' 184.

38. ברטייה, עמ' 64.

לא כן במזרח. תושבי הלבאנט, מכל-מקום המוסלמים, ראו בצרפתים בני דת כופרת, בעלי אורחות-חיים שליליים, הכובשים ביד רמה אדמת-קודש של ה'דאר אל-איסלאם'. רגש-העליונות של בני הארץ לגבי האירופים, שהיתה נחלת הכלל מאז מסעות-הצלב, הביא עתה לתסביכי-נחיתות, שמצאו את ביטויים, בין היתר, בשנאה גלויה או סמויה.²⁹ העדר שפה משותפת מנע אף הוא קירוב לבבות. להמחשת רגשותיהם של הצרפתים נצטט כלשונם שני קטעים מתוך מכתבים אישיים ששלחו בני צמרת הצבא הצרפתי:

Nous sommes enfin arrivés, mon ami, au pays tout désiré! Qu'il est loin de ce que l'imagination la plus raisonnable se l'étoite représenté. L'horrible village du Cairo est peuplée [sic] d'une canaille paresseuse, accroupie tout le jour devant leurs huttes infâmes... On peut se perdre très aisément pendant tout un jour dans les rues puantes de cette fameuse capitale... (מתוך מכתבו של גנראל דמא לגנראל קלבר מן ה-9 בטרמידור של שנת 6).³⁰

Je crois que nous nous sommes tous bien trompés de cette entreprise si belle et si vantée... Nous trouvons beaucoup de résistance, et plus encore de trahison; il est impossible à un François de s'écarter seul de quelques portées de fusil de l'endroit habité sans courir le risque d'être assassiné ou victime d'une passion affreuse... (מתוך מכתב של אלמוני, ששוגר מרוזטה ב-9 בטרמידור של שנת 6).³¹

ברור, כי יחס זה הביא לחיכוכים.³² נאפוליון אמנם העניש בחומרה כל מי שפגע בחיילי הצבא הצרפתי או ברכושו, אך עם זאת דיכא ביד-ברזל כל התפרעות או פעולת-נגם מצד גייסותיו. יתר-על-כן: בדכאו כל ניצני תסיסה, תכופות הפלה לטובה את האוכלוסייה המקומית דווקא, כי בדרך זו קיווה להפגין את חסדו ואת דאגתו לשלומה ולבטחונה.

29. על יחסה של האוכלוסייה המקומית אל הצרפתים מלמדים דברי ג'ברתי, שייצג את החוגים המתקדמים ביותר: A. Cartin, *Journal d'Abdurrahman Gabarti*, Paris 1838, pp. 1 ff. רגש-העליונות של המצרים אשר נהפך לרגש-נחיתות כתוצאה מתבוסותיהם והוליד את זעמם הרב ראה, למשל, את האימרה ב-*Lettres originales* (supra, n. 27), p. 109; C. F. H. Klaber, *Leben und Thaten des Generals J.B. Kleber*, Dresden 1900, p. 253, n. 2.

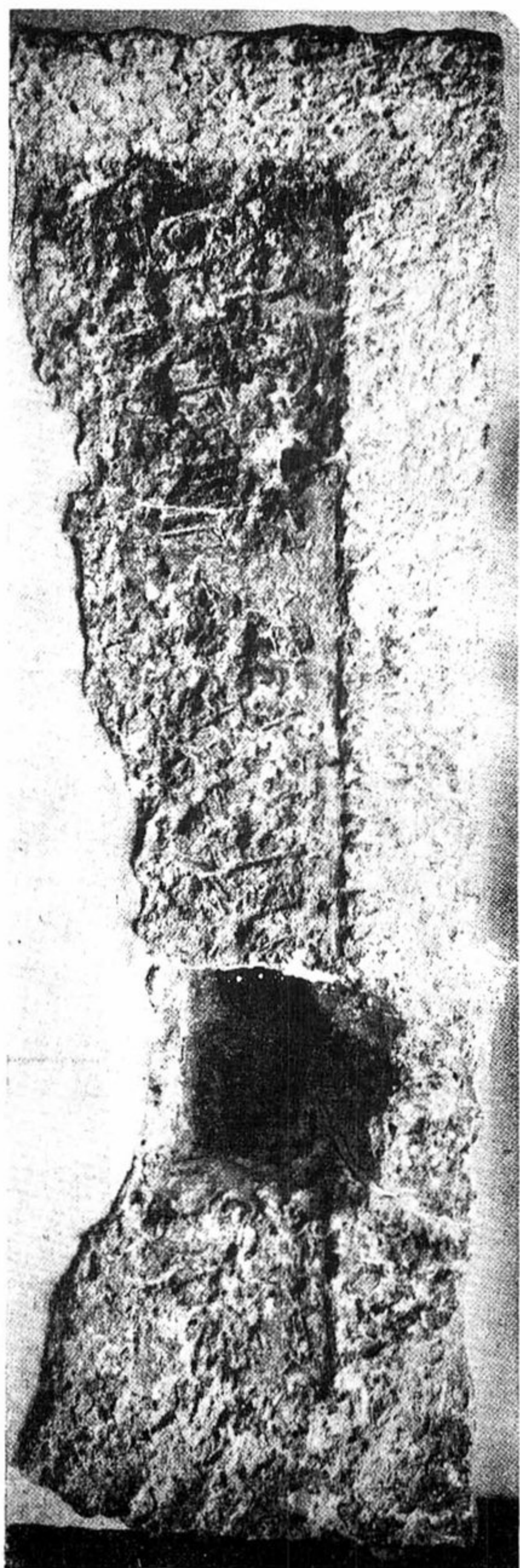
30. *Lettres originales*, p. 50.

31. שם, עמ' 74.

32. ההתקוממות הגדולה בקאהיר מעידה כמאה עדים על רגשי האוכלוסייה. סיכום קצר וממצה ראה: F. M. Kircheisen, *Napoleon im Lande der Pyramiden*, Leipzig 1918, pp. 181 ff.

ארכיטקטולוגיה

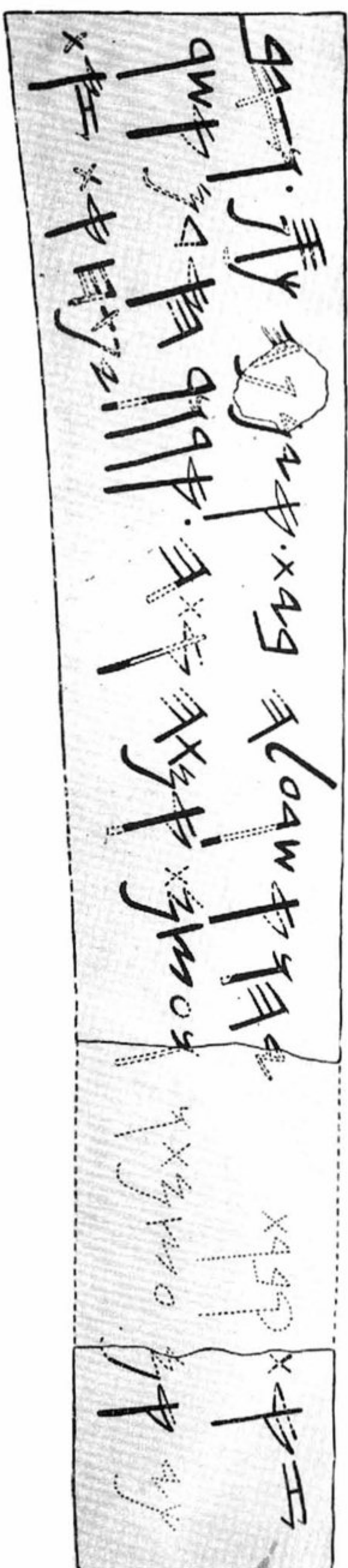
ציר 1. הכתובת
החרוטה בסלע
(ברשותה האדיבה של
הנהלת המוסיאון הבריטי)

ציר 2. טפוסת של
הכתובת

1.32 m

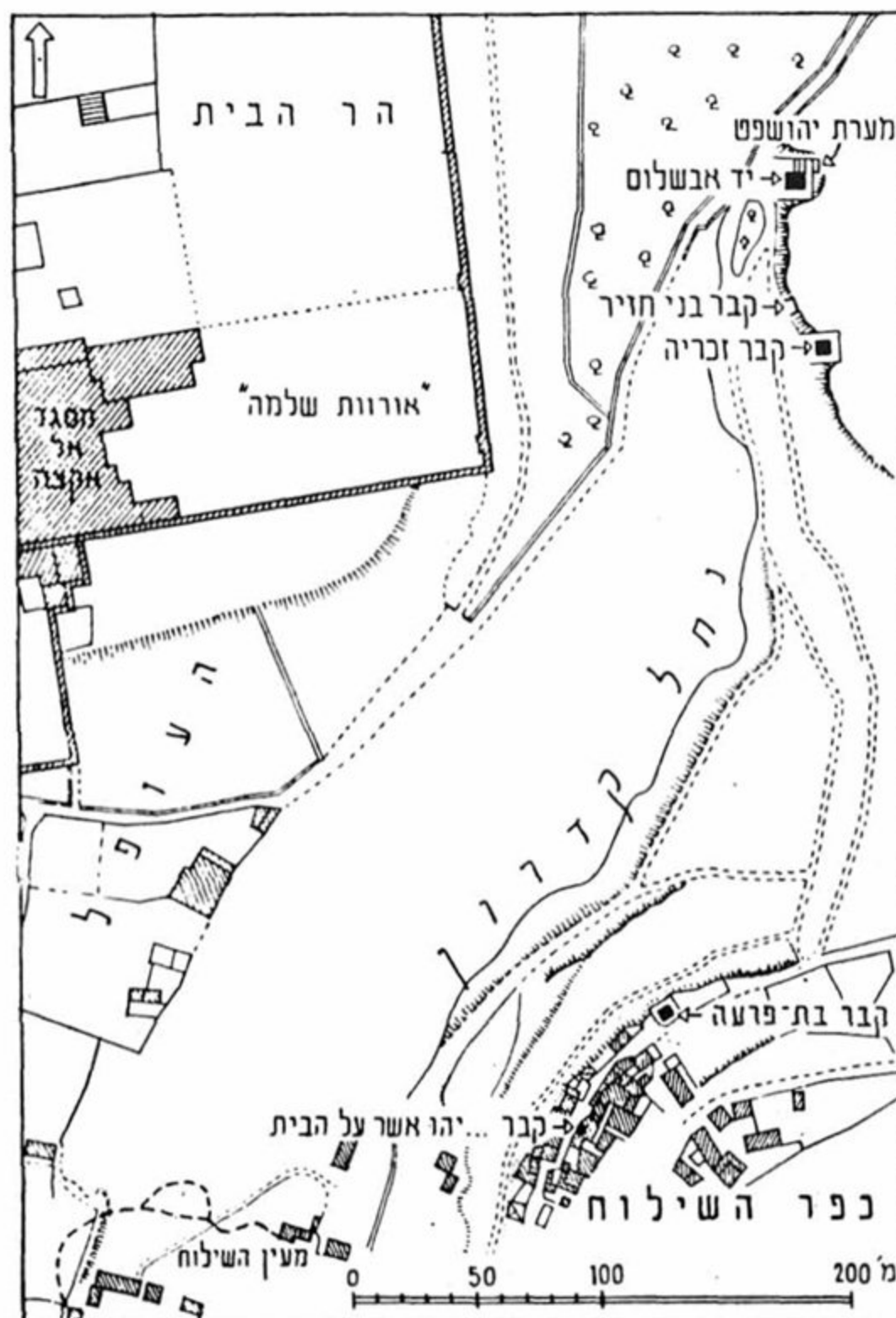

ציר 3. חריטים
ושיחזור של הכתובת

כתובת קברתו של „...יהו אשר על הבית“

מאת

נ. אביגד

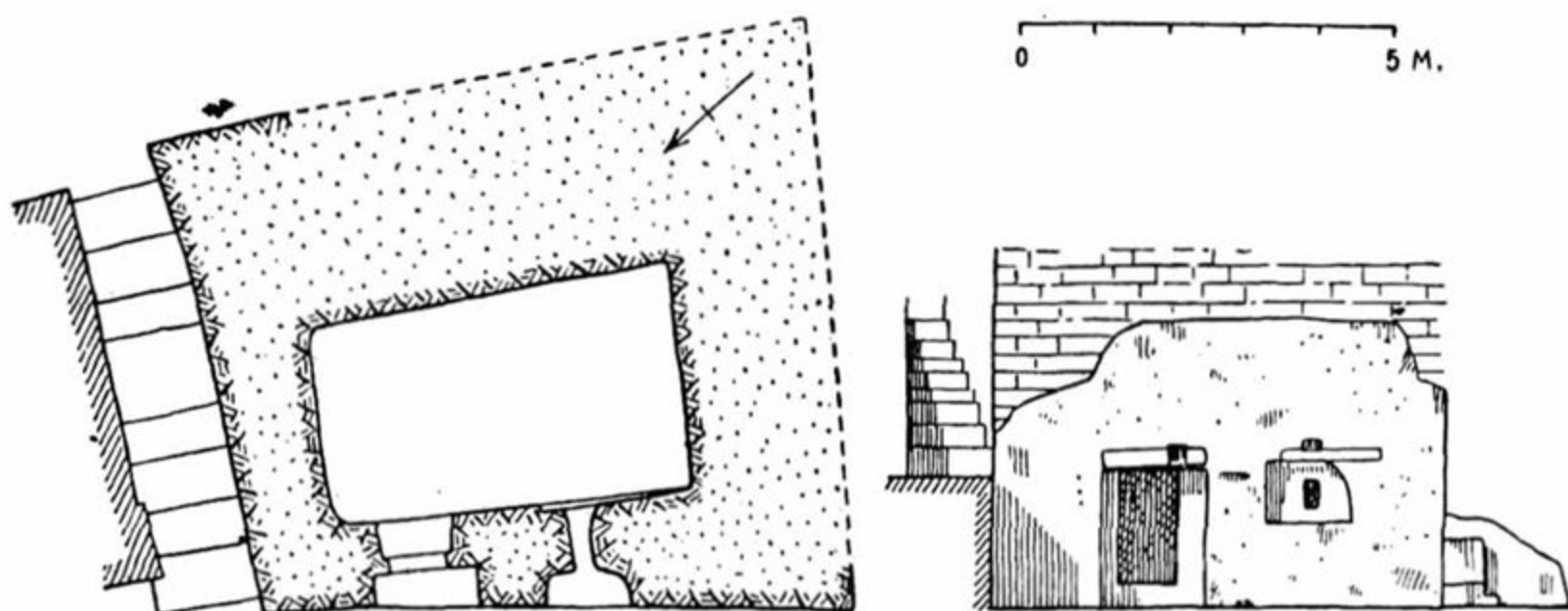

ציור 1

הכתובת הנדונה כאן נתגלתה בשנת 1870 על ידי האר-כיאוולוג הצרפתי נודע קלירמון-גאנו (Clermont-Ganneau). בשעת חקירותיו בכפר השילוח (1). כפר זה שוכן בקרבת ירושלים, על מדרונו המזרחי של נחל קדרון, מול גבעת העופל הוא מקום עיר דוד (ציור 1). כ-60 מ' דרומית-מערבית מן המצבה המכונה "קבר בת פרעה" (מצבה מונוליתית קטנה בסגנון מצרי, במבואותיו הצפוניים של הכפר) הבחין קלירמון-גאנו במבנה חצוב בסלע שעמד בין בתי הרחוב. למבנה זה חזית מסותתת שאורכה 8 מ' וגובהה 4 מ', וקומה עליונה לו מעשה בנייה חדש (ציור 2). מעל לפתח שבאותה חזית, המוביל לתא חצוב בסלע, ששיעוריו 4.65 מ' × 2.50 מ', ראה קלירמון-גאנו ספין (panel) מלבני שקוע, אורכו 1.32 מ', ובו חקוקה כתובת של שלוש שורות בכתב העברי הקדום, ורוחבו 17–20 ס"מ מימין לכניסה. מעל לחור שהוא מעין חלון – ללא ספק מתקופה מאוחרת יותר – נראה ספין שקוע שני, ועליו כתובת של שורה אחת בלבד.

שתי הכתובות ניזוקו ונפגמו קשה; לדעת קלירמון-גאנו היה זה מעשה חבלה במזיד שבוצע בפטיש. כן לקה הספין הגדול בצדו הימני בחור מרובע גדול שבעטיו נחבלו מספר אותיות בכל שורה (לוח ג, 1). לאחר שניסה קלירמון-גאנו לשווא לקרוא את הכתובות המקוטעות, חצבן מן הסלע ושלחן ללונדון, ושם הן מוצגות עתה לראווה בבית הנכות הבריטי.

(1) בהודעתו הראשונה על התגלית, ב: PEFQSt, 1871, p. 103. לא גילה קלירמון-גאנו את מקום הימצאה, הואיל ועדיין לא הבטיח את תגליתו רבת הערך. בספרו Archaeological Researches in Palestine I, 1899, p. 305 ff. הוא נותן תיאור חי על מסיבות התגלית.

ציור 2

לומים—מעשה אותו המוסד—של האבן המקורית (לוח II, 1) (7). ובתצלומים מטפוסת-הנייר הנגאטיבית, המובאים כאן בפור-זיטיב (8). תצלומים אלה (לוחות: ג 2; ד 1, 2) מראים בבירור את מצבה העלוב של הכתובת, שכמעט כל שטחה משובש בפגיונות ובשקעים עמוקים, הנראים כאן כבליטות. למזלנו, מועטות מאד השריטות שנגרמו במתכוון, ולכן מותר לראות כמעט כל קו שבשטח המשובש הזה כחלק אפשרי של אות—וברוב המקרים אמנם כן הוא. בדיקה קפדנית מעלה שרוב האותיות ניכרות בבירור, בעוד שאחרות ניתנות להש-למה במידה רבה של ודאות. בחלקה העיקרי, אפוא, הכתובת מאפשרת קריאה כמעט רציפה.

ברור לי הפגם שלא ניתן לי להשוות את הטפוסת והתצלומים לכתובת עצמה, אולם אקווה שיהיה סיפק בידי חוקרים אחרים לבדוק את תוצאות מחקרי זה על פי הטכסט המקורי שבלונדון, והם יעירו את הערותיהם על ההצעות המוצעות כאן.

להלן תידון הקריאה המוצעת של הטכסט שנשתמר, שורה שורה:
שורה ראשונה

זאת — שתי האותיות הראשונות נראות בבירור, ואפשר

להשיג טפוסת זו: לשלטונות בית הנכות הברני על שהואילו להמציאה לי והרשוני לפרסם גם את הטפוסת וגם את תצלומה של הכתובת המקורית; לפרופ' ל. א. מאיר על סיועו האדיב; למר מ. דותן מירושלים ולמר מ. גזית משגרירות ישראל בלונדון על מאמציהם לסידור העברתה של הטפוסת לירושלים; ומעל לכל למר ר. ד. בארנט (R. D. Barnett), סגן מנהל המחלקה לעתיקות מצרים ואשור בבית הנכות הבריטי, שגילה התעניינות ערה והושיט עזרה רבה. לולא מאמציו לא היה נסיון זה לפענח את הכתובת ניתן להיעשות. כן הואיל מר בארנט להעיר הערות אחדות המבוססות על עיונו בכתובת המקורית. כל מקום שדעותיו מצוטטות במאמר זה מובאים הדברים בשם אומנם.

(7) הנני חייב תודה לד"ר ע. בן-דור ולפרופ' א. רייפנברג ז"ל על העמידם לרשותי תצלומים אלה.

(8) התצלומים של הטפוסת הנגאטיבית (מעשה הגב' ה. ביברקאוט) מובאים כאן על פי העתקים "הפוכים" המעוררים את הרושם המוטעה שהאותיות בולטות. ציור הכתובת המובא בלוח ג, 8 מבוסס על הטפוסת, על תצלומים ממנה ועל תצלומה של הכתובת המקורית.

בכתבו על אותן כתובות כשלושים שנה לאחר מכן הודה מגלן: "המלה היחידה שהצלחתי לקרוא — וזאת בוודאות מוחלטת— היא "בית". בהניחו שהכתובת שייכת למצבת קבר—"כי אין לשכוח כי בכפר השילוח אנו נמצאים בעיר-המתים הגדולה" — הוא הוסיף: "כמעט ולא אעז לומר, שחשבתי לפעמים כי זהו קברו של שבנא או של אחד מחב-ריו, הואיל ודימיתי לקרוא בכתובת הגדולה את התואר המלא, אשר על הבית". אך מוטב להיזהר מאשליות כאלה, פירותיה של אופטימיות יתרה" (2).

קלירמון-גאנו דחה את המשך הדיון ב"נושא חתחת" זה, "בחכתי תמיד להודמנות לערוך את הבדיקות הנחוצות בלונדון על פי האבנים המקוריות", אך גם בשנים שלאחר כך לא פירסם כל דבר חדש בעניין זה.

אף נסיון מבין הנסיונות שנעשו עד כה—יותר משמונים שנה לאחר התגלית — לקריאת כתובות מקוטעות אלה, לא התקדם הרבה מעבר לפירוש שהציע קלירמון-גאנו — פרט להצעות בדבר כמה אותיות נוספות שאינן מצטרפות למ-לים (3). יתר על כן, עדיין לא פורסם תצלום ראוי לשמו או פכסימילה, שהיו מאפשרים לאנשי-מדע לבדוק את הקריאה "אשר על הבית", שהציעה — מתוך היסוס — קלירמון-גאנו. החוקרים קיבלו בדרך כלל את פיענוחו, ויש לציין שמעטים מאד ניסו את כוחם בכתובת רבת פגיונות זו (4).

במאמר זה אדון בכתובת הגדולה בלבד, הואיל ועדיין לא הגעתי לפירוש המניח את הדעת של הכתובת הקטנה (5). לצערי לא זכיתי לראות את המקור, והקריאה דלהלן מבוססת כעיקרה על בדיקה יסודית של טפוסת-נייר (squeeze). שנאות בית הנכות הבריטי להמציא לי (6). כן נעזרתי בתצ-

(2) כנ"ל Arch. Res. I, p. 313, n.

(3) השווה D. Diringer, Le iscrizioni antiche ebraiche palestinesi, Firenze, 1934, p. 107 ff.

(4) שם, ר' ספרות נוספת. האחרון שהזכיר כתובת זו הוא J. Simons, Jerusalem in the Old Testament, Leiden, 1952, p. 198, n. 1. הכותב: "קריאתה של כתובת רבת פגיונות זו הנמצאת עתה בבית הנכות הבריטי, בלתי אפשרית היא".

(5) תצלום טוב של הכתובת הקטנה מובא אצל דירינגר, שם, לוח י"ג, 1. הצעת קריאתו של דירינגר (שם, ע' 108) אינה נראית לי.

(6) חנני מביע בהודמנות זו את תודתי הכנה לכל אלה שעזרו לי

הקריאה כוודאית בהחלט. האותיות הראשונה והאחרונה נראות בבירור, והקו העליון של הזיגזג וחלקה העליון של הה"א קובעים את זהותן של אותיות אלה.

שורה שנייה

...אם — האות הראשונה הנראית בשורה זו בגזרת האבן שמימין לחור המרובע היא אל"ף, ואחריה קו נוטה כלפי מטה, העלול להתפרש ככ"ף, מ"ם, נו"ן או פ"א. הקריאה מ"ם מסתברת מהעניין. לפני האל"ף יש מקום לשתי אותיות נוספות, אך כמעט שלא נשאר מהן זכר בשטח המשובש. שתי אותיות אלו יידונו להלן, יחד עם האותיות החסרות בשבר הגדול שלאחר כך.

ועצמת (ועצמות) — בקצהו השמאלי של החור המרובע ניכרים הקווים האופייניים לראשה של ו"ו. חלקה התחתון של העי"ן שמור היטב, הצד"י במצב מצוין, והמ"ם ברורה (הקו הנראה בתצלום בזווית החיצונית של ראש המ"ם כנראה מקרי הוא). הת"ו הוצעה לי על ידי מר בארנט. המקום שהיה תפוס על ידיה משובש מאד, אולם ההשלמה מתקבלת על הדעת.

אמתה (אמתו) — כל האותיות ברורות לגמרי, אלא שקווי הזיגזג העליונים של המ"ם חלשים, כינוי גוף שלישי ב"אמתה" כתוב בה"א במקום הו"ו הרגילה. זוהי צורה קדומה, הבאה גם כמה פעמים במקרא: אהלה (בראש' ט, כא); עירה, סוטה (בראש' מט, יא). היא משמשת בקביעות בכתובת מישע: בנה, בתה, ארצה; בתעודות לכיש (11) היא מצויה בשם העצם עבדה (חרס 2, שורה 5) ובפעלים ידעתה (8.3), שלחה (3.21), לקחה (4.6). הוראתה של המלה אמתה תידון להלן.

אתה (אתו) — רק האות האחרונה שמורה היטב, שתי הראשונות הוצעו על פי סימנים חלשים בלבד. גם כאן הסימנים היא ה ולא ו. הקבלה קרובה נמצאת במכתב לכיש 12.3: אתה (אותו).

ארור — כל האותיות נראות בבירור, והן מצטיינות ברגליהן הגבוהות. שים לב לכתיב המלא. בניגוד לכתיב החסר של כתובת השילוח.

האדם — שתי האותיות הראשונות ברורות; האל"ף נכנסה בחלקה לתחום הה"א. הדל"ת שחוקה מאד, אך קווי המשולש ניכרים בבירור. המ"ם ניזוקה קשה, בתצלום נראים רק עקבות חלשים מן הקווים העליונים.

אשר — מן האות הראשונה לא נשתמר יפה אלא הקו המאונך. השי"ן שחוקה, אך ודאית לחלוטין. והרי"ש ברורה מאד.

שורה שלישית

שורה זו משתרעת על הרבע האחרון של הספין, אשר הורחב כדי להכלילה.

יפתח — היו"ד ניזוקה בחלקה, והקו התחתון הוארך דרך מקרה לצד שמאל. הפ"א ברורה, ואילו מן הת"ו לא נותרו, כנראה, אלא עקבות בלבד. החי"ת ניזוקה קשה, אך לאור מצבו הטוב של הקו המאונך השמאלי, ושאר סימנים, אין לפקפק בזהותה של האות.

(11) ג. ה. טורטשינר, תעודות לכיש, ירושלים ת"ש.

גם להבחין בעקבותיה של השלישית (9). האל"ף נחשבה לפני לקו"ף; צורתה המיוחדת תידון להלן. בחור הגדול הבא אחרי זה חסרות כשבע אותיות.

...יהו — היו"ד מסתברת על פי שרידים מחלקיה העל-יונים. ההא"ו והו"ו נשתמרו יפה.

אשר — האל"ף ברורה, פרט לחלקים מקוויה העליונים. השי"ן חלשה במקצת, אך בטוחה בהחלט. רגלה הארוכה של הרי"ש מקוטעת, וראשה המשולש קטן וחד.

על — שתי האותיות ברורות. בתצלום הטפוסת עלול צלו של השטח המשובש מתחת לעי"ן ליצור את הרושם המוטעה כאילו יש כאן בי"ת.

הבית — אותיות אלו נשתמרו יפה מאד. שני קוויה העליונים של היו"ד נפגשים בזווית חדה ויוצרים משולש אחרי הת"ו באה נקודת הפרדה.

עד כה קיבלנו משמאל לחור המרובע את הקריאה "...יהו אשר על הבית" (10). שלוש האותיות הראשונות נחשבות בדרך כלל לסופו של שם הנפטר, ושלוש המלים הבאות — לתוארו "אשר על הבית". כהצעת קלירמון-גאנו. הקושי שבהצעת קריאה זו הוא ברווח הגדול שבין התיבה "בית" לבין ה"א הידיעה שלה. הקרובה ללמ"ד של "על" שלפניה. פרופ' מזר, שאתו שוחחתי על הכתובת ושהעירני הערות רבות עניין, נוטה להסביר תופעה זו כטעות מצד החור, שהעתיק את הכתובת מטכסט מקורי שעל קלף או גומא. ייתכן שבטכסט זה נסתיימה השורה הראשונה בה"א, והאותיות שלאחר כך, "בית", באו בראשית השורה הבאה — כנוהג מקובל בטכסט טים קדומים. כשהתחיל החור להעתיק את השורה השנייה, חשב את האותיות הללו לתיבה נפרדת וכתבן בריחוק מה מן הה"א. הסבר אחר הוא שהחורת קלקל מקום באבן בחרתו את הה"א, ונאלץ משום כך לחרות את הבי"ת במרחק מה ממנה. לא פחות תמוה הוא העדרו של רווח לפני המלה "על" ולאחריה, בייחוד כשבשאר הכתובת נבדלות המלים באופן ברור, ועדיין אפשר להבחין נקודות הפרדה בכמה מקומות. אולם אין לי הצעה אחרת מתקבלת על הדעת בדבר חלוקת המלים; והואיל והאותיות ודאיות, יש לראות את קריאתו של קלירמון-גאנו כמבוססת כהלכה.

אין — שתי האותיות הראשונות ברורות מאד; באל"ף נשתמרה דוגמה יפה של צורת אות מיוחדת זו. מן האות השלישית אין רואים אלא את הרגל העקומה; הקווים העל-יונים נבלעו בשבר הבא אחרי זה. אפשרית כאן האות מ"ם או האות נו"ן, אך רק הנו"ן מאפשרת קריאה בעלת משמעות. פ"ה — שתי האותיות נהרסו, וכנראה נשתמרו רק קצוות של הה"א והקשת התחתונה של הפ"א. סיוע לקריאה המוצעת יש לראות בעובדה, כי אין כאן מקום ליותר משתי אותיות. כס"ף — כל שלוש האותיות ניזוקו במקצת, אך ניתן להבחין בבירור הן בטפוסת והן בתצלומים. אחריהן באה נקודת הפרדה.

וזהב — מלה זו ניזוקה בחלקה, אך אפשר לראות את

(9) קריאה זו הוצעה לי, באופן בלתי תלוי, במכתב מאת מר בארנט.

(10) בדקו זה לא כבר את הכתובת המקורית הגיע מר בארנט לאותה

הקריאה.

אֵת — האות הראשונה נשתמרה יפה מאד; השנייה נהרסה כמעט כליל.

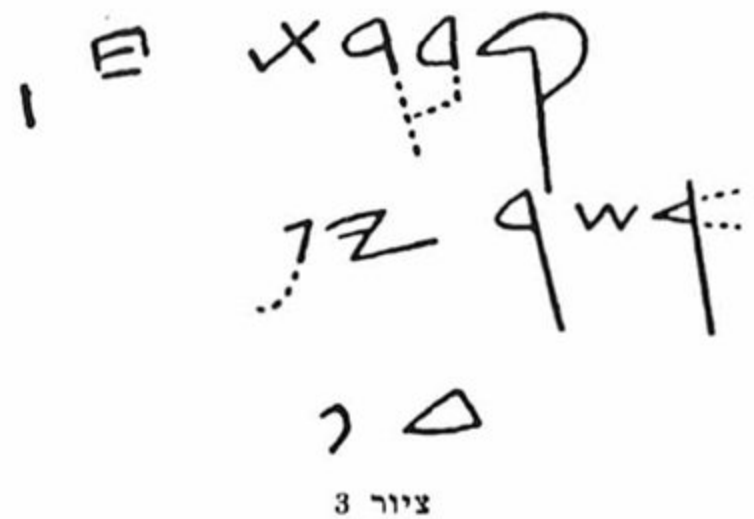
זֹאת — מצב האות הראשונה טוב מאד; השנייה ניזוקה בחלקה, והיא משתרבת לתחום הזי"ן. מן האות השלישית לא ניכרים אלא עקבות בלבד.

בסיכום הדברים המובאים לעיל אנו מגיעים לקריאת הכתובת כדלקמן: (12)

1. זאת [קברת ...] יהו אשר על הבית. אין פה כסף. וזהב.
2. [כי] אם [עצמתו] ועצמת אמתה אתה ארור האדם אשר
3. יפתח את זאת

מבחינת תוכנה דנה הכתובת בארבעה עניינים: א) ציון זהותו של בעל הקבר; ב) הצהרה שאין חפצי ערך במקום; ג) ציון תוכן הקבר; ד) קללה.

עניין א: מלת הרמז זאת מחייבת שיבוא אחריה שם עצם בלשון נקבה, ככל הנראה: "קברת". מלה חסרה זו מסתברת על פי השוואה לכתובת קבר אחרת, שגילה פרופ' רייפנברג בכפר השילוח לפני שנים מספר, במרחק כמה בתים מצפון לקבר שלנו (13). כתובת זו (ציור 3) אשר מעט מאד נשאר

ציור 3

ממנה, פותחת במלה קברת, צורת הנסמך של "קברה" (14). צורת הנקבה "קברה" באה תכופות במקרא כנרדף ל"קבר": "ויצב יעקב מצבה על קברתה הוא מצבת קברת רחל עד היום" (בראש' לה, כ); "וקברתני בקברתם" (בראש' מז, ל). על רוב מלכי יהודה נאמר: "ויקברו אתו בקברתו עם אבתיו בעיר דוד" (מ"ב ט, כח; כא, כו; כג, ל; דה"ב כו, כג). עיקר העניין שבקטע זה של כתובתנו הוא בתוארו של הנפטר: "אשר על הבית". תואר זה, שאפשר לפרשו "וזיר הארמון". מראה על בעל הקבר כעל פקיד רם המעלה, נושא משרה חשובה מאד בחצר המלך (15). ומצאנו במקרא

(12) האותיות שנקודה עליהן ניזוקו הרבה וקריאתן מסתברת בעיקר מן התוכן. המליץ הנחונות בסוגריים מרובעים חסרות לגמרי והן השלמות לפי העניין.

(13) א. רייפנברג, תגלית כתובת עברית חדשה מלפני גלות בבל, ידיעות י"ג (תש"ו), ע"ע 80—83.

(14) עתה, לאור כתובתנו, אפשר להניח בוודאות שגם לכתובתו של רייפנברג קדמה מלת הרמז זאת, שטושטשה עקב פגימת הסלע.

(15) השווה התארים ša eli bitāni-ša pān ēkalli בן-אשור, ר

שבע דוגמאות לתואר זה: א) אישיות עלומת שם, שהיתה ממונה על ביתו של יוסף במצרים (בראש' מד, א); ב) אחישר, אחד משרי שלמה המלך (מ"א ד, ו); ג) ארצא, אשר על ביתו של המלך אלה בתרצה, בירתה הקדומה של ממלכת ישראל (מ"א טז, ט); ד) עבדיהו הממונה על ארמונו של אחאב בשומרון (מ"א יח, ג); ה) יותם, בנו של המלך עזריה (עזריהו). שהיה "על הבית" בימי מחלת אביו (מ"ב טו, ה); ו) שבנא, אשר על הבית בימי חזקיהו (ישע' כב, טו); ז) יורשו אליקים בן חלקיהו (מ"ב יח, יח; ישע' לו, ג). דוגמה נוספת לאותו תואר מופיעה בטביעת חותם שנתגלתה בלכיש, ובה השם "גדליהו אשר על הבית" (16). בעל החותם זוהה בדרך כלל עם גדליהו בן אחיקם — שמינהו נבוכדנאצר למושל יהודה אחרי נפילת ירושלים (מ"ב כה, כב). גדליהו נרצח במצפה וכנראה גם נקבר שם.

כפי שמתברר מסקירה קצרה זו, אין אף אחד משמות פקידים אלה מתאים להשלמת השם הקטוע שבכתובת: או שהשמות אינם מסתיימים ב־יהו או שנושאייהם לא נקברו בירושלים. לשאלה חשובה זו נשוב בסוף המאמר.

עניין ב: המשמעות ברורה: הצהרה שאין כסף ואין זהב בקבר זה. הקבלות לכתובות אחרות ראה להלן.

עניין ג: טבעי לבקש בקטע זה את ניגודה של ההצגה השלילית הקודמת לו, כלומר, את ציון תוכנו של הקבר. על כן מותר להניח שבראשית הקטע בא ביטוי במשמעות "אלא". ביטוי כזה מתקבל על ידי תוספת התיבה כי לפני תיבת אם. הצירוף "כי אם" שגור בעברית מקראית להבעת ניגוד, בפרט אחרי שלילה, ונמצא גם במכתב לכיש 4, 9. בהמשך השורה אחרי השבר נזכרות עצמות "אמתו". על כן מסתבר ביותר שבשטח השבור נזכרו עצמות בעל הקבר עצמו, ונראית אפוא מאד ההשלמה עצמתו (עצמותיו) (17). מלה זו מאפשרת קריאה מתקבלת על הדעת: "...כי אם עצמתו ועצמת אמתה אתה".

הכינוי "אמה" במקום זה תמוה לכאורה. הוראתו הרגילה היא "שפחה", במקביל ל"עבד", או פילגש, ושני המובנים שכיחים במקרא. ל"אמה" בעברית יש הקבלה מובהקת ב־amtu בבבלית קדומה, והמלה משותפת לכל השפות השמיות. איך נסביר את קבורתה של אמה בקבר אחד עם אדוניה? ספר שמות (כא, ז—יא) דן במעמדה החוקי והחברתי של האמה, היא העלמה העבריה שנולדה בת חורין ואביה מכרה בנישואים מסוג מיוחד: אשה-אמה. אמה זו היתה נחותה במעמדה מאשה נשואה כדין, אולם זכויותיה היו מובטחות בחוק. מבחינה משפטית היתה האמה משועבדת, אך למעשה היה מקומה בבית תלוי לגמרי בעמדה שאדוניה ביקש להעניק לה (18).

E. Ebeling & B. Meissner, Reallexikon der Assyriologie, 1928, p. 464.

S. H. Hooke, A Scarab and Sealing from Tell Duweir, PEFQSt, 1935, p. 195 f.; S. Moscati, L'epigrafia ebraica antica 1935—1950, Roma, 1951, p. 61 f.

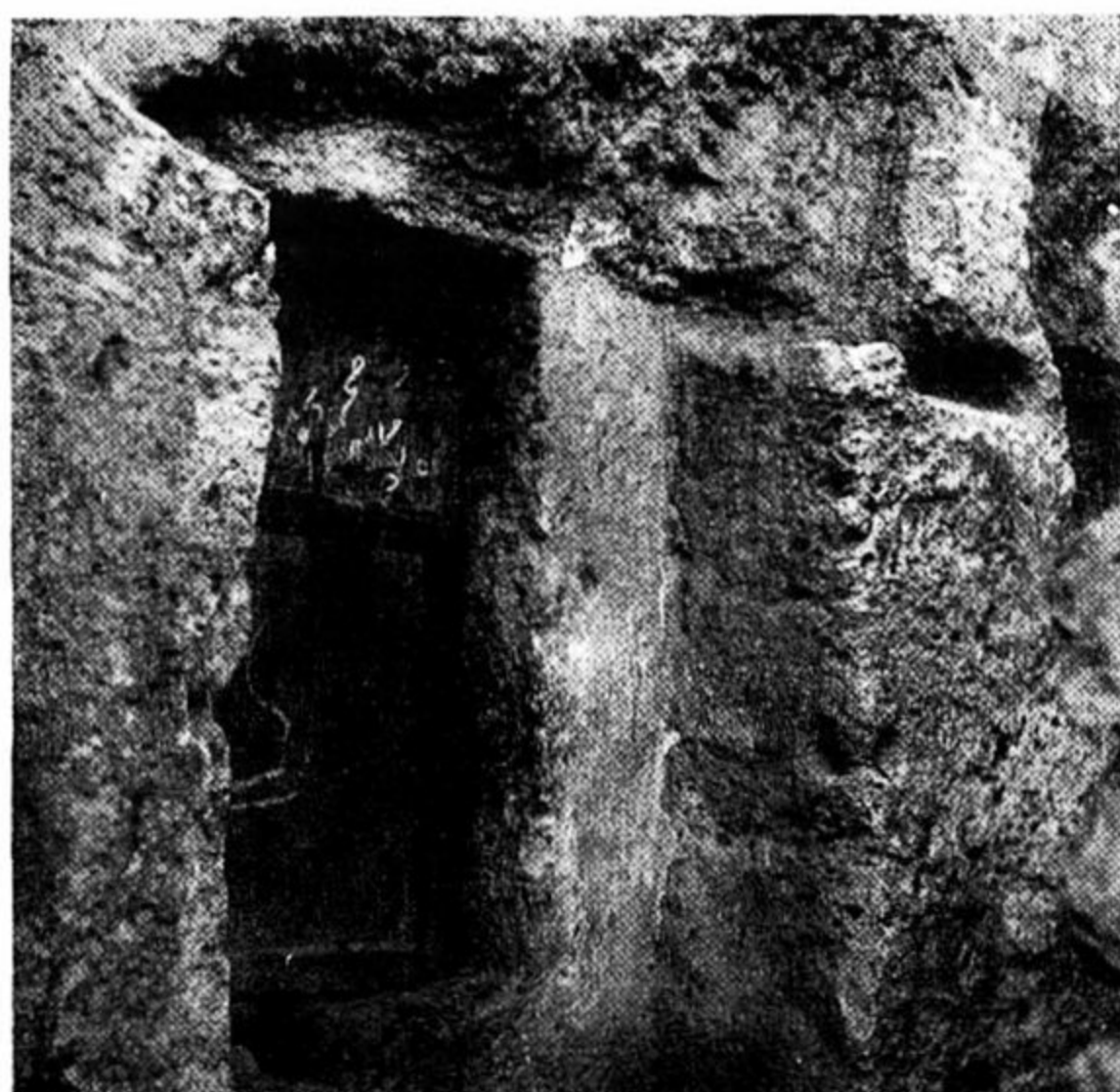
(17) הוצעה באופן בלתי תלוי על ידי פרופ' ב. מור ורב־אלוף י. ידן.

(18) מחקרים מפורטים על נושא זה נמצאים אצל: N. Neufeld,

ציור 1. פרט מתוך
האמצע של הטפוסת

ציור 2. החלק השמאלי
של הטפוסת

ציור 3. פתח המערה אשר בה נמצאה הכתובת

מגיעה נכללה בכתובות הקברים הצהרה, שאין במקום כל דבר בעל ערך, וכן קללות על שוחרי שלל.

להלן כמה הקבלות מובהקות: —

כתובת אחירם⁽²²⁾ (מן המאה ה"א לפסה"נ) היא הקדומה שבכתובות הקבר הפיניקיות הידועות, המכילות קללות על האיש שיחשוף את הארון.

בכתובת ארמית מתקופת כתובתנו בערך (כל' מן המאה השביעית לפסה"נ) מכריז אגבר, כהן שהר בניר שבסוריה, כדלקמן:

"... ולא שמו אתי כלי כסף ונחושת, בתכריכי שמוני למען לאחר (?) לא תשדוד משכבי. מי אתה שתעשוק ותשדוד אותי, שהר ונכל ונשך יבאישו מתתו ואחריתו תאבד"⁽²³⁾. ההקבלה הקרובה ביותר, הן מבחינת הלשון והן מבחינת הנוסח, היא כתובת פיניקית מצידון מן המאה החמישית—הרביעית לפסה"נ, החקוקה על ארון:

"אנכי תבנת כהן עשתרת מלך צידונים בן אשמנעור כהן עשתרת מלך צידונים שוכב בארון הזה. מי אתה כל אדם, אשר תעלה את הארון הזה, אל, אל תפתח עליתי ואל תרגיזני כי אין אתי כסף, אין אתי זהב וכל כלים לשוד. בלתי אנכי שוכב בארון הזה, אל, אל תפתח עליתי ואל תרגיזני כי תעבת עשתרת הדבר ההוא, ואם פתח תפתח עליתי ורגז תרגיזני אל יהיה לך זרע בחיים תחת שמש ומשכב את רפאים"⁽²⁴⁾.

בכתובת פיניקית אחרת, החקוקה על ארונו של אשמנעור מלך הצידונים, צנו של תבנת הנזכר לעיל, נאמר בין היתר: "... ושוכב אנכי בארון זה ובקבר זה במקום אשר בנית, קונמי את כל מלך וכל אדם, אל יפתח את המשכב הזה ואל יבקש בהם מנים כי לא שמו בהם מנים ... כי כל מלך וכל אדם אשר יפתחו עליית משכב זה ... אל יהיה להם משכב את רפאים ואל יקברו בקבר ואל יהיה להם בן וזרע תחתיהם ..."⁽²⁵⁾

הכתובות המובאות לעיל דומות לשלנו במבנהן ובלשונן, בהכילן ציון זהותו של הנפטר והצהרה שאין בקברו חפצי ערך אלא הגופה בלבד, ולאחר מכן בקשה לא לפתוח את הקבר, וכן קללה.

לפי שעה יודעים אנו על ארבע כתובות קבר עבריות קדומות, לרבות זו המשמשת נושא למאמר זה⁽²⁶⁾, ואולם הן קטועות כל כך, עד כי לא הצליחו עד כה לעמוד על תוכנן המקורי, וכתובת זו של "אשר על הבית" היא למעשה הראשונה בה נחגלה הנוסח של כתובת קבר עברית מתקופת המלכים.

ניתן להניח שכתובות קבר עבריות אחרות מאותה תקופה היו ערוכות בצורה דומה. בכתובת המקוטעת שגילה רייפנברג (כנזכר לעיל), שממנה נותרו רק שתי מלים וכמה אותיות

מעמדה של האמה בתקופת המקרא נדון על ידי בקצרה במקום אחר, בשעת דיון על חותם המכיל את הכינוי הזה⁽¹⁹⁾. שם ניסיתי להראות ש"אמה הנושאת חן בעיני אדוניה, שילדה לו בנים, היתה עלולה לדחוק את רגלי האשה הראשית ולעלות לדרגת אשה נשואה". לפי הירושלמי (כתובות ה, ב כט, ד) נחשבה פילגש במסיבות מסוימות כנשואה: "אשה יש לה כתובה ותנאי כתובה; פלגש יש לה כתובה ואין לה תנאי כתובה"⁽²⁰⁾. אפשר להעלות על הדעת, אפוא, שאדם סידר שיקברוהו עם אמתו האהובה, שהיתה אשתו לכל דבר, אף אם לא היתה בת חורין. בכל זאת יש להודות שהדבר תמוה⁽²¹⁾. הזכרת האמה כאן מורה אולי על כך שהקבר והכתובת הוכנו בחייו של בעל הקבר. מודעת היא, שהקדמונים הכינו את קבריהם בעצמם במקרים רבים (השווה ישע' כב, טז). עניין ד, המסיים את הכתובת, מכיל את הקללה. שי- מוש המלה אדם בצירוף זה מתמיה במקצת—המלה איש היתה נראית לנו יותר (השווה דברים כז, טו: "ארור האיש אשר יעשה פסל ומסכה"). אולם הקריאה המוצעת נראית בטוחה בהחלט, וכפי שנראה להלן, רגיל השימוש ב"אדם" בכתובות פיניקיות דומות. מצד ההבעה נראה הצירוף "יפתח את זאת" בלתי שלם. מורגש כאן צורך במלה "קברה", כל' "את הקברה הזאת". ייתכן שמלה זו הושמטה מחוסר מקום. המלה האחרונה, זאת, שבה ללא ספק אל אותה המלה בראשית הכתובת.

בכתובות הקברים של העולם העתיק יש שפע הקבלות לתוכן כתובתנו ולנוסחאות המשמשות בה. בימי קדם נחשדו תמיד הקברים, ובפרט קברי האצילים, כי הוטמנו בהם חפצי ערך יחד עם המת, והם נשדדו על ידי כובשים ושוודי קברים סתם עוד בתקופה מוקדמת מאד. כאמצעי

Ancient Hebrew Marriage Laws, London, 1944, pp. 68 ff, 118 ff; L. M. Epstein, Marriage Laws in the Bible and the Talmud, Cambridge, Mass., 1942, Chapter II: Concubinage; I. Mendelsohn, Slavery in the Near East, New York, 1949; G. R. Driver & J. C. Miles, The Babylonian Laws, I, Oxford, 1952. מצוטטת תעודה מעניינת, בה מתוארת שפחה שנקנתה על ידי בעל ואשתו כ"אשתו" (aššat בבבלית) של האיש וכ"אמה" (amat בבבלית) של האשה. N. Avigad, A Seal of a Slave-wife (Amah), (19 PEQ, 1946, pp. 125—132; שם פירשתי את המלה אמה שבחותם ב"slave-wife". לאחר מכן הובעה הדעה (על ידי אולברייט, אצל H. L. Ginsberg, Judah and the Trans-Jordan States from 734 to 582 B. C., Alexander Marx Jubilee Volume, New York, 1950, p. 356, n. 33) שאמה אינה אלא מקבילה בנקבה לכנוי "עבד" המצוי בחותמות; היינו בעלת משרה. מציאות הכינוי "אמה" בכתובתנו מונעת, כנראה, את האפשרות הזאת.

(20) השווה גם נויפלד, שם, ע' 124.

(21) דעה אחרת, הראויה לציון, הובעה למחבר על ידי רב-אלוף י. ידן. הוא סבור שהכינוי "אמה", גם בחותם הנ"ל וגם בכתובתנו, מתייחס לאשה נשואה כדן ולא לאשה-פילגש וכדו'. לפי זה משתווה "אמה" ל"אשה". י. ידן העיר שבמקורות ספרותיים אשוריים מכונה זקוט, אשתו של סנחריב מלך אשור, כ"amtū של סנחריב. השווה Hildegard Lewy, Nitokris Naqi'a, Journal of Near Eastern Studies, 11, 1952, p. 282, n. 92.

(22) ג. סלושץ, אוצר הכתובות הפיניקיות, תל אביב 1942, מס' 1.
(23) G. H. Cooke, A Textbook of North Semitic Inscriptions, Oxford, 1903, No. 65.

(24) ג. סלושץ, שם, מס' 9.

(25) שם, מס' 10.

(26) שלוש שנתגלו ע"י קלירמון-גאנו ואחת ע"י רייפנברג.

בודדות, מתחילה השורה הראשונה, כפי שראינו, בתיבה קברת, ואילו השנייה מכילה את האותיות אשר יפ... שאפשר עתה, לאור הכתובת שלנו, להשלימן בוודאות: "אשר יפתח". זאת אומרת, שגם כתובת זו הכילה קללה על פותח הקבר—וככל הנראה גם ביטויים אחרים דומים לאלה שבכתובתנו.

כתובות קבורה מאוחרות יותר נוהגות לפי המסורת הקדומה: בקברים יהודיים משתי המאות האחרונות לימי בית שני נמצאות כתובות, האוסרות את פתיחתו של הקבר או של הארון. כתובות אלה, הכתובות ארמית, מסתיימות בנוסחה הקצרה: ולא למפתח (לא לפתח). הדוגמה המפורסמת ביותר היא כתובת עוזיהו: ⁽²⁷⁾ "לכה התית טמי עוזיה מלך יהודה ולא למפתח" (ז.א.: לכאן הובאו עצמות עוזיה מלך יהודה ולא לפתחו!). מעל לפתחו הסתום של כוך נמצאה כתובת כתובה בצבע בזו הלשון: "כוכה דנה עביד לגרמי אבהתנה ארך אמין תרתין ולא למפתח עליהן" ⁽²⁸⁾ (ז.א. הכוך הזה נעשה לעצמות אבותינו, אורך שתי אמות, ולא לפתחו עליהם!). על טבלת אבן, שכיסתה לפניו על פתחו של כוך, חרותות המלים: "אבהתנ[ה] ולא למפתח לעל[ם]" ⁽²⁹⁾.

נוסחה דומה באה בכתובת קבר מתדמור מן המאה השלישית לסה"נ: ⁽³⁰⁾

"... ואנש לא יפתח עלוהי גומחא דנה עד עלמה לא יהוא לה זרע וגד עד עלמא ולא יקשט למן די יפתחיה עד עלמא..." (תרגומה: ואיש אל יפתח עליו את הגומחה הזאת לעולם, לא יהא לו זרע ומזל לעולם, ולא ייטב לזה שיפתחו לעולם).

מסורת זו הוסיפה להתקיים בתקופה הערבית. בייחוד ראויה לציון כתובת קבר ערבית משנת 937 לסה"נ, שנמצאה בירושלים ⁽³¹⁾. היא מסתיימת בקללה דומה ביותר לזו שבכתובת של "אשר על הבית": "ארור הדורך או הפותח את הקבר הזה". ואן ברשם (van Berchem) מעיר שנוסחות קללה באות רק באותן כתובות קבר ערביות שנמצאו בירושלים, ולפי זה סבורים שהמסורת היא מקומית. יש לציין שכל כתובות הקבר העבריות והארמיות-יהודיות הנזכרות לעיל נמצאו גם הן בירושלים.

הפאליאוגראפיה של כתובת קברו של "אשר על הבית" יש בה כמה קווים מיוחדים. הכתב בכללו דומה, בסגנונו ובצורתו, לכתובת נקבת השילוח, אך הוא פחות שוטף ומראה כמה תכונות מיוחדות (ציור 4).

לאל"ף צורה מיוחדת, שלא היתה ידועה עד כה. על פי

(27) א. ל. סוקניק, ציון עוזיהו מלך יהודה, תרביץ ב' (תרצ"א), ע' 288 ואילך.

(28) כנ"ל, מערת קברים יהודית בנחל קדרון, תרביץ ו' (תרצ"ה), ע' 190 ואילך.

(29) שם, ע' 195.

(30) קוק, שם, מס' 145.

M. van Berchem, Corpus Inscriptionum Ara- (31) bicarum, Jérusalem Ville, I, 1, 1922, No. 7. למר א. בן-חורין על שהעיר את תשומת-לבי לספר זה.

Siloam tunnel	Tomb inscr.	
†	†	א
ג	ג	ב
ד	ד	ג
ה	ה	ד
ו	ו	ה
ז	ז	ו
ח	ח	ז
ט	ט	ח
י	י	ט
כ	כ	י
ל	ל	כ
מ	מ	ל
נ	נ	מ
ס	ס	נ
ע	ע	ס
פ	פ	ע
צ	צ	פ
ק	ק	צ
ר	ר	ק
ש	ש	ר
ת	ת	ש

ציור 4

ראייה ראשונה היא נראית כקו"ף, אך אין קו"ף בצורה זו ממש באפיה גראפיה העברית. דומה שאל"ף זו לא נגזרה מן האל"ף הרגילה, אלא מן הצורה המאוחרת יותר, המצויה בכתובת השילוח. שני הקווים האופקיים מתחברים לזווית משמאל לקו המאונך, ועל ידי הוספת קו משופע מימין נוצר משולש גדול. המשווה לאות דמיון לקו"ף. קשה להסביר שינוי צורה מזור זה של האל"ף, שאין מקבילה לה בכתובות אחרות. אין לנו אלא לתמוה על כוחו היוצר של הכותב ולראות צורה זו כקורסיב מיוחד לו — אחד הקוריוזים שבפאליאוגראפיה העברית.

האות הסוטה השנייה היא היו"ד, שיש לה ראש משולש, הנוצר על ידי התקשרותם של שני הקווים משמאל לקנה המאונך.

בשאר האותיות אין כל דבר היוצא מגדר הרגיל. המ"ם, שלא כחברתה בכתובת נקבת השילוח, מראה את הצורה הקדומה של הראש הזיגזגי. לרי"ש שבשורה הראשונה ראש משולש מחודד, בניגוד לראש המעוגל של אותה האות שבורה השנייה. קניהן המאונכים של האותיות אל"ף, וי"ו ורי"ש מצטיינים בגובהם הבלתי רגיל: אותיות אלה ארוכות מן האותיות המקבילות — הגבוהות לערך — של כתובת הנקבה. רי"ש מעין זו נשתמרה גם מעל לפתחו של המונומנט המונוליטי הנודע בשם "קבר בת פרעה", הנמצא בקרבת הקבר דנן ⁽³²⁾. קנים ארוכים הם קו אופייני של הקורסיב העברי הקלאסי של המאות השמינית והשביעית לפסה"נ.

ברור כי הכתובת שלנו שייכת לתקופה שלפני גלות בבל. גבול תחתון לזמנה נקבע לה על ידי התואר "אשר על הבית", ששימושו לאחר חורבן ירושלים בשנת 586 היה בו משום דבר שלא בזמנו. מבחינה פאליאוגראפית קרובות אותיות כתובתנו במידה רבה לאלה של כתובת נקבת השילוח — פרט לסטיות המועטות שהוזכרו לעיל. במידה שהפאליאוגראפיה יכולה לשמש כבוסן מהימן לקביעת תאריך, אפשר לפיה לייחס את שתי הכתובות לאותו הזמן, כלומר, לשנת 700 לפסה"נ בקירוב. כנגד אחידות תאריך זו אפשר לטעון, שכתובת השילוח כתובה בכתב חסר, בעוד שבכתובת

(32) דירינגר, שם, לוח 12, 2.

שלנו כתוב הבינוני פעול ארור בכתוב מלא, דבר שלפי הדעה המקובלת משקף נוהג מאוחר יותר⁽³³⁾.

לפי טענה זו עלול זמנה של כתובת השילוח לשמש גבול עליון לכתובת שלנו, ותאריכה של זו יונמך במקרה זה במידת מה. אולם מחוסר חומר אפיגרפי פחותה ידיעתנו בנידון זה מכדי שנוכל להסיק מסקנות ברורות.

המפתח האמיתי לתאריכה של הכתובת הוא בשמו של הפקיד — ובלבד שיהא ידוע מן המקרא. מובן מעצמו כי השלמת שם המסתיים ב־יהו היא בחינת ניחוש, שהרי יש להניח שגם פקידים אחרים, שאינם נזכרים במקרא, נשאו את התואר "אשר על הבית" ונקראו בשמות המסתיימים ב־יהו. מן הראוי להצביע כאן על השערה שיער, רב־אלוף י. ידן. הוא הציע להשלים [שבנ]יהו, כלומר צורתו המלאה של השם "שבנא". אף כי הצעה זו היא השערה בעלמא, הרי האסוציאציות שהשם הזה מעוררן יש בהן כדי להצדיק דיון קצר.

מן המפורסמות כי שמות עבריים מסוימים, המסתיימים באל"ף, כגון עבדא, עזרא, אחא וכו', אינם אלא קיצורים מן עבדיהו, עזריהו, אחיהו וכו'⁽³⁴⁾. במקרא ובחותמות עבריים אנו מוצאים "שבנא" על יד "שבניה" ו"שבניהו"⁽³⁵⁾. כנראה שלפ־עמים קראו לאותו איש הן בשם המלא והן בצורה המקוצרת⁽³⁶⁾. והנה, השלמתו המוצעת של השם המקוטע שבכתובת: (שבנ)־יהו בצירוף התואר שלאחריו, מזכירה את הדמות המקראית הידועה "שבנא אשר על הבית", שקברו נזכר בנבואה מפור־סמת בפי ישעיהו (כב, טו): "כה אמר אדני יהוה צבאות, לך בא אל הסכן הזה על שבנא אשר על הבית: מה לך פה ומי לך פה כי חצבת לך פה קבר חצבי מרום קברו חקקי בסלע משכן לו". אפשר לציין דמיונות מסוימים בין תוכן הפסוק הזה לבין הממצא הארכיאולוגי. בשני המקרים נושא בעל הקבר את התואר "אשר על הבית". שבנא חי בימי מלכות חזקיהו, וזה מתאים לתאריך הכתובת, כפי שנקבע, בקירוב, לפי הפאלי־אוגראפיה. הנביא ישעיהו הוכיח את שבנא על שחצב לו במרומי סלע קבר שכנראה בלט לעין ממרחק רב. גם הקבר

(33) המחבר מודה לפרופ' נ. ה. טורסיני ולמר י. קוטשר על הערותיהם מלאות עניין בשיחה על נושא זה.

M. Noth, Die israelitischen Personennamen, 1928, (34) pp. 36 ff.

(35) דירינגר, שם, מפתח; מוסקאטי, שם, מפתח. השווה הערותיו של אולברייט ביחס לצורות השם הזה ב־1, n. 29, BASOR, 79, 1940. (36) לדעת הפרשנים נקרא "גן עזא" (מל"ב כא, יח, כו) כך על שם

הנדון כאן נחצב, כנראה, בחיי בעליו; יתר על כן איננו, כנהוג, תא תת־קרקעי בתוך הסלע, אלא מבנה סלע גלוי לעין (שאולי היה, לכתחילה, עטור פירמידה). לצופה מנחל קדרון אל עבר זקופות הסלע שעליהן עומד עתה כפר השי־לוח, נראה היה הקבר כחצוב במרומי הסלע. שאלתו התקי־פה של ישעיה: "מה לך פה ומי לך פה?" פירושה, לפי כמה מפרשים, ששבנא היה זר⁽³⁷⁾, ולפי אחרים—היה מדלת העם שעלה לגדולה והעז לבנות לו קבר בין קברי האצ־לים⁽³⁸⁾. ראוי לציין ששבנא הוא הפקיד היחידי במקרא המכונה "סכן", בעוד שאצל הפיניקים מצוי כנוי זה כשם נרדף למושל עיר וכיו"ב⁽³⁹⁾. בעקבות הפירוש הראשון (שלפיו שבנא היה זר) אפשר אולי לראות את המלה אמה התמוהה במקצת ואת הסגנון הפיניקי של נוסח כתובתנו באור אחר. אך בזה היינו מפליגים יתר על המידה לדון בעניין, המ־בוסס סוף סוף על השערה גרידא.

בעל הקבר — ויהיה שמו אשר יהיה — היה ללא ספק אחד משרי המלך, וקברו נמצא בתוך נקרופוליס, בה הובאו למנוחהם נכבדי העם ואנשי רמי היחש של ירושלים הבירה⁽⁴⁰⁾. הכתובת דנן צוינה על ידי מגִלָה כ"דוגמה המוסמכת הראשונה לאפיגרפיה המונומנטאלית העברית מתקופת מלכי יהודה"⁽⁴¹⁾ — שהרי היא נתגלתה עשר שנים לפני כתובת נקבת השילוח. עתה, לאחר פיענוחה, נוכל להוסיף שהיא הכתובת המונומנטאלית העברית הארוכה ביותר אחרי כתובת מישע וכתובת נקבת השילוח, והטכסט הידוע הרא־שון של כתובת קבר עברית מתקופת בית ראשון.

עוויהו המלך. עבדא בן שמוע בנח' יא, יז נקרא בדה"א ט, טו עבדיה בן שמעיה. זכר, אחד מראשי האבות (דה"א ח, לא), נקרא בפרק שלאחר כך (ט, לו) בשם זכריה. אחז מלך יהודה נזכר בכתובת חגלת פלאסר בצורתו המלאה י־א־ח־ז, היינו יהואחז (עי' אנציקלופדיה מקראית ירושלים חש"י, ע' אחז).

(37) הפרשנים מחולקים בדעה אם היה שבנא נכרי שעבד בשירות המלך, או שמא בא מישראל ומשום כך נחשב ביהודה כזר (השווה רד"ק ופרשנים חדשים שונים).

(38) G. B. Gray, The Book of Isaiah, I. The International Critical Commentary, 1949, p. 371 f.

(39) ר' נ. כלוסק, שם, מס' 1, 58A. השווה גם sūkinu-rābisu שבמכתבי אל־עמרנה: J. A. Knudtson, Die El-Amarna Tafeln, II, 1915, 256, 9.

(40) מקצת הקברים האלה נדונו בספרו של המחבר "מצבות קדם בנחל קדרון" העומד לצאת לאור בהוצאת מוסד ביאליק.

(41) קלירמון־גאנו, שם, ע' 305.

כתובת מקיסריה על כ"ד משמרות-הכוהנים

מאת מיכאל אבי-יונה

שמאל, ומימין יש שוליים חלקים, שרחבם המירבי הוא 12 ס"מ. גובה האותיות – 2.2 ס"מ. המרחק בין השורות – 1.5 ס"מ. בשבר זה נשתמרו רק התחלות של מלים.

מ..
מש..
מש..

אם-כי צבעו של שבר אחד שונה היום במקצת מזה של השבר השני ואם-כי נמצאו שני השברים בריחוק מקום זה מזה – נראה לנו, כאמור, שהם חלקים של אותה כתובת ונחתרו על אותו לוח. פחות מזה מתקבלת על דעתנו ההשערה, שאלה הם שברים של שני לוחות, שהאותיות שעליהם מצטרפות לנוסח של כתובת אחת. אחדות הכתובת מסתברת מתוך השוויון בגודל האותיות, בצורתן ובמרחקים שבין שורה לשורה. ארכה המשווער של הכתובת (ראה להלן) אינו מחייב את חלוקתה לשני לוחות.

המפתח לפענוח הכתוב נמצא בשבר 1. מתוך השוואת שברי הכתוב עם רשימת מקומות מגוריהם של כ"ד משמרות-הכוהנים וכינוייהם, כצורתה במקורות פיוטיים (ראה להלן), יש להסיק, שלפנינו קטע הכולל את המשמרות י"ז–כ':

חזיר ממליח
הפצץ נצרת²
פתחיה אכלה ערב
יחזקאל מגדל נוניה

ברי, שיש להשלים את השבר 2 כך:

מ[שמרת...]/מש[מרת...]
מש[מרת...]

כן נמצא לפני זמן-מה בקיסריה שבר 3, שתצלומו ממנו פורסם על-ידי ש. טלמון³. מאז נעלם השבר, ואין בידינו

2. זוהי ההזכרה היחידה של השם 'נצרת' הידועה לנו באפי-גראפיה, והקדומה ביותר בעברית. המקום נזכר ביוונית באוואנג'ליון, וביוונית וברומית – בספרי עולי-הרגל. בעברית הוא מופיע רק בכתב-היד של הפייטנים. בעניין ביטוי של השם – ראה: G. Dalman, *Orte und Wege Jesu* (2nd ed.), Gütersloh, 1921, S. 52 f.

3. S. Talmon, *The Calendar Reckoning of the Sect from the Judaean Desert*, *Scripta Hierosolymitana*, 4, 1958, p. 171

בחפירות שנערכו בצפון-קיסריה בקיץ תשכ"ב מטעם המחלקה לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית, בשיתוף עם ה"סאותרן באפטיסט תיאולוג'יקאל סמינארי", ליוויל, קנטוקי (ארצות-הברית)¹, נתגלו שני שברי-שיש כתובים עברית, שניהם, כנראה, חלקים של כתובת אחת. שבר אחד נמצא בשטח-החפירה ד', בנקודה הגבוהה ביותר של תעלת-נסיון, שנחפרה בגבעה מיוערת. גבעה זו נמשכת במקביל לשפת-הים, שעליה נתגלו שרידים של בית-כנסת. כ-70 מ' מדרום למקום זה, בשטח-החפירה ו', נחשף השבר השני, שהיה בשימוש משני בתוך רצפה של חדר ביזאנטי מאוחר. הרצפה הותקנה משברי לוחות-שיש, שנאספו מבניינים שונים, ובכללם שבר-לוח של סורג מבית-כנסת, שעליו מגולפים אתרוג ולולב.

שבר 1 (לוח ב, 4) עשוי מלוח-שיש אפור-כהה. ארכו 15.3 ס"מ, רחבו 12.4 ס"מ ועביו 2.4 ס"מ. על פני הלוח שרדו חלקים של ארבע שורות בכתב מרובע. גודל האותיות בשתי השורות העליונות הוא 2.3–2.5 ס"מ, ואילו בשתי השורות התחתונות – 1.6–2.1 ס"מ. הכותב הרגיש, כנראה, שהשטח הנותר קטן מדי, ועל-כן צמצם את גודל אותיותיו. המרחק בין שורה אחת לשנייה הוא 1.5 ס"מ. רוחב האות ח"ת שבשורה הראשונה הוא 3 ס"מ ורוחב הת"ו שבשורה השנייה – 3.6 ס"מ. הלמ"ד שבשורות השלישית והרביעית מתרוממת מעל לשורה ב-1.2–1.6 ס"מ, בעוד שהגמ"ל שבשורה הרביעית יורדת ב-1.1 ס"מ מתחת לשורה.

קריאת האותיות אינה קשה:

מליח..
נצרת..
אכלה..
גדל..

שבר 2 (לוח ב, 5) עשוי שיש אפרפר. שטחו 14.0×14.5 ס"מ ועביו 2.4 ס"מ. חרותות עליו שלוש שורות מצד

1. אני מחזיק טובה מרובה למחלקה לשיפור נוף הארץ ושימור העתיקות שליד משרד ראש-הממשלה, שהקציבה את רוב הסכומים הדרושים לביצוע החפירות; לעוזרי הראשי מר א. נגב; לפרופ' ג. וארדאמן מליוויל; ולעוזרי א. אורן, רחל חכלילי, מירה שפילברג וא. עובדיה. פרופ' וארדאמן היה ממונה על שטח ד', שבו נמצא שבר אחד מן הכתובת הנדונה, ואילו מר א. אורן – על שטח ו', שבו נמצא השבר השני.

משמרת ראשונה יהויריב כסרביי מרון
 משמרת שניה ידעיה עמוק צפורים
 משמרת שלישית חזרים מפשטה
 משמרת רביעית שעררים עיתהלו
 משמרת חמישית בלכיה בית לחם
 משמרת ששית בימין יודפת
 משמרת שביעית הקוצעילבו
 משמרת שמינית אביהכפר עו זיה
 משמרת תשיעית ישוע ארבל
 משמרת עשירית שכניה חבורת כבול
 משמרת אחת עשרה אלישיב כהן קנה
 משמרת שתים עשרה יקים פשוור צפת
 משמרת שלוש עשרה חופה בית מעון
 משמרת ארבע עשרה ישוב אב חצית שיחין
 משמרת חמש עשרה מעדיה בלגה יונית
 משמרת שש עשרה אבירכפר נמרה
 משמרת שבע עשרה חזירי מלית
 משמרת שמונה עשרה הפיצן נצרת
 משמרת תשע עשרה פתחיה כללה ערב
 משמרת עשרים חזקאל בן גלגל נויא
 משמרת עשרים ואחת יכין כפר יוחנה
 משמרת עשרים ושתים גמול בית חכיה
 משמרת עשרים ושלוש ליהגנתון אלמין
 משמרת עשרים וארבע מעייה חמת ארלח

שחזור הכתובת, תוך ציון הקסעים שנמצאו (ציור: חוה אבייונה)

צירוף שלושת השברים מאפשר שחזור הכתובת בשלמותה, על שלושת יסודותיה, היינו, המספר הסידורי של המשמר, שמו (בצירוף כינויו, אם אמנם היה לו כינוי) ושם המקום שבו ישב לאחר חורבן הבית. בצירוף הרצוף בזה נעשה נסיון להשלים את הכתובת כולה. הגובה המירבי של השורה, לרבות רווח אחד, הוא 4 ס"מ, וגובהה של רשימת עשרים וארבעת המשמרות היה אפוא 96 ס"מ. מידה

לבדוק עכשיו, אם גודל האותיות ושאר הסימנים הטכניים מעידים גם עליו, שהוא חלק של הכתובת הנדונה. וזה נוסח הכתוב שעל שבר זה:

[משמר]ת חמש ע[שרה]...
 [מש]מרת שש עש[רה]...
 [מ]שמרת שב[ע עשרה]

ידע איזו משמר יש על הסדר בכל שבת ושבת מצאו פרנסי בית-הכנסת לנכון לחקוק את שמות המשמרות כסדרם על לוח-שיש".

מנהג זה התמיד במשך דורות רבים. לפי מ. זולאי, נהגו "עוד בשנת דתשצ"ד (1034) ... בקצת קהילות להכריז בכל שבת על משמרו ולהתפלל לשיבתו אל כנו" בנוסח זה¹⁰: "היום שבת קדש שבת קדש לה' – היום איזו היא המשמרת? משמרת כך וכך – הרחמן ישיב את המשמרת למקומה מהרה בימינו אמן"¹¹.

עצם העובדה, שהפייטנים שחיברו קרובות לזכר כ"ד המשמרות היו קשורים כולם בארץ-ישראל¹², מאשרת את ההנחה, שמקורו של אותו מנהג הוא כאן; ואכן, בחוץ-לארץ ניטשטשה ידיעת מהותה האמיתית של זיקת המשמרות למקומות-מושבים – שהיו מקומות-גלות לאחר חורבן ירושלים וגירוש היהודים מארץ יהודה – במידה כזו, ששם התפללו לשיבת המשמרות למקומם בגליל.

הימצאותה של רשימת המשמרות על לוח-אבן, שהיה קבוע ללא ספק בקיר של בית-הכנסת, מעוררת את הבעיה, אם היתה קיימת אי-פעם אותה "בריתא של כ"ד משמרות", שקליין ניסה להרכיב מדברי הפייטנים וממקורות תלמודיים. אמנם בספרות התלמודית¹³ נזכרים מקומות-מושבים של הכוהנים בגליל, ומקומות אלה מתאימים לרשימת הכפרים שבכתובת שלנו ובפיוטים, אך אין הם מצטרפים לשלמות כ"ד המשמרות. קרוב יותר לוודאי, שהלוחות בבית-הכנסת שימשו מקור והשראה לפייטנים, שרקמו סביבם את קרובותיהם, ולעתים התרחקו מאוד מן המובן הממשי והפשוט של שמות המשמרות והאתרים¹⁴.

השברים של לוח-המשמרות מקיסריה, שפרופ' נ. אביגד מייחס אותם, על-סמך צורת הכתב, למאות הג' והד'¹⁵, הם העדות הקדומה ביותר למציאותה של רשימה מעין זו.

חוץ מסדר-המשמרות הקבוע בדה"א כד, מוצאים אנו בכתובת מקיסריה את הכינוי "אכלה" למשמרת פתחיה, המקביל לכינויים אחרים, כגון: "מסרבים" ליהויריב, "עמוק" לידעיה וכו'. אולם חשיבות מרובה יותר גודעת לרשימת המקומות שבהם ישבו המשמרות לאחר הגלייתם

זו אינה מחייבת חלוקת הכתובת לשני לוחות, ולפיכך העדפנו לשחזרה בלוח אחד.

כתובת קיסריה אינה היחידה שבה נזכרים משמרות-הכוהנים. כבר בשנת תרפ"ו פורסמה כתובת דומה, שנמצאה באשקלון בשנים תר"פ–תרפ"א⁴. וזה הנוסח שלה:

משמר ...
משמר ש...
משמר א...

בשעת מציאתה הוצע לשחזרה כך:

"משמר [ישוע] / משמר ש[כניה] / משמר א[לישיב]", והצעה זו נכללה בספרי-שימוש שונים. אולם לאור התגלית בקיסריה נראית יותר ההנחה, ששברי המלים לאחר "משמר" מכוונים למספרים סידוריים. בהתאם לכך יש לקרוא: "משמר [שנים] / משמר ש[לושה] / משמר א[רבעה]" או "משמר [שנים-עשר] / משמר ש[לושה עשר] / משמר א[רבעה עשר]".

הנוסח הקצר של רשימת כ"ד משמרות-הכוהנים שלפנינו מתאים להפליא להצעתו הסופית של ש. קליין, כפי שנתפרסמה על-ידיו ב"ספר היישוב"⁵, לאחר חקירה במשך שנים מרובות במקורותיה הפיוטיים והתלמודיים⁶. ואמנם כבר היו ברשותו באותה שעה קטעי הפיוטים, בעיקר של חדותה ושל ר' פנחס, שנתגלו בגניזה הקאהירית ופורסמו על-ידי מ. זולאי⁷. בשולי קרובות פיוטיות אלה אנו מוצאים בחלקים המקבילים לכתובת הנ"ל נוסח זה:

[ח]זיר ממליח משמ' שבע עשרה
הפ' נצרת משמ' שמונה עשרה
פתחיה אכ' ער' משמ' תשע עשרי
יחז' מגדל נוניה משמ' העשרים⁸

כבר עם גילוי של הלוח הנ"ל מאשקלון העיר ש. קליין⁹, ש"היה מנהג בארץ-ישראל להזכיר בכל שבת ושבת בתוך הפיוטים את שמות המשמרות... ואמנם כדי שכל הקהל

4. א.ל. סוקניק, שלוש כתובות יהודיות עתיקות מארץ-ישראל, ציון, א, ירושלים, תרפ"ו, עמ' 16–17; ש. קליין, הערות לכתובות הקודמות, שם, עמ' 20; E. L. Sukenik, JPOS, 15, 1935, pp. 156–157; J. B. Frey, Corpus Inscriptionum Judaicarum, II, Roma, 1952, No. 962

5. ספר היישוב, ירושלים, תרצ"ט, עמ' 162–165.

6. S. Klein, Beiträge zur Geographie und Geschichte Galiläas, Leipzig, 1909; בעברית: מאמרים שונים לחקירת ארץ-ישראל (וינה, תרפ"ד); idem, Neue Beiträge, Wien, 1923; idem, Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums, 67, 1923, S. 202; ibid., 71, 1927, S. 266; ibid., 73, 1929, S. 69–73; ראה גם: Windfuhr-G. Dalman, Palästina-Jahrbuch, 18/19, 1922, S. 80–89

7. מ. זולאי, לתולדות הפיוט בארץ-ישראל, ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, ה, תרצ"ט.

8. שם, עמ' קלח ואילך, קמה.

9. ציון (למעלה, הערה 4), עמ' 20.

10. ראה המאמר הנזכר בהערה 7, עמ' קט; השווה: Spanier, Monatschr. f. Gesch. u. Wiss. d. Jud., 73, 1929, S. 68

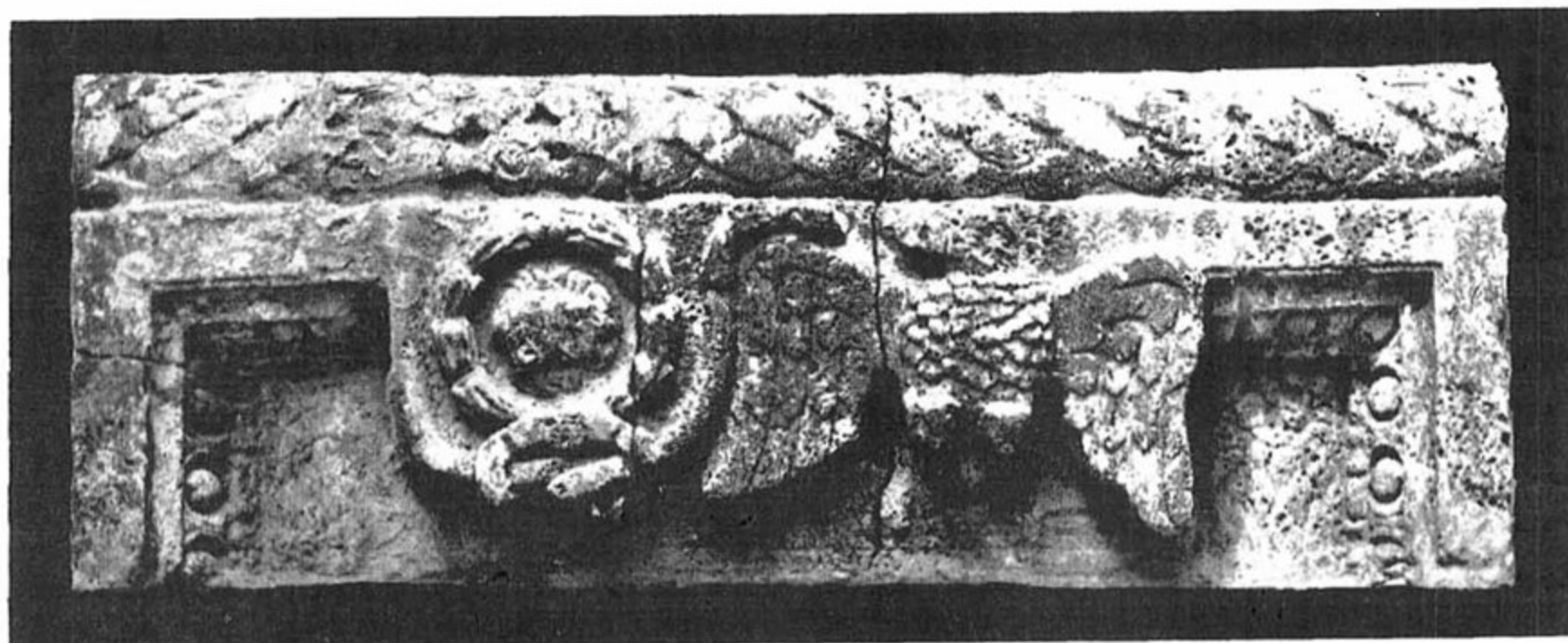
11. לפי כתב-היד Oxford MS Heb. 2738/6, Fol. 899

12. זולאי (למעלה, הערה 7), עמ' קטז, קכא; I. Davidson, Mahzor Yannai, New York, 1919, p. XIV; L. Zunz, Literaturgeschichte der synagogalen Poesie, 1865, S. 33

13. מקומות אלה נאספו על-ידי ש. קליין במאמריו ובספר-היישוב (ראה למעלה, הערות 5–6).

14. ראה הפיוטים של ר' אלעזר הקליר הנזכרים בהערות 18 ו-19 והפירוש לאחד הפיוטים, שפורסם על-ידי ל. גינצבורג בספר: גזי שעכטער, א, גיו-יורק, תרפ"ה, פרק ל, עמ' 249 ואילך.

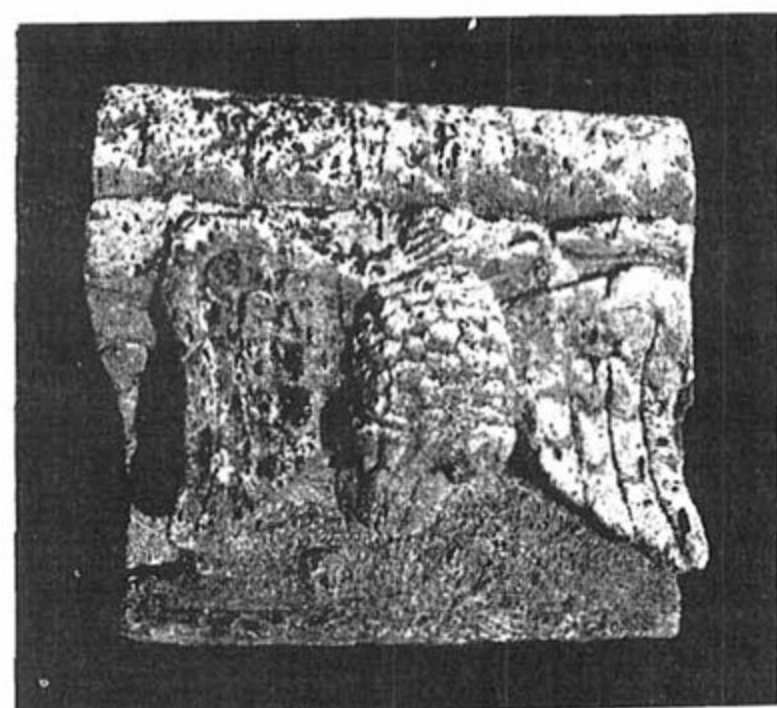
15. העובדה, שבחורבות בית-הכנסת עצמו נמצא מטמון של 2,700 מטבעות-ברונזה, שיש לייחס את הטמנתם לשנת 355/6 לספה"ג, מעידה, שבית-כנסת זה נבנה בסוף המאה הג' או בתחילת המאה הד' ונהרס באמצע המאה הד'.

1. משקוף מעוטר מצפת

3. אפרז עיטורי מצפת

2. הנשר השני של המשקוף מצפת

3. אביגד — משרידי האמנות היהודית העתיקה בגליל

מיהודה. אין ספק, שעל-ידי שמירת זכרם של מקומות אלה קיוו מנהיגי האומה לשמור על זהותו ומסורתו של כל משמר ומשמר, באופן שיהיה מוכן לצאת בשעת הצורך ממקומו בגליל ולעלות ירושלימה, על-מנת להמשיך בה בעבודתו בבית-המקדש הבנוי מחדש. קביעת רשימה זו על קירות בתי-הכנסת בארץ-ישראל מעידה על התקווה החזקה שפעמה בלב שארית היישוב בכל ימי השלטון הרומי לחדש את בניינו של בית-המקדש.

ברור, שרשימה זו חוברת לאחר חורבן הבית השני, וכנראה גם לאחר חורבן בית-תר. יודעים אנו על ארגונים של המעמדות, שכל אחד מהם נתרכז במחוזו, מסביב למשמר-הכוהנים, כעדות המשנה (תענית ד, ב): "על כל משמר ומשמר היה מעמד", באופן שלעשרים וארבעת המשמרות התאימו אפוא עשרים וארבעה מעמדות; וייתכן מאוד, כי מחוזות המעמדות התאימו למחוזות המנהליים, הטופארכיות, של מדינת היהודים. לפי חלוקה זו, היו ט"ו טופארכיות ביהודה המורחבת, אחת בשומרון, שלוש בעבר-הירדן היהודי וחמש בגליל¹⁶. וכבר הוכיח ביכלר, שאף-על-פי שעוד לפני חורבן הבית השני ישבו כוהנים בגליל, ישבו רובם ללא ספק ביהודה, לא הרחק מירושלים. הואיל והיהודים נשארו ביהודה גם לאחר חורבן הבית – לא היתה כל סיבה להעביר את מושבי הכוהנים משם צפונה; ומציאות הכוהנים ביהודה אפשרה ודאי את חידוש הפולחן בימי בר-כוכבא. לאחר חורבן בית-תר וגירוש היהודים מתחומה של אייליה קאפיטולינה באה תקופת-השמד ההדריאני, ועם סיומה, היינו, לאחר שנת 140 לספה"נ, בקירוב, באה התארגנותו מחדש של היישוב. מעוזה של היהדות הארצישראלית היה אז הגליל, ולשם הועברו שרידי משמרות-הכוהנים ויושבו בכפרים ובעיירות שונות, מעיתהלו בצפון ועד בית-ירח בדרום. מן הראוי לציין את העובדה, שבטבריה לא ישבו כוהנים כלל, שכן עיר זו מיסודו של הורדוס אנטיפס היתה בנויה על בית-קברות קדום ופסולה לכוהנים עד לימי שמעון בר-יוחאי. ונשאלת השאלה: האם מסביב לכפרים אלה רוכזו, נוסף על הכוהנים והלוויים, גם שאר אנשי המעמד? מכל-מקום ברור, שזהות המעמד והמשמר וזיקתם אל הזמן המיועד להם לעבודת בית-המקדש נשתמרו בקפ-דנות, אולי בעזרת לוחות מעין זה הנדון כאן, שהרי גם לאחר חורבן הבית דקדקו המשמרות והמעמדות בשמירת השבועות המיועדים להם בלוח בית-המקדש והתאבלו על חורבנו. וכך נאמר בתוספתא: "כל המכיר את משמרו ואת בית אב שלו..." (תענית ב, ב); "אנשי משמר ואנשי מעמד אסורין (בשבוע זה) לספר לכבס בין משחרב בית המקדש בין עד שלא חרב בית המקדש. ר' יוסי אומר: משחרב הבית מותרין

מפני שאכל להן" (שם, ב, ג). מכאן יוצא, שזכר סדרם של המשמרות נשתמר גם לאחר חורבן הבית ושימש כוח מאחד ומלכד לכל משמר ולכל מעמד. בעזרת הלוחות הכתובים בבתי-הכנסת נשתמרה מסורת זו; חלקי הרשימות הועתקו בספרות התלמודית, עד שנאחזו בהן הפייטנים במאה ה' ושזרו את רשימת המשמרות לתוך פיוטיהם. ייתכן, כי הדחיפה לכך ניתנה בשעת הטלת האיסור על התפילה בנוסח המקובל על-ידי שלטונות ביזאנטיון בתחילת המאה הז'¹⁷. הגזירה לא חלה על השירה הדתית, ועל-כן התחילו לשוות לתפילות ולברכות צורה של פיוט. נוהג זה נתקיים גם לאחר ביטול הגזירה, כלומר, לאחר הכיבוש הערבי של ארץ-ישראל. כאמור, נוספו במרוצת-הזמן פיוטים במספר גדל והולך על כ"ד המשמרות, שחלקם היה ידוע תמיד, כגון שני הפיוטים של ר' אלעזר הקליר "איכה ישבה חבצלת השרון"¹⁸, שנשתמר בסידור-הקינות הכללי לתשעה-באב, ו"זכור איכה אנו שפחנו", שנשתמר רק בסידור לפי מנהג איטליה¹⁹. בתחילת המאה הי"ב, כשנכתבו פירושים לפיוטי הקליר, נשכח כמעט לגמרי זכר הבסיס הטופוגרפי של השיר הזה. הפיוטים האחרים על אותו נושא, שנמצאו בגניזה הקאהירית, פורסמו על-ידי קאהלה²⁰ וזולאי²¹.

אולם חשיבותה של רשימת כ"ד המשמרות אינה מתמצה רק בכך שהיא משמשת זכר לסדרי-העבודה בבית-המקדש, העשויה להתחדש בבוא הזמן, שכן כבר בימי הבית היה לה תפקיד נוסף, הקשור בלוח-השנה. מאזומתמיד היתה בעיית הלוח כרוכה בקשיים גדולים ביותר לכל העמים ולכל הדתות. המסורת הדתית בישראל ודאי קשרה את המועדים, ששימשו מוקד להווי הדתי, עם חדשי הירח דווקא וקבעה את ההסתכלות במולד כנקודת-המפנה במניין. אולם ראיית המולד היתה תלויה במידה מרובה במקרה, וללוח שהיה מבוסס על כך לא יכלו להיות יציבות והמשך עד לגילויים של דרכי החישוב האסטרונומי המדויק. לעומת זה פשוט וברור הוא חשבון הימים והשבועות. בימינו משמש סדר הפרשיות לסימון השבועות, לפי סדרם במשך השנה, אולם חלוקת התורה לפרשיות שבועיות מאוחרת היא באופן יחסי; וזמן רב נחלקו המנהגים בין מחזור תלת-שנתי של הקריאות בתורה לבין מחזור שנתי, שנתקבל בסופו של דבר. לעומת זאת היה לוח-המשמרות רצוף וקבוע: כ"ד המשמרות עבדו בבית-המקדש, כל אחד פעמיים בשנה,

17. I. Davidson, *Mahzor Yannai*, New York, 1919, p. XVI; n. 50; Edelmann, *Oriens Christianus*, 3 ser., VII, pp. 19 f.

18. יצחק בן אריה יוסף דוב (S. Baer), סדר הקינות לתשעה באב, רעדעלסהים, תרכ"ז (1863), עמ' מג, ע"א, עד מה, ע"א-ע"ב; סב, ע"א-סה, ע"א.

19. ש. ד. לוצאטו, מחזור כל השנה כפי מנהג ק"ק איטאליאני, א, ליוורנו, תרט"ז (1856), עמ' קסח, ע"א-קע, ע"ב.

20. עמ' ב-יז; P. Kahle, *Masoreten des Westens*, I, Stuttgart, 1927, S. 84-86.

21. ראה הערה 7.

16. מ. אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים, תש"ט, עמ' 55, והספרות המובאת שם בהערות 2 ו-3. והשווה: A. Büchler, *Die Priester und der Cultus im letzten Jahrzehnt des jerus. Tempels*, Wien, 1895; idem, *JQR*, 16, 1904, pp. 196 ff.

אסטרולוגיות שרווחו בקרב עכו"ם ושהיה כרוך גם בתיאור האל היווני הליוס, הרוכב על מרכבתו במרכז הגלגל? הרי נאמר בפירוש, ש"אין מזל לישראל" (שבת קנו, ע"א). אמנם מאז באו היהודים במגע עם האסטרולוגיה הבבלית בגלגולה ההלניסטי רבו הנסיונות לפרש את כל תריסר העצמים המצויים בתורה במונחי המזלות²⁵: י"ב השבטים, י"ב האבנים בחושן-המשפט (פילון)²⁶ וי"ב כיכרות לחם-הפנים (יוסף בן-מתתיהו)²⁷. גודאינאף, לפי שיטתו, רואה בכך את סמל האלוהות כריכונו של עולם ("שליט קוסמי")²⁸. אנו סבורים, שיש לפרש את גלגל-המזלות, במקביל לרשימת כ"ד המשמרות, כסימני הלוח²⁹: המזלות קשורים עם י"ב החדשים שמהם מורכבת השנה³⁰, בעוד שרשימת המשמרות משלימה את הלוח-השנה, תוך ציון השבועות. כל הבוחן את תכונות הפולחן הדתי יעמוד על נקלה על חשיבותו הרבה של הלוח בעבודת-הבורא, הקבוצה במסגרת התורה. ללא מסגרת נוקשה זו מתערערים סדרי הפולחן והוא נהפך לתחושה מעורפלת של אלוהות. הלוח קובע את סדרי התפילות ביממה, את השבת, את המועדים, את הצומות – בקיצור, כמעט את כל הכיטויים של חיי הדת בצורתם הציבורית. רק הטכסים הכיתיים-הפרטיים – כגון: ברית-מילה, בר-מצווה, חופה וקבורת-המת – אינם קבועים מראש, אף-על-פי שגם הם מושפעים מקביעות שונות של הלוח. בלא לחפש אפוא מוכנים נסתרים בסמל הגלגל, המעידים, כביכול, על סטיות רציניות מדרכי ההלכה, יש לראות במזלות מעין תזכורת של הלוח הקובע. הגישה המתונה יותר ביחס לציורי אנשים ובעלי-חיים, שנתגבשה בקרב החכמים במאות הג'–ד', היתה תוצאת התרופפותו של מתח האליליות בקרב אומות העולם. מוכן, שאין הדברים אמורים ברשימת כ"ד המשמרות, שבחקיקתה הוקפד על שמירת המסגרת החמורה יותר של הכתב המקודש ל"עם הספר".

25. D. Feuchtwang, *Der Tierkreis in der Tradition und im Synagogenritus*, *Monatschr. f. Gesch. u. Wiss. d. Judenth.*, 59, 1915, S. 243–244, 249, 259.

26. *De vita Mosis*, II, 133–135; *Quis Rerum Divinarum Heres*, 26 176; *Quaest. in Exod.*, II, 109.

27. מלחמות היהודים, ה, ה, ה – 217.

28. E. R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, VIII, New York, 1958, pp. 166–215 (summary, pp. 215–218).

29. רמו לדעה זו נמצא ב-G. A. M. Hanfmann, *The Season Sarcophagus at Dumbarton Oaks*, *Dumbarton Oaks Studies*, Goodenough, II, Cambridge, Mass., 1951; I, p. 194 *op. cit.*, p. 168, n. 3.

30. תנחומא ויקרא (הוצאת בוכר), טז, א; במדבר רבה יד, יח; אסתר רבה ז, יא.

היינו, בסך-הכל 48. לא ידוע לנו, כיצד התגברו על השבועות הנוספים (שניים – בשנה רגילה, ושישה – בשנה מעוברת). על השימוש ברשימת-המשמרות כלוח-השנה למדים אנו מגנזיה של כת ים-המלח²². כת זו החשיבה מאוד את הכוהנים והקפידה על המשמרות בקרבם²³. סדרי-עבודתם המשווערים בבית-המקדש (שהרי לבני הכת, לרבות כוהניה, לא היתה דריסת-רגל בבית-המקדש הממשי) שימשו לה לקביעת המועדים. על כך מעיד קטע-הרשימה שנמצא במערת קומראן 4. הואיל והכת דגלה בלוח-השמש בן 52 השבועות, היה עליה להוסיף שני משמרות לכ"ד המשמרות המקובלים לשם יצירת שני מחזוריים של כ"ו שבועות כל אחד. אולם השימוש בהוספות אלו מוכיח, שהנוהג לבסס את לוח-השנה על סדר-המשמרות היה מקובל בישראל, ורק הותאם לצרכי הכת על-ידי התוספת הנ"ל. הכת הרחיבה את השימוש בלוח-המשמרות וסיגלה אותו למועדים, דבר שנבצר מאלה שדבקו בשנת-הירח.

השימוש ברשימת כ"ד המשמרות כלוח שנתי נרמז גם בקרובה המפורסמת של הקליר "זכור איכה אנו שפחנו", שבה משוחזרים בצורה מסובכת ביותר רמזים למקום-מושבו של כל משמר ומשמר הנזכר ברשימה הנ"ל²⁴, כגון: "פעמי מרון", "להפשיט האומנות" (מפשטה), "די עיתה לו" (עיתהלו), "ומלחם בהלנו (מירון)" (בית-לחם). במקרים אחרים נרמז שם המשמר ("כמימין כן יערוץ", "חלקי ואביה"), אך יחד עם שם המשמר בכל שורה שנייה מופיע בשורה הרביעית שמו של אחד המזלות, ובשורה החמישית – שם חודש. מוכן, שיי"ב המזלות הספיקו רק למחצית המשמרות, מיהויריב ועד יקים; וייתכן, שלגבי המחצית השנייה, ממשמר חופה ועד משמר מעזיהו, השתמשו באותם המזלות.

והנה, הקשר בין רשימת משמרות-הכוהנים וגלגל-המזלות קיים לא רק בפיוטי הקליר, אלא גם בשרידי בתי-הכנסת הידועים לנו. גלגל-המזלות מצויר ברצפות-הפסיפס בבית-אלפא, בחמת-טבריה, בנערן, בחוסיפה ואולי גם ביפיע, ואילו רשימות כ"ד המשמרות היו קבועות בקירות בתי-הכנסת בקיסריה ואשקלון, לפחות.

מאז נתגלה גלגל-המזלות לראשונה בנערן ובבית-אלפא ניסו רבים לפענח את משמעותו של עיטור זה. מה הניע את אבותינו לבחור בציור זה דווקא, שהיה קשור באמונות

J. T. Milik, *Vetus Testamentum*, Supplement to Vol. 4, 22 1957, pp. 24–25; S. Talmon, *op. cit.* (supra, n. 3).

23. ראה: י. ידין, מגילת מלחמת בני אור בבני חושך, ירושלים, תשט"ו (1955), עמ' 185–188.

24. בעניין המבנה והפירוש של פיוט זה – ראה ישראל ב-ר דוד זיל דאוידזאן, אוצר השירה והפיוט, ניו-יורק, תרפ"ט (1929), ב, עמ' 210–211, מס' 108.

קבוצת-כלים מקבר בירושלים מהתקופה הכנענית המאוחרת II

מאת רות עמירן

היבוא בראש הרשימה; לאחריה באה קבוצת הכלים המ-
קומיים; ואילו בסופה ניתנה קבוצת הכלים המקומיים,
העשויים כמתכונת כלי-היבוא.

כלי-היבוא

נמין את כלי-היבוא ונתאר אותם לפי ארצות-מוצאם, או
ביתר דיוק: לפי תרבויות-מוצאם. סדרת כלי-היבוא כוללת:
קובעת מיקינית אחת, פך סורי אחד, 24 כלים קיפרוסיים,
וכלי-בהט מצרי אחד.

קובעת (קיליכס) מיקינית (מס' 1) (לוח
ג', 1). תיאור: גובה: 10.5 ס"מ, קוטר: 11.4 ס"מ.
הכלי הוא במידת-מה בלתי-סימטרי. יש לו בסיס דיסקוס
עם שקערורית וכן אטום, שגבהו הוא כמחצית גבהו
הכללי של הקובעת. הקערית תפוחה קצת מתחת לשפה.
השפה חדה ופונה כלפי חוץ. מהשפה עד מתחת לתפיחות
הקערית באות שתי ידיות שטוחות. צבע הטין הוא צהבהב
חולי. בפנים ניכרים עקבות המריקה על האבניים. העיטור
בצבע חום מבריק מכסה את הבסיס והכך, השפה בפנים
ובחוץ, פסים על הידיות וכן שני זוגות של פסים על החלק
התחתון של הקערית. העיטור העיקרי, שאף הוא באותו
צבע, בא באזור העליון של הקערית, בין הידיות. המוטיב
כאן הוא "הלולייך הרץ" (Running Spiral), מסוג הלוליינים
דמויי-S. בצד האחד של הקערית נמצאים שני זוגות של
לולייך זה, ואילו בצדו השני — זוג אחד, שאליו מחובר
לולייך אחד ולצדו עומד לולייך בודד. על-יד אחת
הידיות מצויר אורנמנט-מילוי פשוט. לפי המיון של פורר-
מארק נמנית הקובעת הנדונה על הצורה 79, טיפוס
256—257⁴. המוטיב שלנו דומה ביותר למוטיב 46, דגם
55⁵. דגם זה מופיע, לפי פורומארק, על הטיפוס 256. דגמים
אחרים קרובים אליו מופיעים על-גבי קובעת מטיפוס 257.
הטיפוסים F 256 ו-F 257 מיוחסים על-ידי פורומארק לש-
לבים: Myc. III A : 2e — Myc. III A : 2l.⁶

4. A. Furumark, *The Mycenaean Pottery*, 1941, pp. 60–61, Figs. 16–17. אני מודה לפרופ' פורומארק על שהואיל
לאשר הגדרה זו במכתבו אלי מיום 23.10.59.
5. id., *ibid.*, p. 357, Fig. 60.
6. אי-התאמה זו למיון של פורומארק יש בה כדי להצדיק את
דבריה-בקורת על נוקשותו של אותו מיון. ראה, למשל: A.J.B. Wace, *Annual British School Athens*, 48, 1953, p. 15.

הקבוצה בת חמישים וששת הכלים, שעליה ידובר במאמר
זה, נמצאת ברשות בית-הנכות בצלאל משנת 1933, שבה
הועברה לכאן על-ידי מ. נרקיס ז"ל. הכלים נרשמו בספרי
האינוונטאר של בית-הנכות במספרים 7150—7244¹. הם
נתגלו במערת-קברים שנפרצה בדרך מקרה לרגל חציבת
היסודות לאחד הבתים בשכונת נחלת-אחים בירושלים,
באחד הרחובות היורדים לנחל-רחביה במדרונו השמאלי,
כ-800 מ' מצפון למצלבה. מחמת המסיבות המיוחדות של
גילוי הכלים לא היתה אפשרות להתקין תכנית של המערה
וכן לרשום את הכלים במצבם ובאתרם בחדר או בחדרים,
שהיו במערה. יש מקום לחשש שמא לא ניצלה אותה שעה
כל הקבוצה בשלמותה. סמוך לחשיפתה של קבוצת-כלים
זו פרסם עליה פרופ' ב. מזר מאמר², ובשני לוחות הביא
את תצלומיהם של שנים-עשר מבין כלי-היבוא החשובים
ביותר שבקבוצה. בשני מאמריו לתולדות ירושלים³ חוזר
מזר ומזכיר כלים אלה להדגמת דבריו על התקופה.

בקבוצה הנדונה מיוצגים רבים מהיסודות, המהווים בצי-
רופם את התמונה עתירת-הגוונים של תקופת הברונזה
המאוחרת, ובעזרתה ניתן לנו לחדור לכמה מבעיות-היסוד
של פרק-זמן זה. בהמשך הדברים ננסה להגדיר קבוצה זו
ולקבוע את העידן המדויק שלה במסגרת התקופה.

תיאור הכלים לסוגיהם וטיפוסיהם

56 הכלים מתחלקים לשלוש קבוצות, ומעניין הוא היחס
המספרי ביניהן: 27 כלי-יבוא (מס. 1—26, 56), 25 כלים
מקומיים (מס. 27—51) ו-4 כלי-חיקוי (מס. 52—55). בהעדר
כל ידיעה על מצבם וסדרם של הכלים במערה ועל חלוקתם
לקבוצות-קבורה, אורגן החומר בשלושת לוחות-הציורים
(ציורים 1—3) בהתאם לאופי תוצרתם. בזכות הקובעת
(הקיליכס) המיקינית היפה נקבע מקומה של קבוצת כלי-

1. בשנת 1952 הואיל מ. נרקיס ז"ל להרשות לי לעבד חומר זה
ולפרסמו בדפוס.

2. B. Maisler, *Cypriote Pottery at a Tomb-Cave in the Vicinity of Jerusalem*, *American Journal of Semitic Languages and Literature*, 49, 1932–33, pp. 248–253, pls. 2. עובדה מוזרה היא, שחומר חשוב זה נעלם מעיני רוב
החוקרים, בכללם שיאקוויסט וסטאבינגס, שעסקו בחומר הקיפרוסי
המיקיני שבארצות המזרח.

3. ספר ירושלים, ירושלים תשט"ז, עמ' 108 ולוח; אנציקלופדיה
מקראית, ג, תשי"ח, ערך ירושלים, עמ' 795, לוח י"ד—ט"ו.

אזור העמוק, פיניקיה, ארץ-ישראל ומצרים. בארץ-ישראל הוא נמצא עד עכשיו בחפירות שונות: לכיש מקדש I¹⁴, לכיש קבר 555¹⁵, אבו-הוואם שכבה V¹⁶ (החלק הקדום של השכבה, וראה להלן עמ' 29), יריחו קבר 5¹⁷, גזר¹⁸, שכם (בלאטה)¹⁹, עג'ול קבר 1164²⁰. הדיון לגבי התקופה, הנובע מהשוואות אלו ואחרות, יובא בעיקרו בפרק על ההשוואות הקבוצתיות. אולם מותר להקדים ולומר כאן, שממצאים אלה מעידים, שפך זה היה בשימוש במשך שני פרקי-זמן. הממצאים, שבתוכם נתגלה במצרים, מסייעים לאותה עדות. שם מופיע הוא בקברים המיוחסים לימי תחור-תימים הג', מצד אחד²¹, ובמצאים, שנחפרו בתל אל-עמארנה²² — עירו של אחנאטון, שהתקיימה רק עידן קצר (1358—1375 לפנה"ס), מצד שני. מאלפת היא העובדה, שלעיתים קרובות הוא מופיע יחד עם הפך האפור ארוך-הצוואר²³, שטיפוס מיוחד שלו נמצא בקבוצה שלנו — מס' 40 (וראה להלן, עמ' 28).

24 כלים קיפרוסיים (מס' 3—26). אלה נמנים עם סוגים קיפרוסיים ברורים, הידועים מקיפרוס ומארצות הלבנט כאחד.

הסוג של בסיס-הטבעת I (Base Ring I) מיוצג בקבר זה על-ידי שני בקבוקים (מס' 3—4, לוח ג', 3) (אנו נוקטים כאן בכינוי בקבוק ולא פך, שכן כך הוא מסומן במיון של שיאקוויסט²⁴, ולא כדאי לגרום לערבוב מושגים על-ידי שימוש במונחים שונים), שישה פכים (מס' 5—8, לוח ג', 3, 15—16), פך-תאומים אחד (מס' 13 ולוח ג', 5) וספל (טנקרד) אחד (מס' 14). כל הטיפוסים האלה

הקובעת הקרובה ביותר לזו שלנו, מבחינת צורתה, ממדיה ואף אי-הסימטריות הקלה שלה, היא זו שנמצאה בקבר 24 ביאליסוס שברודוס⁷. לגבי העיטור נביא שתי דוגמות: (1) מקבר 69 באנקומי (מחפירות המוזיאון הבריטי)⁸, המוגדרת כטיפוס F 255 והמתוארכת ל: Myc. IIIA:1; (2) מקבר מיקיני באתונה⁹, שהמוטיב שלה הוא "לולין רץ" משוכלל יותר. קובעת זו הוגדרה מבחינת צורתה כטיפוס F 264, ומבחינת העיטור שלה — כטיפוס F 259, כלור-מר, מתקופה זהה עם זו שלנו Myc. IIIA:2e — Myc. IIIA:2l. לפי הנתונים שברשותנו ניתן לשער, שמוטיב זה היה שכיח בעיקר בתוצרת המיקיני של קיפרוס¹⁰, על טיפוסים שונים של כלים, קרטיר, ספל, קנקנית-אגסית (Piriform jar) ועוד. פך "סורי" (מס' 2) (לוח ג', 2). פך תמיר זה נקרא בספרות הארכיאולוגית בשם "הפך הסורי", או "פך דמוי-כישור"¹¹. הוא עשוי על האבניים, דפנותיו עבות, עד כדי חצי ס"מ ולמעלה מזה, והוא מצטיין תמיד בחומר מנופה היטב, בצריפה שווה בכל עובי הדופן, בחיפוי עבה בגווני אדום, כרום וצהוב וכן במירוק כללי, שלעיתים ניכרים עקבותיו המאונכים לאורך גופו של הכלי.

לא נעסוק כאן בפרטי תולדותיו של כלי זה ובבעיות מוצאו¹², אלא רק במה שניתן ללמוד ממצאותו בקבוצה הנדונה לגבי תקופתה. לפיכך נסקור בקצרה את תפוצתו, המקיפה אזורים רבים של מזרח הים התיכון, שהם: קיפ-רוס¹³, אנטוליה (אמנם בעיקר קיליקיה, אבל גם במרכזה),

n. 22: "Precise dating of any phase of Mycenaean pottery is a refinement which our present knowledge does not justify". id., *Annual British School Athens*, 52, 1957, pp. 220—223: The Chronology of Late Helladic III B

Corpus Vasorum Antiquorum, Great Britain 7, Pl. 7.

25: 289. נראה לי, שפורומארק טעה בהגדירו קובעת זו מיאליסוס כטיפוס F. 255; היא דומה הרבה יותר לטיפוס F. 256.

8. A. S. Murray, *Excavations at Enkomi, Excavations in Cyprus*, London 1900, p. 40, Fig. 68: 1092; F. H. Stubbings, *Mycenaean Pottery from the Levant*, 1951, p. 27, Fig. 3.

9. Emily D. Townsend, A Mycenaean Chamber-Tomb Under the Temple of Ares, *Hesperia*, XXIV, 1955, pp. 187 ff. (במיוחד עמ' 210, לוח 74: 16).

10. Cf. e. g. *Corpus Vasorum Antiquorum*, Great Britain 1, Pls. 1—12. רוב החומר שבלוחות אלה הוא מאנקומי ומקצתו מקוריון.

11. H. Frankfort, *Studies in the Early Pottery of the Near East*, I, 1924, p. 108.

12. בעבודה אחרת אנסה להתחקות על מקורו של הכלי.

13. במיון הקיפרוסי ניתן כינוי מיוחד לכלי הזה (Red Lustrous Wheel-made Ware), שמשמשים בו מיארס, גיארסטאד, שיאקוויסט, סטיוארט ואחרים, אף-על-פי שאין הוא, כידוע, מתוצרת קיפרוס. ויש לתמוה על נוהג זה לכלול כלי-יבוא במיון של קירא-מיקה מקומית ולצייןם בנומנקלטורה חדשה, שלא לפי ארץ-מוצאם. אמנם גיארסטאד מתנצל על כך: E. Gjerstad, *Swedish Cyprus Expedition*, IV, 2, 1948, p. 269.

14. *Lachish II*, Pl. LI: 273.
15. O. Tufnell, *Lachish IV*, 1958, Pl. 79: 815.
16. R. W. Hamilton, Tell Abu Hawam, *QDAP IV*, pp. 44—45, nos. 274—5, Pl. XVII.
17. J. Garstang, Jericho, *AAA*, XX, 1933, Pl. XX; 7.
18. R. A. S. Macalister, *Gezer*, II, p. 177, Fig. 338.
19. סקירה על עונת החפירות 1926, שלא פורסמה, שמורה במוזיאון רוקפלר, מס' 925, I.
20. F. Petrie, *Ancient Gaza II*, Pl. XXXV, Type 74.
21. e. g. F. Petrie & J. G. Duncan, *Hyksos and Israelite Cities*, 1906, Pl. XII C; F. Petrie & G. Brunton, *Sedment II*, 1924, Pls. LX, LXIII, Groups 310, 256, 273 בהסתייגות את עדותו של שטיינדורף לגבי זמנם של פכים אלה באניבה שבנוביה, כיוון שמזדהה הוא עם דעתו של פרנקפורט (למעלה הערה 11), ומייחס את הקברים, לפי הפכים שנמצאו בהם, לתחילת ימי השושלת הי"ח (G. Steindorff, *Aniba II*, 1937, p. 135, Pl. 85, Type 43 a and 43 b).
22. T. E. Peet & C. L. Woolley, *The City of Akhen-aton I*, 1923, Pl. LI, Type XXXIX; H. Frankfort & J. D. S. Pendlebury, *The City of Akhenaton II*, 1933, Pl. LIII, No. XVIII 2.
23. e. g. Deshashe Tomb 72 & Sedment Tomb 273.
24. E. Sjoqvist, *Problems of the Late Cypriote Bronze Age*, 1940, p. 36.

סמך טיב החומר שלו ודרך-הצביעה שלו ניתן לייחסו לסוג זה. יש להעיר, שסוג זה (WP V או WP Va) אינו נכלל על-ידי שיאקוויסט בקיראמיקה של התקופה הקיפרוסית המאוחרת ואינו נדון בספרו. לדעת גיארסטאד³² שייכת הפכית ל-WP V וכן לפי המיון של דרפל-טיילור וסי-טון-ויליאמס³³ נכללת פכית מחודקת זו בסוג המכונה WP Va. כמרכז מעניין לציין, שאסטרומ³⁴ מייחס סוג זה WP V בכללו לתקופה הקיפרוסית התיכונה, אך מוציא מכלל זה את הפכית המחודקת הנדונה³⁵. אשר לכלי הזואר-מורפי, הרי טיב החומר והצבע שלו, דרך-הצביעה, ואף הידית הקבועה בגב החיה — מרשים לנו להכניסה למערכת העשירה של כלים דמויי-חיות, שבהם מצטיינת הקיראמיקה הקיפרוסית, שהיו שכיחים ביותר בסוג הנדון. אם נשווה את החיה שבקבוצה שלנו עם עשר הדוגמות, שמביא גיארסטאד³⁶ מתוך דוגמות מרובות אחרות, ניוכח מיד, שהחיה דושה בדוגמה שלנו הוא הביטוי הנטוראליסטי לעומת הגיאר-מטריות והסכימאטיות של רוב הדוגמות של גיארסטאד. המס' 9 בקבוצה של גיארסטאד דומה ביותר לדוגמה שלנו, למרות העיטור השונה. המס' 3 של גיארסטאד דומה לה בחומר ובצביעה, אולם הוא גיאומטרי ביותר. זהו הטיפוס המצוי בחפירות שונות בארץ, כגון, במגידו קבר 3004³⁷, או בתל אל-עג'ול קבר 408³⁸, ועוד נשוב לכך בהמשך הדברים. מן הראוי לציין כאן, שהכלי הזואומורפי מס' 7 בקבוצת גיארסטאד דומה ביותר לצלמית-הציפור, שנתגלתה בבית-הקברות על-יד תל אבו הוואם³⁹. מסיבה זו יש לחלק על דעתו של ענתי, שהגדירה כחפץ מיקיני. דוגמה אחרת, המעידה שצלמית-ציפור זו מתל אבו הוואם היא קיפרוסית ולא מיקינית, אפשר למצוא בקבר 25 מקוריון⁴⁰. אמנם זו שייכת לשלב מאוחר קצת יותר, אך היא מלמדת על זיקה משפחתית ברורה. אסטרומ מייחס דוגמה אחרת מאותה משפחה לסוג WP IV⁴¹.

נדונו בשיטתיות על-ידי שיאקוויסט. כולם, פרט לאחד, שכיחים בממצאים שונים בארץ, ועל המקבילות להם נצביע להלן, שעה שנדון בהשוואות הקבוצתיות. הטיפוס היחיד, שאינו שכיח בארץ, וכנראה אף לא בממצאים מקבילים בקיפרוס ובמקומות אחרים, הוא הבקבוק מס' 3. הוא עשוי מהחומר הרגיל ובצורה הרגילה של הסוג BR I, אך עיטורו — פסים לבנים — אינו רגיל בטיפוס זה. שיאקוויסט מכיר רק כלי אחד מטיפוס זה, הנמצא במוזיאון בפירינצי²⁵. ראשיתו של סגנון-עיטור זה הוא ב-BR I, אך בעיקר שכיח הוא ב-BR II. לאחר הופעת ספרו של שיאקוויסט פורסם כלי אחר מסוג זה בתוך הקבוצה הגדולה 213 ממינת אל-ביצ'א²⁶, ועוד נחזור לדון בה. כלי נוסף מסוג זה נמצא בקבר 216 בלכיש²⁷ (גם על קבוצה זו ידובר שוב בפרק על ההשוואות הקבוצתיות), אך חסר לו העיטור הצבוע. טיפוס זה מחקה את הפך הסורי הנזכר חיקוי מושלם ומדוק²⁸: דק: צורת הגוף זהה לגמרי לזו שלו, ואף בו צמודה הידית אל הצוואר ללא טבעת. גם הבקבוק מס' 4, שהוא צורה שכיחה ורגילה בקיפרוס ובממצאים מקבילים, מושפע מדמור-תו של הפך הסורי, אך עם זה נשתמרו בו כמה יסודות מיוחדים למשפחתו הקיפרוסית, כגון, אופן הצמדת הידית אל הצוואר באמצעות טבעת.

הסוג של בסיס טבעת II (BR II) מיוצג כאן על-ידי שני פכים (מס' 9—10), שני פכים עדשיים (צפחות) (מס' 11—12), פך גדול (מס' 17), קערה (מס' 26) וכן פך גדול אחד (מס' 18 ולוח ד', 9), שלדעת שיאקוויסט נמנה הוא על סוג זה²⁸, בעוד שדניאל²⁹ מייחסו לסוג BR I. הפכים הקטנים, הפך הגדול והפכים העדשיים מעוטרים בקבוצות של פסים לבנים — עיטור, שהוא אפייני ביותר לסוג BR II. סוג המונוכרומי (Monochrome), שלכל הדעות הוא אחיו של ה-BR I³⁰, מיוצג בקבוצה שלנו על-ידי קערה אחת (מס' 25).

סוג הבוקירו (Bucchero) מיוצג אף הוא על-ידי בא-כוח אחד (מס. 19, לוח ג', 4). הוא עשוי, כנראה, ביד. דומה לו מאוד פך-הבוקירו מהקבר 877C1 במגידו³¹.

הסוג הלבן המקורץ (White Shaved) מיוצג על-ידי פכית-דלייה אחת בלבד (מס' 20). זהו אחד מסוגי-היבוא הקיפרוסיים המצויים ביותר בארץ.

הסוג הלבן הצבוע (White Painted Va) מיוצג על-ידי שלושה פכיות בעלות-חדק (מס' 22—24 ולוח ג', 6) ועל-ידי כלי זואומורפי (מס' 21 ולוח ג', 7—8), שעל-

E. Gjerstad, *Studies on Prehistoric Cyprus*, 1926, 32. pp. 172–3; Id, *SCE*, I, passim.

J. Du Plat Taylor & V. Seton-Williams, *Classification of Pottery in the Cyprus Museum*, Nicosia, 1938, p. 12: "White Painted Va Ware" (והטבלה בעמ' 44).

P. Astrom, *The Middle Cypriote Bronze Age*, 34. Lund, 1957, Figs. XVI–XVIII.

35. פכית מחודקת זו חסרה בספריהם של שיאקוויסט ושל אסטרומ.

E. Gjerstad, *Studies*, pp. 176–7. 36.

Megiddo II, Pl. 247: 5. 37.

AG III, Pl. XL. 38.

39. ענתי, חפירות בבית-הקברות של תל אבו-הוואם (1952).

עתיקות, ב, תשי"ח, עמ' 85.

J. F. Daniel, Two Late Cypriote III Tombs from

Kourion, *AJA*, 41, 1937, pp. 56 ff., Pl. V: 58.

P. Astrom, *ibid.*, Fig. XV: 7. 41.

id., *ibid.*, p. 38. 25.

Cl. F.-A. Schaeffer, *Ugaritica II*, 1949, Fig. 53: 3. 26.

Lachish IV, Pl. 80: 848. 27.

Sjoqvist, *ibid.*, p. 39, Type 1a. 28.

J. F. Daniel, Review on Sjoqvist, *AJA*, 46, 1942, 29.

p.287.

Sjoqvist, *ibid.*, p. 76. 30.

Megiddo Tomb, Pl. 14: 21. 31.

מקבר 5 ביריחו⁵⁴, השנייה מהקבר בדומינוס פלוויט על הר הזיתים⁵⁵ והשלישית מקבר 11 בתל-פרעה (הצפוני)⁵⁶ — מלמדת, שהאחרונות קודמות במקצת לאלו שלנו.

קערות וקעריות (מס' 37, 41—45 ולוח ד', 15). ארבע מאלו (37, 43—45) נמנות על סוג הקערות המזוות. בכולן הזיווי הוא מנוון למדי. יש להעיר, ששתי הקעריות הזעירות (44, 45) מנוקבות בטבעת הבסיס שלהן, ואפשר ששימשו כמכסים. שתי הקערות הגדולות (41, 42) הן מדוגמות שכיחות ביותר. הדברים אמורים גם לגבי העיוות של הקערה 41. אפשר למצוא השוואות לכל כלי הקבוצה בקבר A 26 במגידו⁵⁷, בשכבה VIII במגידו⁵⁸ ובמקומות אחרים. הקערה 37 שונה מהאחרות בעיטור הצלב המצויר בצבע אדום ופס אדום על גבי השפה בפנים ובחוץ. עיטור זה בקערות הונהג לראשונה בתקופת הברונזה התיכונה ב' והוא מופיע גם עד השלב הנדון כאן של תקופת הברונזה המאוחרת. כהשוואות נזכיר את הקערה מהקבר 4 ביריחו⁵⁹, שבו נמצא גם כלי-חיקוי מיקיני מעניין, וכן קערה מהקבר 73 במגידו⁶⁰, המכיל גם מקבילות לקבוצת הקערות שלנו. שני סירי הבישול (מס' 46, 47) הם מהרגילים בתקופה הנדונה.

שבר קובעת (מס' 48). על-יסוד הבסיס הנמוך והמפושק והחיפוי האדום והממורק ניתן אולי לייחס שבר זה לסוג הקובעות העמוקות מעין אלו של הקבר 26 במגידו⁶¹. לקערית המחודקת (מס' 49) יש הרבה דוגמות, למשל, אלו שבקבר A 26 במגידו, שיש בו גם מקבילות לקבוצת הקערות שלנו.

פכיות דלייה (מס' 28—36). קבוצה זו מעניינת ברב-גווניותה, בעיקר בצורות הגוף. שפת התלתן שולטת. לקבר זה יש לצרף את פסיל החיה (מס' 27 ולוח ד', 16) הנושאת על גבה פכית מאותו סוג, בחינת הדגמה של בהמת-משא, כביכול. כמחצית הפכית שבורה, אך טיב החומר וצורת הבסיס מאפשרים לשחזרה בוודאות בשלמותה המ-קורית. אין זה, כמובן, כלי זואומורפי, ואיננו יכולים לצרפו לסוג זה, שהוא שכיח ביותר, כאמור למעלה, בקיפרוס. להיפך, כל הסימנים מעידים עליו, שהוא כלי מקומי. כהק-בלה לרעיון הגלום בו — יותר מאשר לדוגמה עצמה — אפשר להביא את החמור, הנושא על גבו אוכף ושני כדים, שנמצא במגידו בשכבה מאוחרת יותר (VII A)⁶².

- J. Garstang, Jericho, *AAA*, XX, 1933, Pl. XXII .54
P. Lemaire, Une Tombe du Recent Bronze au Mont des Oliviers, *Studii Biblici Franciscani Liber Annus V*, (1954–1955), Figs. 10 & 12 .55
R. De Vaux, *RB*, LVIII, 1951, p. 571, Fig. 9 .56
Megiddo Tombs, Pl. 58 .57
Megiddo II, Pl. 61 .58
J. Garstang, Jericho, *AAA*, XX, 1933, Pl. X: 4 .59
Megiddo Tombs, Pl. 64 .60
Megiddo Tombs, Pl. 57: 8 .61
Megiddo II, Pl. 247: 8 .62

הכלים המקומיים

פך ארוך-צוואר (מס' 40 ולוח ד', 13). כל התכונות היסודיות של צורת הכלי — הגוף הסגלגל, הבסיס השטוח-מעוגל, הצוואר הארוך, הידית וקישורה אל הצוואר — מחייבות לייחסו למשפחת "הפכים ארוכי-הצוואר האפורים"⁴²; ואו-לם מצד אחר מעידות הסטיות הקלות מן הקווים הרגילים של תכונות הצורה, ובעיקר הצבעים של פני הכלי (החיפוי הכרום הממורק והעיטור בפסים שחורים), שלפנינו תולדה של משפחה זו, שהיא מאוחרת במקצת מן הטיפוס היסודי. הטיפוס היסודי ידוע בשתי וריאציות עיקריות, שהן: בסיס שטוח ובסיס כדורי, המופיעות בחפירות שונות בארץ בממ-צאים ברורים של השלב הראשון של תקופת הברונזה המאו-חרת (הכוונה, כפי שנראה להלן, לשלב הראשון מתוך שלו-שת שלבי התקופה), כגון: מקדש I בלכיש⁴³, קבר 612 בתל-פרעה⁴⁴, וקברים שונים במגידו, למשל: 75⁴⁵, 251⁴⁶, 258⁴⁷, 1100 A⁴⁸, 2031⁴⁹ ו-3018 C⁵⁰. מעניין לציין, שתולדה מאוחרת יותר משלנו של משפחה זו היא הפך במגידו שכבה VII A⁵¹, בו שונות הן הפרופורציות בין הגוף לצוואר מאלו שבטיפוס היסודי וכן מעוטו הוא בפ-סים אדומים. פך אפור מעין זה מופיע, כאמור, גם בקיפרוס, במצרים ובנוביה⁵².

שתי קנקניות דו-חרוטיות דקות-צוואר (מס' 38—39 ולוח ד', 14). שתיהן מעוטרות עיטור מיטופי באזור הכתף, שבו מצוירים רק גבולות המיטופות, כלומר, ה"טריגליפים". שדות-המיטופות ריקים הם. אחת מהקנקניות מחופה כולה לבן מתחת לעיטור. לקנקנית זו היסטוריה מקומית ברורה, וקל לעקוב אחר מהלך התפתחותה לפי הצורות של תקופת הברונזה התיכונה ב'⁵³. ואף-על-פי-כן אין היא נמנית עם הטיפוסים השכיחים ביותר בתקופת הברונזה המאוחרת. השוואה בין שתי הקנקניות שלנו לבין שלוש קבוצות עשירות של קנקניות מסוג זה — האחת

42. אף משפחה זו, שדבר אין לה עם קיפרוס, זכתה לכינוי קיפרוסי (ראה למעלה, הערה 16): Black Lustrous Wheel-made Ware

Lachish II, Pl. LI B: 276 .43

F. Petrie, *Beth Pelet I*, Register of Cemetery 600, types in Corpus Palestine Pottery .44

Megiddo Tombs, Pl. 41: 23, 24 .45

Megiddo Tombs, Pl. 26: 17, 18 .46

Megiddo Tombs, Pl. 27: 9 .47

Megiddo Tombs, Pl. 45: 20, 21 .48

Megiddo II, Pl. 26: 12 .49

Megiddo II, Pl. 51: 2, 4 .50

Megiddo II, Pl. 71: 6 .51

e. g. *Sedment*, cf. n. 21 above; *Aniba II*, Pl. 81, Type 36 b .52

53. הנני סבורה, שהשקפתו של רייט, כי שני הכלים מהשכבה IVa בבית-שמש הם פרוטוטיפ של הקנקניות הנדונות, נכונה היא: E. Grant and G. E. Wright, *Ain Shems IV*, p. 114 & *AS III*, Fig. 2: 1, 2

בקווים כלליים, על תקופתה של קבוצת-קבר זו, אך חשיבות ראשונה-במעלה נודעת בתחום זה להשוואות הקבוצתיות דווקא, שכן בעזרתן נוכל לקבל מושג בהיר יותר על תפוצתם של סוגי הכלים הנדונים ועל התדירות, או המקריות, שבהצטרפותם של סוגים מסוימים לקבוצה אחת. על-סמך השוואות אלו תהיה לנו האפשרות לקבוע את תקופתה של הקבוצה הנסקרת כאן ביתר וודאות מאשר על-יסוד השוואות אינדיבידואליות בלבד. אין בידינו להביא את כל חומר ההשוואות הקבוצתיות, שהיה רצוי להסתייע בו למטרותנו, הואיל ועדיין לא נתפרסם בשלמותו (למשל שכבה IX בבית-שאן)⁷¹. הדברים אמורים בעיקר בקבוצות-חומר משכבות ולא מקברים.

א) תל אבו הוואם, שכבה V⁷². העובדה, ששכבה זו מכילה פכים סוריים (שם, עמ' 44, ציור 274) וטיפוס אחד של הקיראמיקה הדו-גוונית (עמ' 44, ציור 273), שנמצאו לפי עדות החופר באזור אחד, מצד אחד, וכן חומר מיקיני עשיר, שהוא שייך כולו או ברובו המכריע ל-Myc. IIIB⁷³, מצד שני, מעידה, ששכבה זו מורכבת בעצם משתי שכבות. ואכן מציין החופר בתכנית השכבה שני שלבים של בנייה. מתוך עיון בתכנית ניתן להסיק, שלתוכה נדחסו תכניות של שתי שכבות. ואמנם צדק, כנראה, החופר, כשקבע את ראשיתה של תקופת השכבה (הכפולה) ל-1400 לפנה"ס, בקירוב. כסיוע לכך עשוי לשמש החומר החדש, שנחפר על-ידי ענתי⁷⁴ בבית-הקברות הסמוך לתל, שבו נתגלה חומר מיקיני עשיר, שיש לייחסו ל-Myc. III A. על-כן יש לראות קשר בינו לבין הקדום שבשני השלבים של השכבה ה-V. לשלב זה שייכים האלמנטים הבאים, הדומים לאלה שבקבר צת-הקבר שלנו: פכים סוריים (מס' 274, 275), קערה קיפ-רוסית מסוג BR II (מס' 257), פך קיפרוסי מסוג BR II (מס' 258) ועוד. החופר מעיד על ממצאים אלה, שהם נתגלו "בשכבה התחתונה על החול".

ב) גזר, קברים 7 ו-30⁷⁵. שני הקברים עשירים מאוד בחפצי-לוואי. בקבר 7 מיוצגים—וכבר מקאליסטר הבחין בכך—רוב הסוגים השכיחים בתקופה הנדונה. כאן נתגלה צירוף אלמנטים, שהוא זהה כמעט לזה שבקבוצתנו: טיפוסים משני סוגי ה-BR, לרבות חיקוי בסוג ה-BR I

שני נרות (מס' 50, 51). בסיסם המעוגל מצד אחד וכן השפה שלהם, שיש בה התחלה של הדגשה, קובעים את מקומם בשלב האמצעי של התקופה הנדונה.

כלי-חיקוי

ספל (Tankard, Mug) (מס' 52). כלי זה, שהותקן על האבניים בחומר המקומי הרגיל והמחופה כולו באדום, מחקה חיקוי מדוקדק למדי את הטיפוס הקיפרוסי המקורי הרגיל, המופיע במס' 14 בקבוצה שלנו. בקבר 216 בלכיש, שכבר הזכרנוהו ושעוד נשוב לדון בו, יש ספל דומה לגמרי לשלנו⁶³.

שלושה כלי-חיקוי לכלים מיקיניים (מס' 53—55 ולוח ד', 10—12). שניים מהם הם קנקניות אגסיות (Piriform jar) (מס' 53, 55), בעלות שלוש ידידות מאוזנות. האחת היא חיקוי שלא עלה יפה ביד היוצר המקומי, ודומה, שהוא השלים את הבסיס שלא לפי המקור שהיה לפניו. לעומת זה מהווה הקנקנית השנייה חיקוי נאמן של המקור. חיקויים מעין אלה ידועים לנו מתוך חפירות רבות בארץ. נזכיר כאן את אלה מהקבר 555 בלכיש⁶⁴, ובעיקר מהקבר 13 ביריחו⁶⁵, ששימש זמן רב סלע מחלוקת רצינית בין החוקרים ושתארוכו למאה ה-14, שהוצע על-ידי ויס⁶⁶, מקובל כיום על הכל⁶⁷.

גם הפיקסיס (מס' 54), בעלת שלוש הידידות המאוזנות, היא חיקוי לדוגמות מיקיניות מקוריות מהסוג Myc. III A גביע-בהטמצרי (מס' 56). למרות צורתו הפשוטה—גוף גלילי, המתרחב במקצת כלפי מעלה—אין טיפוס זה מן השכיחים. בממצאים העשירים של כלי-בהט בתקופה זו לא נתגלו כדוגמתו, לא בקבר מהר הזיתים ולא בקברי מגידו⁶⁸. בקטלוג של המוזיאון בקאהיר נרשם כלי אחד דומה לו⁶⁹, אך ללא תאריך ודאי. בבית-הקברות הדרומי של אניבה שבנוביה מופיעה צנצנת-מרוקים מטיפוס זה⁷⁰. בית-קברות זה היה בשימוש בעיקר בתקופה החיקסוסית, אך גם בימי הדינאסטיה ה"ח".

השוואות קבוצתיות

בתיאור הכלים למיניהם וטיפוסייהם הבאנו השוואות אינדיבידואליות לכמה פריטים. כבר מתוכן אפשר לעמוד,

⁶³ Lachish IV, Pl. 84: 964.

⁶⁴ Lachish IV, Pl. 82: 940 e.a.

⁶⁵ J. Garstang, Jericho, AAA, XX, 1933, Pl. IV: 1, 2.

⁶⁶ A. J. B. Wace, Jericho Tomb 13, ABSA, XXXVII, 1936–7, pp. 259–262.

⁶⁷ W. F. Albright, The Archaeology of Palestine, p. 99.

⁶⁸ K. M. Kenyon, PEQ, 1951, p. 138.

⁶⁹ כלי זה אינו נזכר גם במאמרו של ע. בן-דור Palestinian Alabaster Vases, QDAP, XI, 1944, pp. 93 ff. הנני מודה למר יוסף לייבוויץ על עזרתו בחיפוש אחר חומר ההשוואה.

⁷⁰ F. W. V. Bissing, Steingefäße, Catalogue Général du Musée du Caire, 1904/7, No. 18638.

⁷¹ G. Steindorff, Aniba. II, 1937, Pl. 95: 19 & p. 146, Type XI.

⁷² אולברייט ייחס שכבה זו למאה ה"ד על-סמך בדיקה חטופה של החומר שבה, שנרשם בכרטסת של מוזיאון רוקפלר (שהוא רק חלק קטן מחומר השכבה). אפשר להסכים לקביעה זו.

⁷³ R. W. Hamilton, QDAP, IV.

⁷⁴ F. H. Stubbings, Mycenaean Pottery from the Levant, 1951, p. 79.

⁷⁵ ע. ענתי, מאמרו הנזכר בהערה 39 למעלה, עמ' 88.

⁷⁶ T. 7: Gezer II, p. 304–7 & III, Pls. 64–68; T. 30: Gezer II, p. 312–4 & III, Pls. 66, 74–5. אני מציינת את שני הקברים בקשר להערתו של מקאליסטר בכרך ב, עמ' 306, שהקבר קנית-האגסית מס' 42, המעוטרת בציור של "הלוליין הרץ" והמור פיעה בלוח 66 בין הכלים של קבר 7, שייכת בעצם לקבר 30. סטאבינגס מייחס אותה לקבר 7.

שמרובים בה כלי חיקוי לפך הקיפרוסי הגדול ולפיקסיס המיקינית.

(ו) מגידו, קברים שונים. צודקים אלה, הנוקטים גישה בקריתית לחומר המובא בלוחות השכבתיים בכרך ב' של מגידו, שכן ייחוסו של קבר לשכבה מסוימת עניין מורכב הוא, וכבר עמדו על כך סטיוארט⁸¹ ואסטרם⁸². בעצם יש לבדוק כל קבר לפי תכנו. נסתייע בדוגמה של הקבר 2031, שהכלים שנמצאו בו מפוזרים בלוחות של השכבה י"ב, בעוד שלפי החומר שבו אי-אפשר לייחסו לא לשכבה י"ב, ואף לא לשכבות י"א או י'; מקומו הוא, לכל המוקדם, בשכבה ט'.

(ז) בית שמש, קבר 11 (= 1)⁸³. זהו קבר עשיר מאוד, שהיה בשימוש תקופה ארוכה. עיקר החומר שבו היא קבוצה גדולה ומעניינת של כלים, הדומה לזו שלנו, היינו, כלים מיקיניים Myc. III A וכן חיקויים לכלים מיקיניים. הסוגים הקיפרוסיים מיוצגים כאן על-ידי הפכים הקטנים והספל מה- BR I, ואילו מה- BR II מופיעים הפך הגדול והקטן הצבועים לבן וכן הקערה. נמצאו בו גם פכיות מקור-צפות. החומר המקומי בקבוצה זו עשיר מזה שבקבוצה שלנו, ואולם יש דמיון בפכיות התלתניות או בקובעות הנמוכות. כאן נמצא כלי זואומורפי של חיה, הנושאת שני כדים, שהם משמשים צווארים למילוי הכלי.

(ח) חצור, קברים 8144—8145. קבר עשיר זה נתגלה בשטח ו' במתחם, וסקירה עליו עומדת להתפרסם בדין וחשבון, כרך שני, לוחות 128—138. הקבר מכיל חומר מגוון, הדומה מאוד לזה של קבוצתנו. הוא היה בשימוש במאה ה-14.

(ט) מינת אל-ביצ'א, ממצא 213⁸⁴. אוגרית ומינת אל-ביצ'א נתברכו בחומר מרובה ומעניין מאוד מעין זה שנמצא בקבוצתנו. נזכיר כאן רק את הממצא העשיר 213 (Depot 213 de l'Enceinte), המכיל את כל האלמנטים, שמנינו בקבר שלנו ובקבר 216 בלכיש. נתגלו בו כלים רבים משני סוגי ה- BR, לרבות הפך הסורי עם חיקויי הקיפרוסיים הרגילים וכן דוגמה אחת של חיקוי, ללא טבעת על הצוואר ועם עיטור לבן, הדומה למס' 3 שלנו. שיפר מייחס ממצא זה לתקופה האוגריתית המאוחרת ב' (UR 2), שנקבעה על-ידי לשנים 1365—1450.

(י) מצרים. במהלך הדברים הבאנו עדויות שונות על כמה ממצאים במצרים. מתוך חומר-ההשוואה הרב בחרנו שתי קבוצות, שנבדוק אותן ביחס לקבוצת-הקבר שלנו: (1) קבוצת-הקבר של מאקת בקאהון⁸⁵, המכילה פך סורי,

לפך הסורי; חיקויים לכלים מיקיניים; פכיות מקורצפות (White Shaved); ופכיות-דלייה מקומיות מכל הווארי-אנטים המופיעים בקבוצתנו. בקבר 30 חזרת תמונה דומה, ונוספה עליה קנקנית-אגסית מיקינית בעלת עיטור ספי-ראלי (ראה הערה 75), שיש לייחסה ל- Myc. III A.

(ג) לכיש, קבר 216⁷⁶. הממצאים בו דומים ביותר לאלה שלנו. ולא זו בלבד שרוב האלמנטים של כלי-יבוא נמצאים בה, אלא אף לרובו של החומר המקומי יש כאן מקבילות קרובות: פכיות, גרות וקערות. זהו קבר בן חדר אחד, שהכיל הרבה קברים, ומסביב לקירות נתגלו כ-200 כלים. מהסוגים המיקיניים נמצאו בקבר זה קנקנית-אגסית (לוח 83: 945) ופיקסיס, שהיא חיקוי מקומי (לוח 82: 915). מהסוגים הקיפרוסיים נמצאו כאן דוגמות רבות של שני סוגי ה- BR, לרבות חיקויים מקומיים צבועים של הפך הגדול, וכן חיקוי לספל (לוח 84: 964). נתגלו גם כמה דוגמות מהסוג הצבוע לבן V. בקבר זה נמצא אלמנט חשוב אחד, הנעדר בקבוצתנו, והוא הסוג הקיפרוסי המחופה לבן II (White Slip II). א. טפנל מייחסת קבר זה⁷⁷ לפרק-הזמן 1300—1450 לפנה"ס, שלפי שיטתה הוא חופף את השלב השני של תקופת הברונזה המאוחרת. נראה לי שהשנים 1300—1400 הולמות יותר את המסגרת, והן תוצענה להלן לתאריך השלב השני של התקופה.

מעניין לציין, שהקבר 555⁷⁸ בלכיש שייך, כנראה, לשלב זה, או קדם לו במקצת. הוא מכיל פך סורי, חיקויים לקנ-קנית-אגסית מיקינית וכן פך ארוך-צוואר אפור.

(ד) ירושלים, דומינוס פלוויט על הר הזיתים⁷⁹. זהו קבר עשיר, שנודעת לו חשיבות מרובה הן להכרת התקופה והן בתולדות ירושלים. נמצאו בו למעלה מ-1200 כלים, שלא כולם פורסמו בסקירה הראשונה הקצרה עליו. אין ספק בדבר, שתקופת השימוש במערה זו הייתה ממושכת, ויש להבחין בה, לפחות, שני שלבים: האחד חל בפרק-הזמן האחרון של תקופת הברונזה התיכונה ב', ואילו השני (הנוגע הפעם לענייננו) — בשלב הראשון של תקופת הברונזה המאוחרת.

(ה) יריחו, קברים 13, 5 ו-4⁸⁰. עמדנו למעלה על זמנו של הקבר 13, שהוא קרוב לוודאי מהמאה ה-14 לפנה"ס. הקבר 5 מכיל — נוסף על קבוצת-כלים מהשלב האחרון של תקופת הברונזה התיכונה ב' — קבוצה גדולה של כלים, שיש יסוד לייחסה לשלב הראשון, או לתחילת השלב השני, של התקופה הנדונה. תמונה דומה מתגלה בקבר 4: קבוצת-כלים מהשלב האחרון של תקופת הברונזה התיכונה ב' וכן קבוצה אחרת שהיא קרובה בזמן לזו שלנו.

81. BASOR, 138, 1955, p. 49.

82. Astrom, *ibid.*, p. 214.

83. E. Grant, *Beth Shemesb*, 1929, pp. 161–204; Grant–

Wright, *Ain Shems V*, 1939, pp. 43–45.

84. Cl. F.–A. Schaeffer, *Ugaritica II*, 1949, Figs. 52–53.

85. F. Petrie, *Illahun, Kabun and Gurob*, 1891, Pls.

XXVI–XXVII

76. *Lachish IV*, Pls. 52–54.

77. *Lachish IV*, pp. 213, 232–3.

78. *Lachish IV*, p. 245.

79. ר' למעלה, הערה 55.

80. J. Garstang, *Jericho, AAA*, XX, 1933.

השכבה IV, אבל נחרב לפני סופה. צירופי האלמנטים הקיפרוסיים והמיקיניים שבממצא הארמון תואמים למדי את הרכב הקבוצה שלנו: פך סורי, BR I, BR II, בוקירו, מונר-כרום Myc. III A מה שנוגע לחומר המקומי, הרי הקערה המסויגת בקטלוג של וולי כטיפוס 3 b (צבועה בפנים בפסים אדומים), מופיעה ברשימת החפצים של כל חדר כמעט בארמון, והיא אפיינית לממצא זה בכלל. בלא לחוות דעה על המחלוקת הנטושה בין החוקרים לגבי תקופתה של השכבה IV ולגבי המלכים — נראה לי, שהתאריך, שהוצע על ידי וולי בדין וחשבון הסופי (עמ' 392) כתקופתו של אילים-אילימה, השנים 1415–1422 לפנה"ס, הוא התאריך המוקדם ביותר הבא בחשבון. מכלול הכלים, שנמצאו בארמון, מתאים לשלב התיכוני של תקופת הברונזה המאוחרת, שראשיתו חלה סמוך לשנת 1400.

מסקנות

מתוך ניתוח החומר ראינו, שאין יסוד מספיק לפקפק באחידותה של הקבוצה הנדונה ולהניח, שהיא מייצגת שתי תקופות של שימוש בקבר, בדומה להרבה קברים אחרים בארץ. עם זאת מסתבר שקבוצה הומוגנית זו גדולה היא מכדי שאפשר יהיה לייחסה לקבר אחד בלבד. ניתן להניח שהכליים הונחו בכמה קברים, שהותקנו ברווחי-זמן לא ניכרים בין אחד לשני, אך לפי מצב ידיעותינו כיום אין בידינו להבחין ביניהם.

באשר לתקופת הקבר — יש להסיק מתוך כל חומר ההורחות המבוססות על ההשוואות, שהיא חלה במסגרת הרחבה של המאה ה-14, הכוללת את "תקופת אל-עמארנה".

פרק-זמן זה בתולדות ירושלים אינו מן הסתומים ביותר מבחינה דוקומנטארית⁹³, ואולם עני הוא למדי בעדויות ארכיאולוגיות. בחפירות השונות, שנערכו בעופל, לא נתגלה אף קטע מהשכבות של תקופה זו, ורק החרסים, שנמצאו בחתכים שונים⁹⁴, מאשרים מבחינה ארכיאולוגית את ידיעותינו ההיסטוריות. יש להזכיר כאן את קבוצת הכלים הקטנה (שמקורה, כנראה, קבר), שנמצאה בתוך בור-מים עתיק בחצר הארמון של הנציב העליון בממשלת המנדט⁹⁵, שאף אותה יש לייחס, כנראה, למאה ה-14. ברור, שהקבר של בית-הנכות בצלאל והקבר העשיר מדומיננס פלוויט שעל הר הזיתים מהווים תוספת חשובה ביותר לאוסף הידיעות הארכיאולוגיות על ירושלים.

בפתח דברינו (עמ' 25) הצבענו על העניין המיוחד שביחס המספרי בין החומר המקומי לחומר המיובא⁹⁶. יחס

חומר עשיר של BR I וכן אלבסטרון מיקיני מטיפוס F87 שהוא מקושט באותו דגם של ה-Sacral Ivy, שבו מקושט הגביע מהמקדש I בלכיש. מייחסים אלבסטרון זה לתקופת Myc. II A–B. קבוצה זו במכלולה היא דוגמה אפיינית לראשית השלב השני של תקופת הברונזה המאוחרת, כלומר, ראשית המאה ה-14. (2) הקבוצה השנייה אינה מקבר אלא משכבה, או ביתר דיוק: מחפירה, שזמנה נקבע בדיוק רב, מתל אל-עמארנה. חוקרים מרובים, ופטרי בראשם⁸⁶, כבר עמדו על חשיבותו של החומר המיקיני העשיר לקביעת התקופה, ועליו מבוססת כל הכרונולוגיה המיקינית. אנו מעוניינים גם בחומר הארצישראלי-סורי והקיפרוסי שנתגלה שם, שאינו מועט כל עיקר, אף-על-פי שהחומר הקיראמי מתל אל-עמארנה נתפרסם, לצערנו, רק בקיצור נמרץ. מכל-מקום גם המעט שהופיע בדפוס עשוי להקנות לנו תמונה דומה לזו של ממצא הקבר שלנו⁸⁷: פך סורי, קנקנים ארצישראליים, פכיות קיפרוסיות מקורצפות, הרבה דוגמאות משני הסוגים של ה-BR I וכן ה-WS.

(יא) קיפרוס. חומר ההשוואה מקיפרוס הוא רב ביותר, ועלה בידי לבדוק מקצתו בלבד. נעמוד כאן על ארבע קבוצות, שהרכבן דומה מאוד לזה של קבוצתנו: (1) הקבר 13 מאנקומי (מחפירות המשלחת השווייטית)⁸⁸, שהוא מכיל: פך סורי, BR I (גם ספל וגם טיפוס המעבר), קערה מסוג המונוכרום, קערות BR II, פכיות מחודקות WP V, פכיות מקורצפות וחומר מיקיני Myc. III A. (2) הקבר 12 מאנקומי (מחפירות שיפר)⁸⁹, שאף בו מיוצגים סוגים אלה ברובם. שיפר מייחס אותו למאה ה-14. (3) הקבר 88 מאנקומי (מחפירות המוזיאון הבריטי)⁹⁰, שנמצאו בו: דוגמה של פך בוקירו, קנקנית-אגסית מיקינית עם עיטור הלוליין הרץ, BR I, BR II (ועוד. 4) המקדש באיוס יקובוס⁹¹: חומר זה מעניין במיוחד לאור העובדה, שהוא שכבתי ולא קבר וכן מחמת הרמז לתפקידו של הפך הסורי המשתמע מתוך הקונטקסט. החופרים קבעו, שהמקדש הוא מהמאה ה-14. נמצא בו חומר מיקיני מקביל לזה שלנו וכן חומר קיפרוסי.

(יב) אל-ח'. וולי ערך השוואה בין החומר שמצא בארמון בשכבה IV לבין החומר הקיפרוסי והמיקיני⁹². הארמון, המיוחס לניקמיפה ולאילים-אילימה בנו, הוקם בתחילת

86. פטרי סבור, שאין להטיל צל של ספק בוודאות התקופה, שנקבעה לחומר מתל אל-עמארנה: (F. Petrie, *Tell el Amarna*, 1894, pp. 16–17, Pls. XXVI–XXX).

87. T. E. Peet & C. L. Woolley, *The City of Akhenaton* I, 1923, Pls. LI–LII, Types XXXIX–XLIII; H. Frankfort & J. D. S. Pendlebury, *The City of Akhenaton* II, 1933, Pl. LIII, Type XVIII 2.

E. Gjerstad, *SCE*, I, 88.

89. Cl. F.-A. Schaeffer, *Missions en Chypre*, 1932–35, Paris 1936, p. 88, Fig. 36.

90. A. S. Murray, *Excavations at Enkomi, Excavations in Cyprus*, London 1900, p. 34, Fig. 62.

91. E. Gjerstad, *SCE*, I, pp. 356 ff., Pls. LXVI–LXVII.

92. L. Woolley, *Alalakh*, Oxford 1955, pp. 354–376.

93. ראה למעלה, הערה 3.

94. R. A. S. Macalister and G. Duncan, *PEFA* IV, p. 33; Albright, *JQR*, 1930–31, p. 165–6.

95. D. C. Baramki, An Ancient Cistern in the Grounds of Government House, Jerusalem, *QDAP*, IV, 1935, pp. 165 ff.

96. על-יסוד התיאורים בספרי האיננונטאר של בית-הנכות בצל-

דקו, לשבצם בשלוש תת־תקופות וכן להצביע על הטיפוסים העיקריים, שהם אפייניים לכל אחת מהן. יש להעיר, שההקבלה וההתאמה של חלוקה זו עם החלוקה הפנימית של הקיראמיקה המיקינית אינן מקריות, שהרי כשם שהכרונולוגיה הארצישראלית של תקופה תלויה בכרונולוגיה המצרית, כן תלויה הכרונולוגיה של הקיראמיקה המיקינית על מסמר מצרי חשוב ויס. חד, שהוא: קבוצת שברי הכלים מסוג Myc. IIIA, שנמצאו בארמונו של אח'נאטון באל־עמארנה¹⁰².

לסוף נעיין בקונטקסט מעניין זה מבחינת הבעיות הכלליות של ארצות האגן המזרחי של הים־התיכון. נראה, שממצא זה עשוי לתרום את חלקו לבירורה של השאלה, שעסקו בה רבים (פטרי, ויס ובלגן, גיארסטאד¹⁰³, דניאל¹⁰⁴, שיאקוויסט וסטאבינגס¹⁰⁵), בדבר מוצאה של הקיראמיקה המיקינית, שנתגלתה במזרח הים התיכון: אם אמנם ממיקיני עצמה היא, או מהמושבות של יוצאי מיקיני, שהתיישבו באיים קיפרוס, רודוס וקוס. בקבר הנדון מכריעה בכמותה הקיראמיקה, שהובאה מקיפרוס, ואף הכלי המיקיני היחיד, שנמצא בו, מעיד על קרבת־סגנון מיוחדת לכלים המיקיניים, שנמצאו בקיפרוס וברודוס. עובדות אלו משמשות ביסוס לרעיון שכלי היבוא המיקיני שלנו הותקן בקיפרוס או ברודוס, ומהן הובא לירושלים.

מן הראוי להזכיר כאן את הקבר המיקיני מפרק־זמן זה לערך, שנחפר באריאופאגוס באתונה, המכיל — בצד כלים מיקיניים רבים וטובים — גם קנקן ארצישראלי טיפוסי ביר תר¹⁰⁶. פירוש הדבר, שהיו קיימים קשרי־מסחר ישירים בין ארצות הלבנט למיקיני עצמה, ולא דווקא באמצעות המושבות המיקיניות שבאיים.

F. Petrie, *Tell el Amarna*, 1894, pp. 16–17, Pls. 102, XXVI–XXX; H. Frankfort & J. D. S. Pendlebury, *The City of Akhenaton*, II, 1933, Pl. XIV: 1, 2, 4; J. D. S. Pendlebury, *The City of Akhenaton*, III, 1951, Pl. LXXVIII: 91; Pl. CIX.

103. החל ב־1926 מחזיק גיארסטאד בדעה, כי כל החומר המיקיני בקיפרוס הובא מן החוץ, שכן לא היו תושבים מיקיניים בקיפרוס. 104. דניאל (ר') למעלה, הערה 29) ושיאקוויסט סבורים, שהיו כאן מושבות מיקיניות, המכונות בפי שיאקוויסט בשם "ריכוזים מיקיניים", כנראה, כדי להימנע מן השימוש במונח "קולוניות". 105. סטאבינגס, ספרו הנ"ל (ר') למעלה, הערה 73), בעיקר מעמ' 106 ואילך.

106. T. L. Shear, *Hesperia* IX, 1940, p. 283, Fig. 24; Virginia R. Grace, *The Canaanite Jar in The Aegean and the Near East*, *Studies Presented to Hetty Goldman*, Locust Valley, New York, Fig. 6: 3.

כמותי מעין זה מציין גם כמה מהקבוצות, שהסתייענו בהן לשם השוואה, בעיקר אלו שמקורן הוא החוף הפיניקי־סורי. עובדה זו מעוררת כמה מחשבות, שלא כאן המקום לעמוד עליהן⁹⁷. בקשר לכך הזכיר פרופ' ב. מור את המכתב מתל אל־עמארנה⁹⁸, המתאר ברית בין מלכי ירושלים, עכו ואכ־שף, שהיתה מכוונת נגד החבירו⁹⁹. אותה ידיעה עשויה, כמובן, להסביר במידת־מה את הדמיון בממצאים של התרבות החמרית באזור ירושלים ובאזורי החוף הפיניקי.

מסקנה כללית אחת, הנוגעת לכרונולוגיה הפנימית של התקופה, נובעת מתוך ניתוח החומר: לפנינו שרשרת של שלוש חוליות עיקריות בהתפתחות הקיראמיקה של התקופה, שהן אחוזות זו בזו, מתפתחות זו מתוך זו, ואף חופפות זו את זו בפרטים מסוימים. קבוצת־הקבר, שעסקנו בה הפעם, מדגימה את החוליה התיכונה. לפיכך מתבקשת מאליה החלוקה של התקופה לשלוש תת־תקופות. כבר מזמן הסתמנה בספרות הארכיאולוגית — עם כל אי־האחידות שבה לגבי החלוקה הפנימית של תקופה זו — המגמה להבחין בה שתי לוש תת־תקופות. בעבודותיו של אולברייט, החל במאמרו על ההיסטוריה של תל אל־עג'ול ועד לספרו האחרון¹⁰⁰, משתקפת התפתחות הגישות לנושא זה. בספרו האחרון מתואר העניין כך:

תקופת הברונזה המאוחרת I A — המחצית השנייה של המאה ה־16;

תקופת הברונזה המאוחרת I B — המאה ה־15;

תקופת הברונזה המאוחרת II A — המאה ה־14;

תקופת הברונזה המאוחרת II B — המאה ה־13.

חופרי לכיש נקטו מזמן בחלוקה לשלוש תת־תקופות¹⁰¹, ואולם הנסיון לראות בשנת 1600 את ראשיתה של התקופה אינו מתקבל על הדעת, ויש להעמידה על 1550. בהתאם לכך יש לאחר את שאר התאריכים הפנימיים. בלוח הניתן להלן נעשה נסיון לארגן את הממצאים שנב־

אל יש להניח, שגם כשהקבוצה היתה שלמה היה קיים בה יחס דומה בין החומר המקומי למיובא.

97. למשל, בעיית מוצאו של הסוג BR II, שרבים טיפלו בה.

ראה לאחרונה בספרו הנ"ל של שיאקוויסט, עמ' 81–82.

98. *ANET*, p. 487: Letter published in *RA*, XIX, p. 106.

99. אני מודה לפרופ' ב. מור על הערה מעניינת זו ועל הערות מאלפות אחרות שלו בקשר לנושא הנדון.

100. W. F. Albright, *The Archaeology of Palestine*, pp. 98–99.

101. *Lachish*, II, 1940, e. g. p. 24; *Lachish*, IV, 1958, e. g. p. 6.

קבוצת-כלים מקבר בירושלים מהתקופה הכנענית המאוחרת II

1550	שכבות וקברים	סוגי הקיראמיקה
תקופת הברונזה המאוחרת I	לכיש מקדש I מגידו IX	מקומי: דר-גונוני, מאוחרים של יהודה; פך אפור ארוך-צוואר, קנקנית דו-חרוטית גבוהה
מחצית המאה ה-16 והמאה ה-15	קברים: יריחו 5 ירושלים, הר הזיתים מגידו: 75, 251, A-D, 1100, 3004 מגידו 2031	יבוא: פך סורי, Myc. II, Myc. I BR I
תקופת הברונזה המאוחרת II	לכיש מקדש II מגידו VIII הוואם V (החלק התחתון) בית-שאן IX	מקומי: פך ארוך-צוואר כרום, פך דו-חרוטי, קנקנית דו-חרוטית מוקטנת, סגנון המיטופות והת- חלת מיליון בצירים
המאה ה-14	קברים: ירושלים, בצלאל גזר 7, 30 יריחו 4, 13 לכיש 216 מגידו 78, 877C 1 חצור, קבר 8144-8145 בית-שמש 11 (=1)	יבוא: פך סורי, Myc. III A פסגת היבוא הקיפרוסי: BR I, BR II, בוקירו WS II
תקופת הברונזה המאוחרת III	לכיש מקדש III מגידו VII B הוואם V (חלק עליון)	מקומי: עושר בסגנון המיטופות
המאה ה-13	קברים: מגידו 8	יבוא: פסגת היבוא המיקיני: Myc. III B הרבה WS II מעט BR

רשימת הכלים מספר האיננוטר במוזיאון בצלאל ותיאורם

ציור 1

- 1 — 7150 — טין צהבהב-חולי ; עיטור חום מבריק ומתקלף במקצת ; הבסיס מעוות במידת-מה.
- 2 — 7151 — טין ורוד ; חיפוי עבה חום בהיר-צהוב.
- 3 — 7163 — טין חום ; חיפוי אפור-חום ; עיטור לבן.
- 4 — 7223 — טין חום צהבהב ; חיפוי דק חום-אפור.
- 5 — 7160 — טין חום ; חיפוי אפור-חום.
- 6 — 7164 — טין חום-אפור ; חיפוי אפור-חום.
- 7 — 7159 — טין חום ; חיפוי דק אפור-חום.
- 8 — 7162 — טין חום-ורוד ; חיפוי דק חום-אפור.
- 9 — 7161 — טין חום-ורוד ; חיפוי חום-אפור ; עיטור לבן.
- 10 — 7158 — טין חום-ורוד ; חיפוי אפור-חום ; עיטור לבן.
- 11 — 7157 — טין חום-צהוב ; חיפוי דק אפור-חום ; עיטור לבן.
- 12 — 7196 — טין חום בהיר ; חיפוי דק חום בהיר ; עיטור לבן.
- 13 — 7227 — טין חום בהיר ; חיפוי אפור-חום.
- 14 — 7153 — טין חום-צהוב ; חיפוי דק חום-אפור.
- 15 — 7244 — טין חום ; לבה אפורה ; אכול.
- 16 — 7239 — טין חום ; חיפוי דק אפור.
- 17 — 7155 — טין חום-צהוב, חיפוי דק צהוב-אפור ; עיטור לבן ומתקלף.
- 18 — 7181 — (מצויר ע"פ תצלום).
- 19 — 7182 — טין חום-צהבהב ; חיפוי חום-אפור, עשוי, כנראה, ביד ומכוסה צמידה עבה בחוץ ובפנים.
- 20 — 7222 — טין צהבהב-ורוד, מנופה ומקורצף.

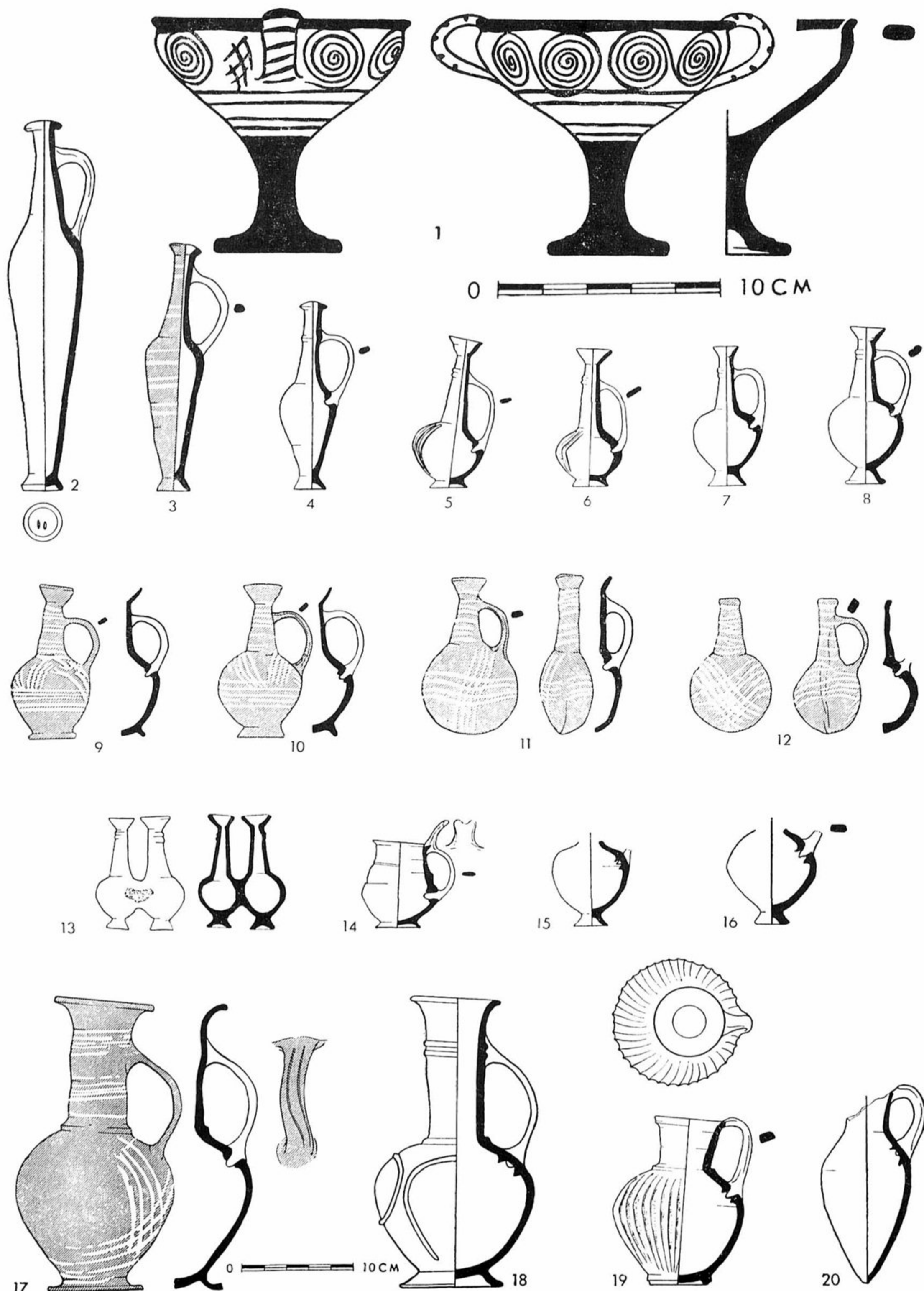
ציור 2

- 21 — 7184 — טין צהבהב-ורוד ; עיטור שחור.
- 22 — 7202 — טין צהבהב-ירקרק עשוי ביד ומקורצף ; עיטור שחור.
- 23 — 7152 — טין צהבהב, עשוי ביד ומקורצף ; העיטור נצרף בחלקו לחום-שחור ובחלקו — לחום-אדום. מתקלף.
- 24 — 7200 — טין צהבהב, עשוי ביד ומקורצף ; שרידי צבע חום ?
- 25 — 7221 — טין חום בהיר ; חיפוי חום.
- 26 — 7193 — טין חום-צהוב ; חיפוי חום-אדום.
- 27 — 7233 — טין חום בהיר ; לבה אפורה ; גריסים לבנים ; עיטור אדום.
- 28 — 7231 — טין חום בהיר.

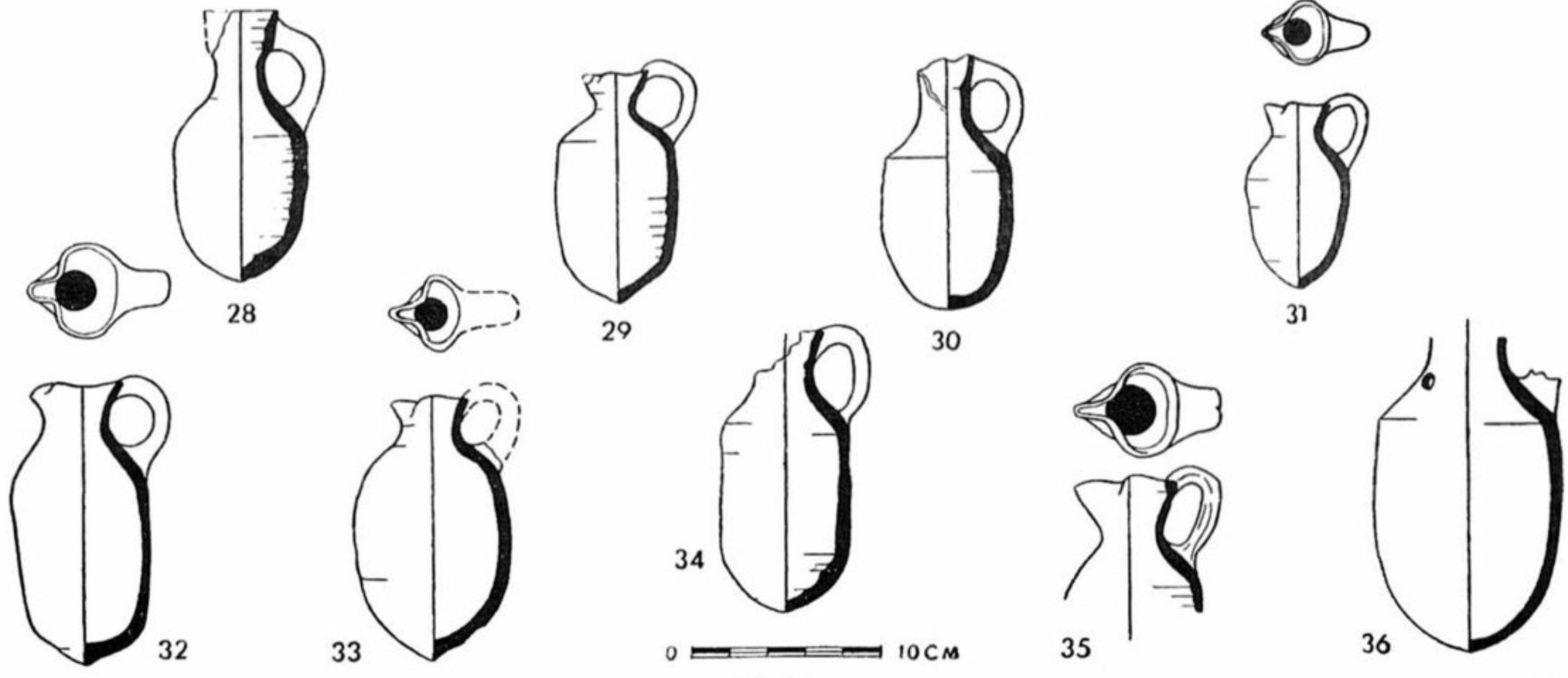
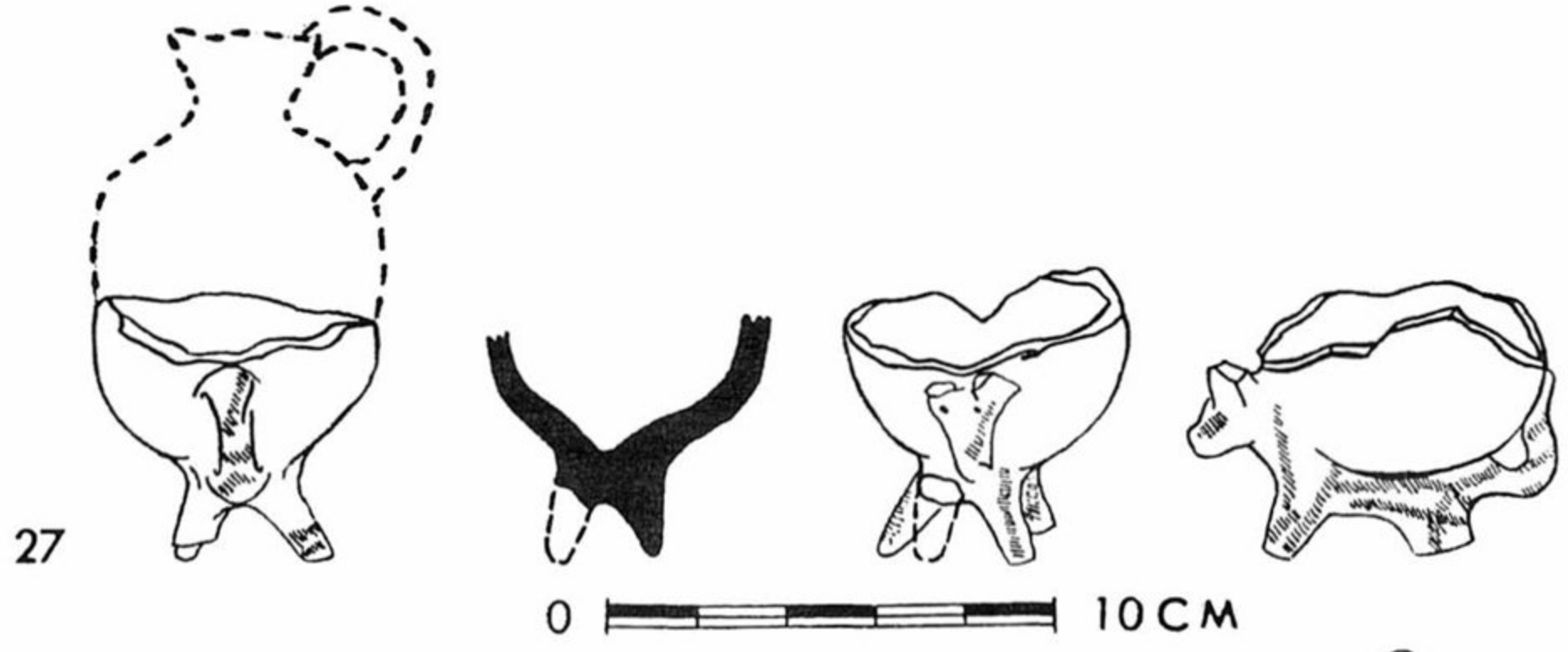
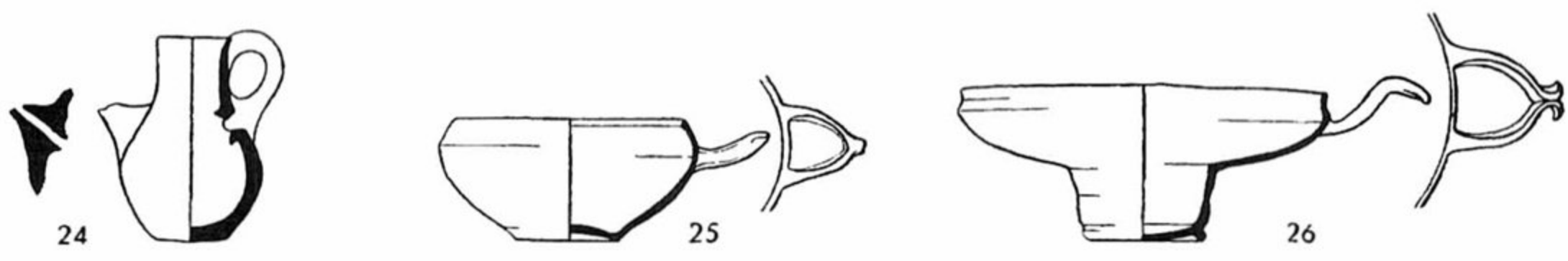
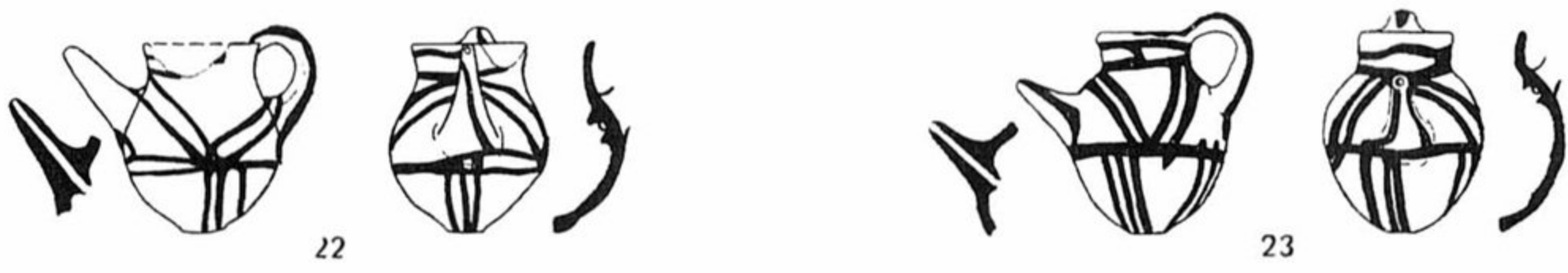
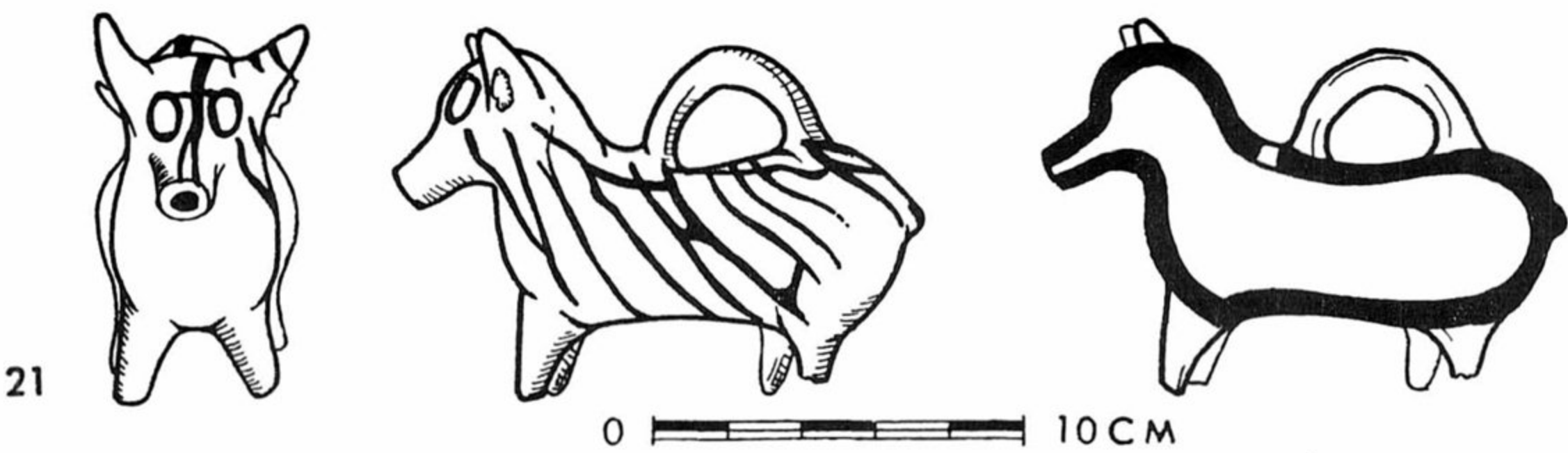
- 29 — 7168 — טין חום בהיר.
- 30 — 7230 — טין חום בהיר.
- 31 — 7167 — טין חום בהיר.
- 32 — 7169 — טין חום בהיר ; הרבה גריסים לבנים ואפורים ; בסיס גמור ביד.
- 33 — 7241 — טין חום בהיר. כנ"ל.
- 34 — 7229 — טין חום בהיר.
- 35 — 7170 — טין חום בהיר ; לבה אפורה.
- 36 — 7243 — טין חום בהיר ; חצצים.

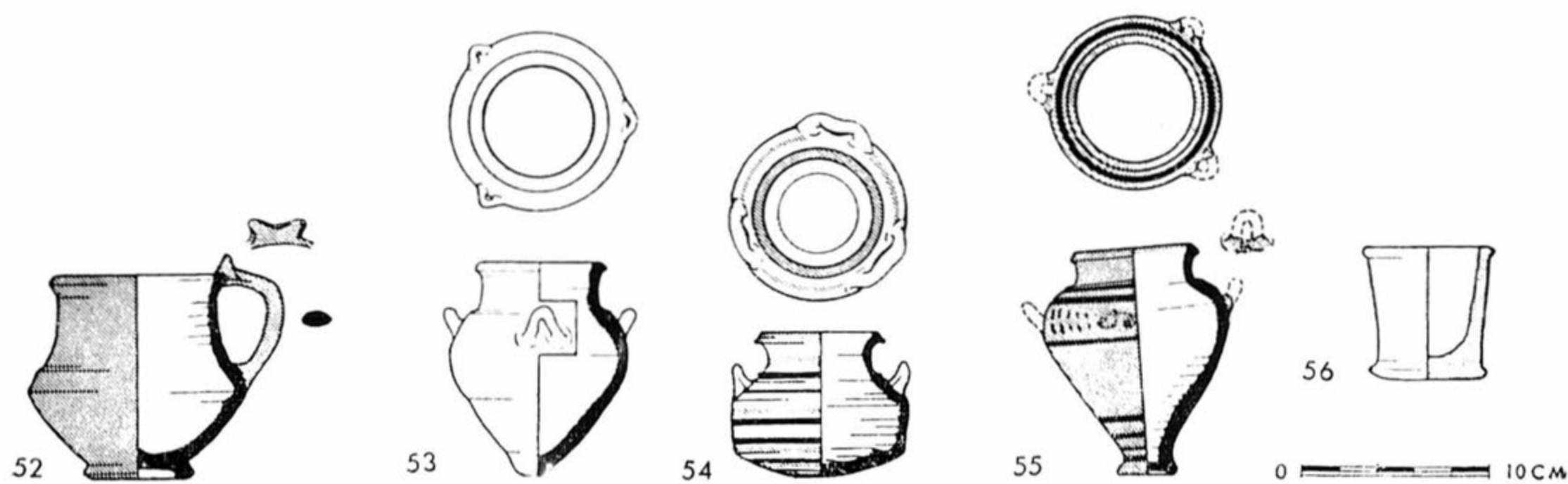
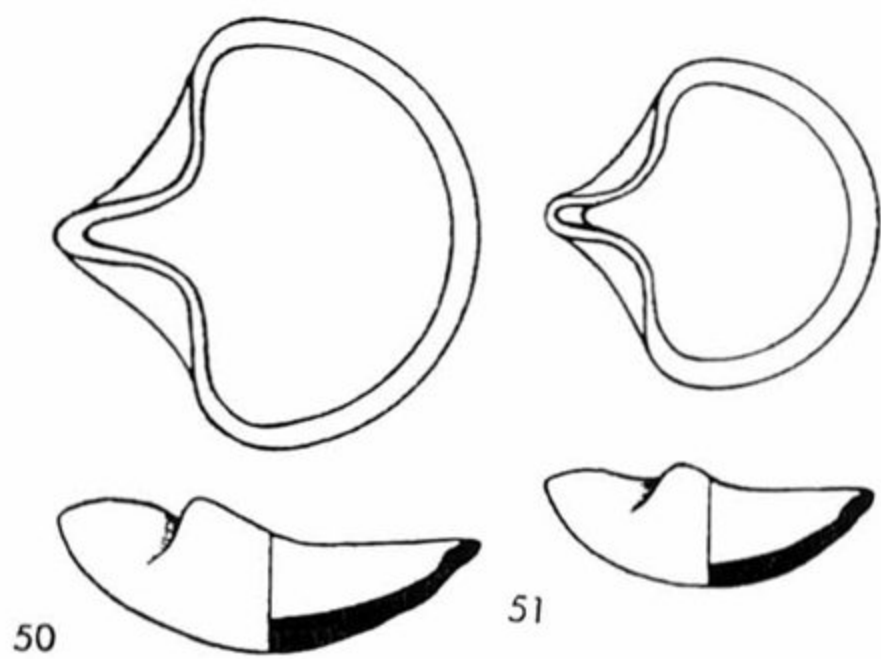
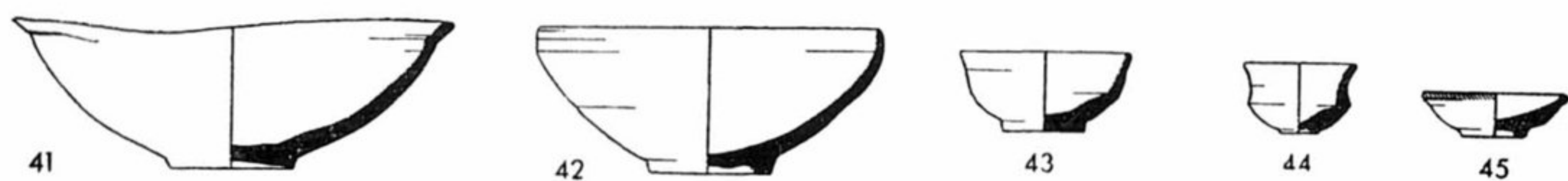
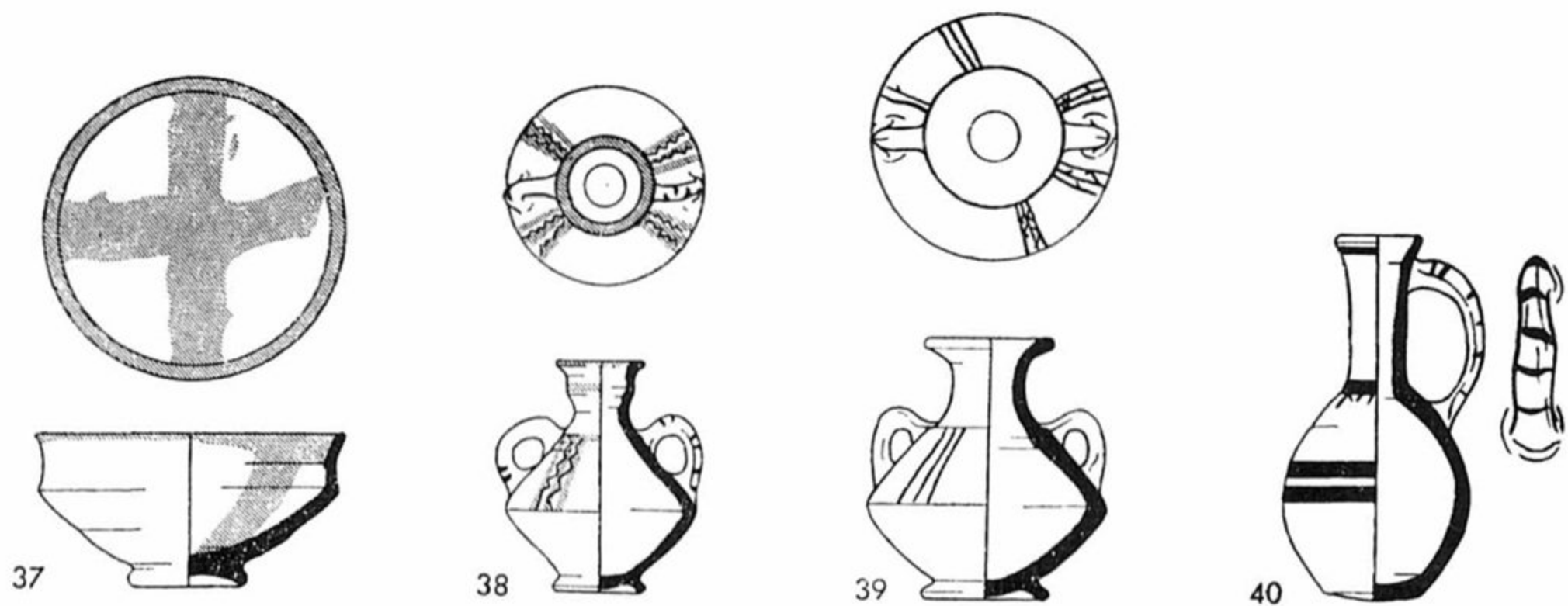
ציור 3

- 37 — 7185 — טין חום-ורוד ; גריסים אפורים ; עיטור אדום.
- 38 — 7226 — טין חום בהיר ; עיטור מיטופי ; הטריגליפים : קווים שחורים זיגזאגיים בין קווים אדומים ישרים.
- 39 — 7183 — טין חום בהיר ; חיפוי לבן ; עיטור מיטופי ; הטריגליפים כנ"ל.
- 40 — 7514 — טין חום-כרום ; חיפוי כרום ממורק ; עיטור שחור.
- 41 — 7210 — טין חום בהיר ; הקערה מעוותת במקצת.
- 42 — 7211 — טין חום בהיר.
- 43 — 7199 — טין חום בהיר.
- 44 — 7187 — טין חום בהיר ; פס אדום על השפה ; נקב בטבעת הבסיס (בטעות לא צוינו שני האחרונים בציור).
- 45 — 7198 — טין חום בהיר, פס אדום על השפה, נקב בטבעת.
- 46 — 7216 — טין חום ; לבה אפורה ; חצצים לבנים.
- 47 — 7215 — טין חום ; לבה אפורה ; חצצים לבנים.
- 48 — 7234 — טין חום בהיר ; לבה אפורה ; חיפוי אדום ממורק.
- 49 — 7240 — טין חום בהיר ; לבה אפורה.
- 50 — 7219 — טין חום בהיר ; שרידי פית בפי הנר.
- 51 — 7228 — טין חום בהיר ; שרידי פית בפי הנר.
- 52 — 7176 — טין חום בהיר ; חיפוי אדום ממורק, עשוי על האבניים.
- 53 — 7179 — טין חום בהיר ; חצצים לבנים ; גריסים אפורים ; הבסיס גמור ביד באופן גס.
- 54 — 7194 — טין חום בהיר ; גריסים אפורים ; עיטור שחור ואדום.
- 55 — 7178 — טין חום בהיר ; חיפוי אדום ; מירוק אנכי ; עיטור שחור ע"ג החיפוי.
- 56 — 7188 — בהט מצרי.

ציור 1

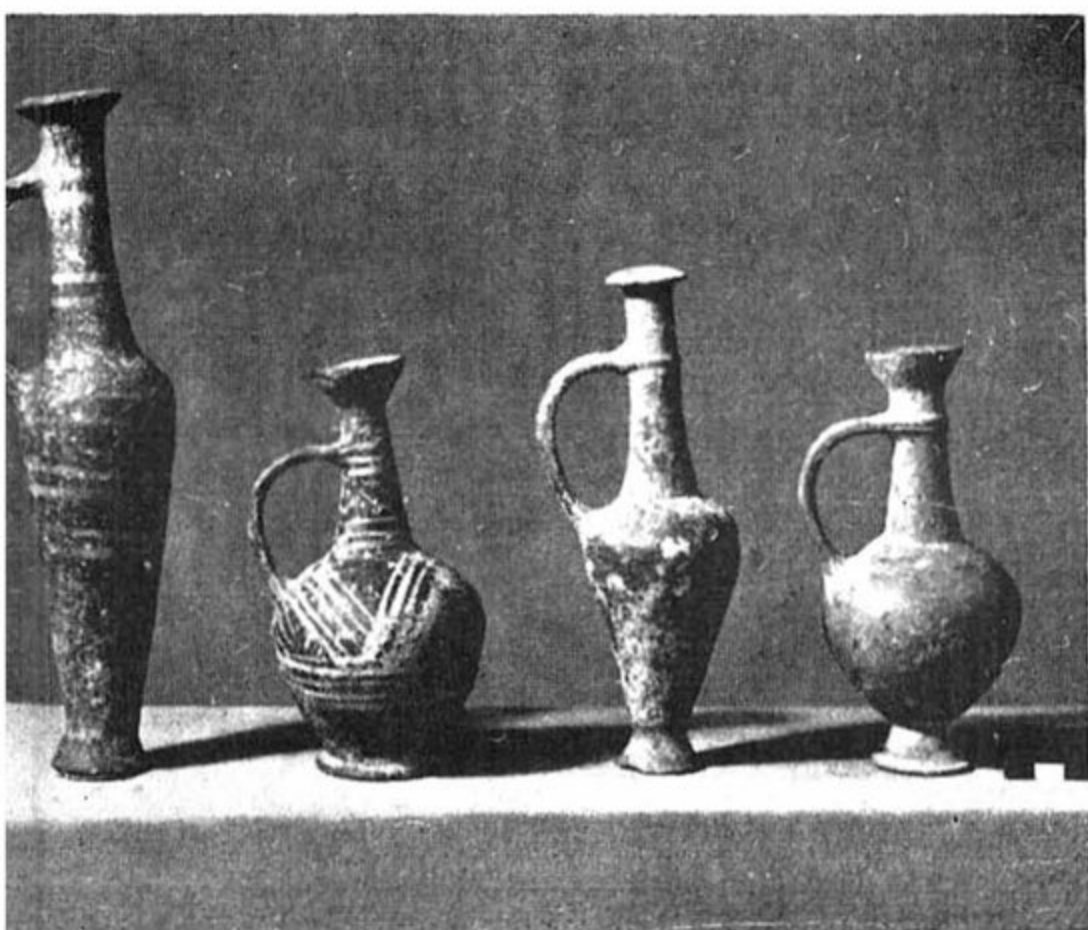

0 10 CM

ציור 3

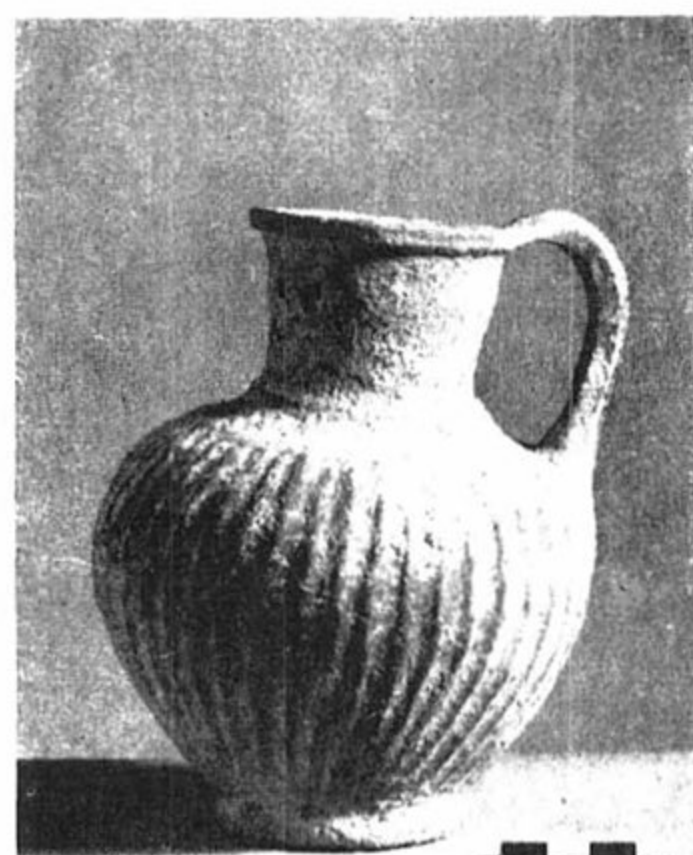
ד ג ב א

3. א. ב. ד — פכים קיפרוסיים BRI. ג — BR11

2. פך סורי

1. קובעת מיקנית

6. פכית מחודקת קיפרוסית WPV

5. פך-תאומים קיפרוסי BRI

4. פך בוקירו קיפרוסי

7-8 כלי זואומורפי
קיפרוסי WPV

[למאמרה של רות עמירן]

10. קנקנית אגסית מקומית, חיקוי למיקנית

11. פיקסוס מקומית, חיקוי למיקנית

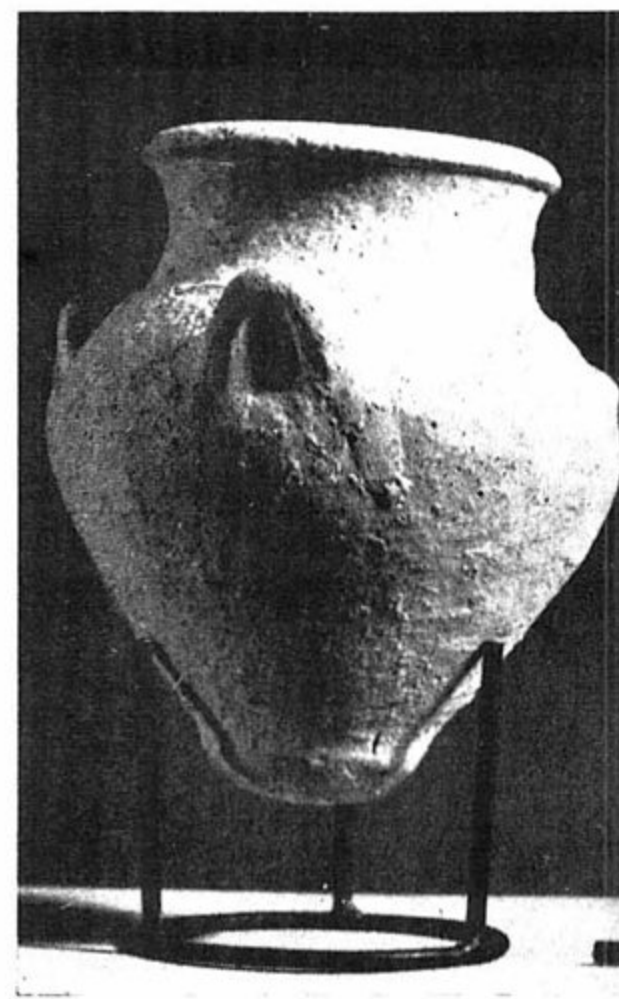
9. פך קיפרוסי BRI או BRII

14. קנקנית מעוטרת

13. פך ארוך-צוואר

קנקנית אגסית מקומית, חיקוי למיקנית

16. פסיל חיה נושאת פכית על גבה
[למאמרה של רות עמירן]

15. קערית מעוטרת צלב

המאוזוליאום של מזור

(דו"ח מוקדם)

יעקב קפלן

המונומנט המכונה 'מקאם נבי יחיא' נמצא על אם הדרך המוליכה ממגדל אפק¹ ללוד, בקרבת הכפר הנטוש מזרעה.² עיקרו של האתר הוא בניין הנישא מעל סביבתו שמידותיו הן 9.40×10.20 מ' וגובהו בחזית 4.80 מ'. בניין זה הוא מן הבודדים בני התקופה הרומית שנשתמרו כמעט בשלמותם (לוח עו: 1). אנשי הקרן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל, שפעלו בארץ בשנים $1872-1873$, הקדישו לו תשומת לב רבה, שרטטו את תכניתו וצלמוהו.³ אולם, הוא נותר כחידה בעיניהם והם ציינוהו כ'אחד המונומנטים המוזרים ביותר בארץ'.⁴ ממשלת המנדט ערכה מספר תיקונים ובכלל זה השיבה למקומה אבן ארכיטראב גדולה בפאתו המערבית של הסטיו.

הבניין

מבדיקת המבנה ומתצלומי המובא בפתח ספרם של החוקרים הבריטיים אפשר לעמוד על מצב השריד בטרם הוכנסו בו התיקונים של ממשלת המנדט. יש להבחין בשני חלקים השונים זה מזה בטיב בנייתם: (א) הסטיו שבחזית; (ב) המבנה העיקרי שאליו צמוד הסטיו. מסתבר, שלפנינו שני חלקי בניין שנבנו בנפרד. קרוב לוודאי שהמבנה העיקרי הוקם תחילה ורק אחר-כך הוצמד אליו הסטיו. הדבר ניכר בייחוד בקיר המזרחי, שבו נראית בצד ימין אי ההתאמה בין הנדבכים של שני החלקים (לוח עו: 2). פנים המבנה מחולק בעזרת קיר חיץ לשני חדרים. חדר א' הוא רבוע, ובו נמצא פתח הכניסה המוליך מן הסטיו. חדר ב' הצמוד אליו הוא צר וארוך. בקיר החיץ אין שום פתח היכול לקשר בין שני החדרים (ראה ציור 2: תכנית).

היסודות

אבני היסודות של המבנה בעל שני החדרים הונחו על הסלע ללא חציבת תעלות יסוד, משוך כך רוב אבני היסוד גלויות לעין. פה ושם נראה יישור כלשהו של פני הסלע לשם איזון האבן. אולם, במקום שהסלע משתפע באורח ניכר, כבקיר הדרומי, הרימו את נדבך אבני היסוד, החל מאמצע הקיר, ומשום כך בנוי הנדבך התחתון בשני מפלסים (לוח עו: 2).

הקירות

הקירות נבנו ללא מסד, כלומר, כהמשך ישר כלפי

השרידים בשטח

השטח, המוקף היום בגדר תיל, הוא בן 2.20 דונמים והוא מכיל כנראה את האלמנטים הקשורים במבנה (ראה ציור 1). המחצית הצפונית של השטח היא סלע חשוף ברובו ונעשה משופע כלפי החלק הדרומי שבו ניצב המונומנט. צפונית למבנה, במרחק מה ממנו, חצוב בור למי גשמים, מס' 1 (לוח עט: 4). הבור חסר צורה ברובו אולם הוא מטוית. מידותיו הממוצעות הן 4.20×4.20 מ' ועומקו 3.60 מ' בערך. רוב שטחו העליון היה מכוסה בלוחות אבן כבדים שאחת מהן עדיין נמצאת באתרה. את המים שאבו מפיר הנמצא במרחק 4.50 מ' מדרום לו והוא מחובר אליו בתחתיתו באמצעות מנהרה חצובה בסלע. בור שני (מס' 2) נמצא בפינה הצפונית-מערבית של השטח והוא מכוסה בחלקו העליון בעץ תאנה עבות המונע את הגישה אליו. אולם, כפי שהתברר, גם הוא קשור בפיר הנמצא מצפון לו. בור שלישי (מס' 3), שרק חלקו מכוסה באבנים, נמצא בקרבת הסטיו של הבניין, מטרים ספורים ממערב לו. בורות כאלה מצויים גם צפונית לאתר. ייתכן שלבורות היה קשר אל היישוב הקדום הקרוב, ששכן במקום שבו עמד מאוחר יותר הכפר מזרעה. יש להוסיף, שדרומית לבור מס' 1 חצוב שקע מלבני ששימש כנראה שוקת להשקיית בעלי-חיים. כמו כן מצויות על-פני השטח תעלות חצובות בסלע שנועדו להזרים את מי הגשמים אל הבורות מס' 1 ו-3. פרטים אחרים הראויים לציון הם: מחצבה קטנה שמידותיה

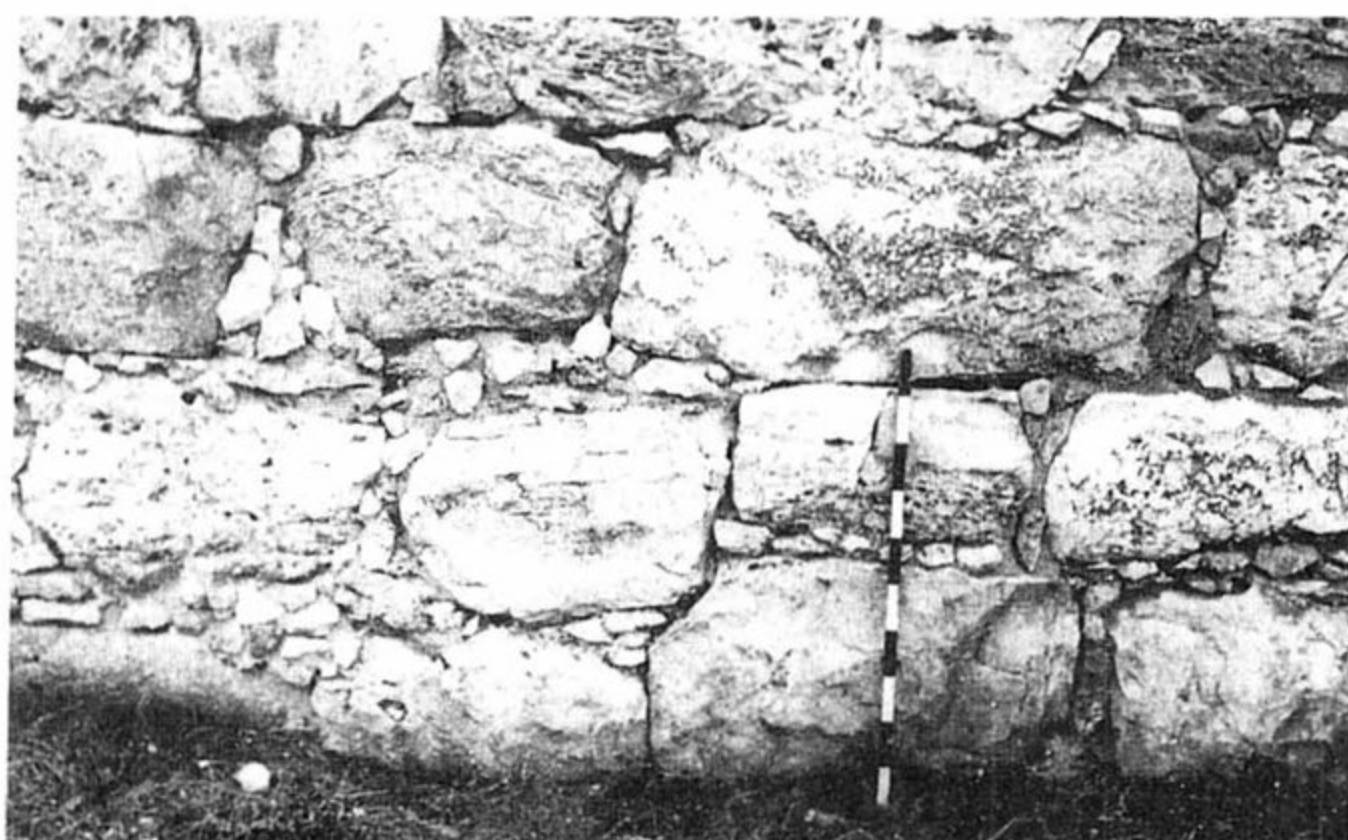
1. חזית המאוזוליאום

2. הקיר המזרחי

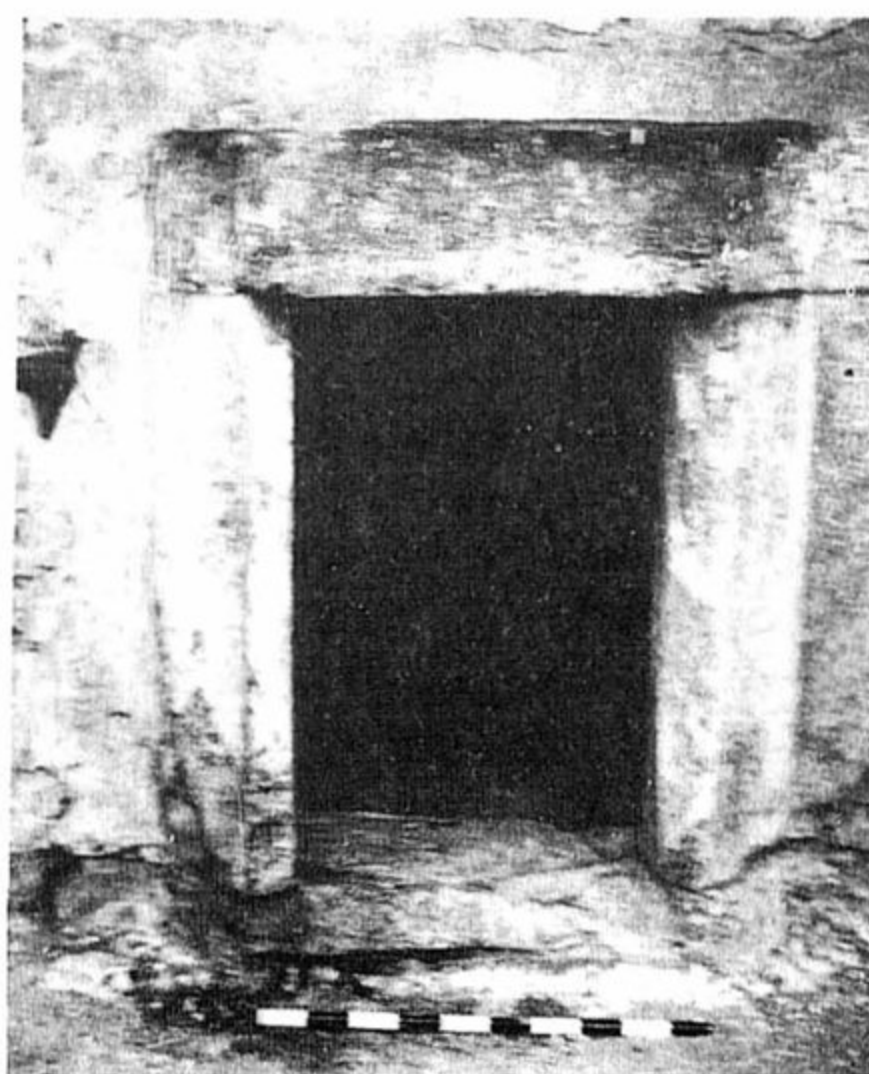
1. הקיר המערבי והדרומי

2. נדבכי יסוד בקיר הדרומי

4. הפותה במזווה השמאלית

3. מסגרת פתח המאוזוליאום